

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

(ШХА-ын ТБУТ-ийн захиалгаар
ШУТИС-ын Холбоо мэдээллийн сургууль судалгааг гүйцэтгэв)

Судалгаа явуулсан газар:

Дорноговь аймгийн Айраг сум
Төв аймгийн Борнуур, Заамар сум
Сэлэнгэ аймгийн Мандал сум
Дархан-уул аймгийн Шарын гол сум
Баянхонгор аймгийн Баян-овоо, Галуут, Бөмбөгөр сум

Гарчиг

БҮЛЭГ I. СУДАЛГААНЫ АРГА ЗҮЙ, ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ,	1
ОЙЛГОЛТ ТОДОРХОЙЛОЛТУУД	1
1.1 Нийтлэг зүйл	1
1.2 Судалгааны зорилго	2
1.3 Судалгааны ажлын төлөвлөгөө, багийн бүтэц зохион байгуулалт	3
1.4 Судалгааны багийн танилцуулга	5
1.5 Судалгааны хамрах хүрээ	6
1.6 Судалгааны түүвэрлэлт	6
1.7 Судалгааны асуулгын хуудас, мэдээлэл цуглуулалт	7
1.8 Судалгааны аргууд	9
СУДАЛГААНД ХАМРАГДСАН ИРГЭДИЙН ЭЗЭМШИЖ БУЙ ТЭЭВРИЙН ХЭРЭГСЛИЙН ТООНЫ ЖИГНЭСЭН ДУНДАЖААР ТООЦНО	13
1.9 Мэдээлэл боловсруулалт	17
1.10 Хэлэлцүүлсэн байдал	18
1.11 Ойлголт тодорхойлолтууд	18
БҮЛЭГ II. БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯН-ОВОО СУМ	23
1.1 Баян-Овоо сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа	23
2.2 Баян-овоо сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх нь	34
2.3 Бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа	36
2.4 Баян-овоо БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	48
БҮЛЭГ III. БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БӨМБӨГӨР СУМ	56
2.1 Бөмбөгөр сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа	56
3.2 Бөмбөгөр сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	65
3.4 Бөмбөгөр сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	76
БҮЛЭГ IV БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ГАЛУУТ СУМ	78
4.1 Галуут сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа	78
4.2 Галуут сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	92
4.3 Галуут сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа	94
4.4 Галуут сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	102
БҮЛЭГ V. ТӨВ АЙМГИЙН БОРНУУР СУМ	105
5.1 Борнуур сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа	105
5.2 Борнуур сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	113
5.3 Борнуур сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа	115
5.4 Борнуур БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	123

БҮЛЭГ VI ТӨВ АЙМГИЙН ЗААМАР СУМ	131
6.1 Заамар сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа	131
6.2 Заамар сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	139
6.3 Заамар сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа	141
6.4 Заамар сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	147
БҮЛЭГ VII ДАРХАН-УУЛ АЙМГИЙН ШАРЫН ГОЛ СУМ.....	149
7.1 Шарын гол сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа.....	149
7.2 Шарын гол сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх.....	158
7.3 Шарын гол сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа	160
7.4 Шарын гол сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх.....	165
БҮЛЭГ VIII ДОРНОГОВЬ АЙМГИЙН АЙРАГ СУМ	167
8.1 Айраг сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа	167
8.2 Айраг сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	176
8.3 Айраг сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа	178
8.4 Айраг сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх	182
БҮЛЭГ IX. СЭЛЭНГЭ АЙМГИЙН МАНДАЛ СУМ	191
9.1 Сумын нийгэм эдийн засгийн судалгаа.....	191
9.2 Мандал сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх.....	190
9.3 Мандал сумын БУЭ-ийн судалгаа	192
9.4 Мандал сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх.....	198
БҮЛЭГ X. ДҮГНЭЛТ, САНАЛ, ЗӨВЛӨМЖ.....	201
10.1 Дүгнэлт, санал	201
10.2.5 Таван талт капиталын судалгааны аргачлалыг боловсронгуй болгох талаар Судалгааны хамрах хүрээг өргөтгөх, индикатор үзүүлэлтүүдийн сонголт, тооцоолол, харьцуулах стандарт-суурь үзүүлэлтийг сайжруулах	208
БУЭ-ийн зохион байгуулалтанд хийсэн үнэлгээ.....	208

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

Хүснэгт 1. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо.....	6
Хүснэгт 2. Ганцаарчилсан болон фокус группын ярилцлаганд хамрагдах хүмүүс	6
Хүснэгт 3. БУЭ-ийн амьжиргааны түвшин тодорхойлох түүвэр судалгаанд сонгогдсон өрхийн тоо	7
Хүснэгт 4. Нийгэм эдийн засгийн статистик үзүүлэлтүүдийг таван талт бүлгээр ангилах	8
Хүснэгт 5. Байгалийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал.....	11
Хүснэгт 6 Хүний капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал	11
Хүснэгт 7. Санхүүгийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал	12
Хүснэгт 8. Нийгмийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал.....	12
Хүснэгт 9. Материаллаг капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал	13
Хүснэгт 10. БУЭ нөхөрлөлүүдийн 5 талт капиталыг үнэлэх индикатор үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал	14
Хүснэгт 11. Жигнэсэн дундаж хэмжигдэхүүнээр илэрхийлэх судалгааны индикатор үзүүлэлтүүдийг тайлбарлах нь...	15
Хүснэгт 12. Баян-Овоо сумын нийт газар нутгийн ангилал.....	23
Хүснэгт 13. ХАА-н газар нутаг, түүний ангилал	23
Хүснэгт 14 Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/	24
Хүснэгт 15. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/.....	24
Хүснэгт 16. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь	26
Хүснэгт 17. Баянгол суманд гар аргаар алт олборлогчдын сүйтгэсэн талбай.....	26
Хүснэгт 18. Баян-Овоо сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд.....	28
Хүснэгт 19. Баян-Овоо сумын нийт хүн амын үзүүлэлтүүд	28
Хүснэгт 20. Баян-Овоо сумын боловсролын үзүүлэлт	30
Хүснэгт 21. Баян-Овоо сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт	31
Хүснэгт 22. Баян-Овоо сумын халдварт өвчлөлийн тархалтын үзүүлэлт	31
Хүснэгт 23. Нийт малын тоо төрлөөр	31
Хүснэгт 24. Баян-Овоо сумын нийгэм эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд	31
Хүснэгт 25. Санхүүгийн капиталын индикатор үзүүлэлт.....	34
Хүснэгт 26. Хүний капиталын индикатор үзүүлэлт	34
Хүснэгт 27. Байгалийн капиталын индикатор үзүүлэлт.....	34
Хүснэгт 28. Нийгмийн капиталын индикатор үзүүлэлт	34
Хүснэгт 29. Материаллаг капиталын индикатор үзүүлэлт	35
Хүснэгт 30.Таван капиталын нэгдсэн үзүүлэлт	35
Хүснэгт 31. Баян-Овоо сумын Цагаан цахирын БУЭ-ийн судалгаа	36
Хүснэгт 32. Цагаан цахирын БУЭ-ийн хөдөлмөрийн багаж, үнийн судалгаа	37
Хүснэгт 33. Байгалийн капиталын индикатор үзүүлэлт	50
Хүснэгт 34. Хүний капиталын индикатор үзүүлэлт	51
Хүснэгт 35. Нийгмийн капиталын индикатор үзүүлэлт	52
Хүснэгт 36. Материаллаг капиталын индикатор үзүүлэлт	53
Хүснэгт 37. Санхүүгийн капиталын индикатор үзүүлэлт.....	54
Хүснэгт 38. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /га/	56
Хүснэгт 39. Бөмбөгөр сумын ХАА-н газрын ангилал	56
Хүснэгт 40. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/	57
Хүснэгт 41. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/.....	57
Хүснэгт 42. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь.....	60
Хүснэгт 43. Бөмбөгөр сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд	60
Хүснэгт 44. Бөмбөгөр сумын нийт хүн амын үзүүлэлтүүд.....	61
Хүснэгт 45. Бөмбөгөр сумын боловсролын үзүүлэлт	62

Хүснэгт 46. Бөмбөгөр сумын малын тоо, төрлөөр	63
Хүснэгт 47. Бөмбөгөр сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт	63
Хүснэгт 48. Бөмбөгөр сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт	63
Хүснэгт 49. Нялхсын эндэгдэл /0-5 настай хүүхдийн/	63
Хүснэгт 50. Бөмбөгөр сумын нийгэм, эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд	63
Хүснэгт 51. Санхүүгийн капитал	65
Хүснэгт 52. Хүний капитал	65
Хүснэгт 53. Байгалийн капитал	65
Хүснэгт 54. Нийгмийн капитал	65
Хүснэгт 55. Материаллаг капитал	66
Хүснэгт 56. Таван капиталын нэгдсэн үнэлгээ	66
Хүснэгт 57. Бөмбөгөр сумын БУЭ-ийн талаарх мэдээлэл	68
Хүснэгт 58. Баянбөмбөгөр ТББ-ын гишүүдийн ашиглаж буй тоног төхөөрөмж, хөдөлмөр эрхлэлт	75
Хүснэгт 59. Байгалийн капитал	76
Хүснэгт 60. Хүний капитал	76
Хүснэгт 61. Нийгмийн капитал	76
Хүснэгт 62. Материаллаг капитал	76
Хүснэгт 63. Санхүүгийн капитал	77
Хүснэгт 64. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /га/	78
Хүснэгт 65. Галуут сумын ХАА-н газрын ангилал	79
Хүснэгт 66. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/	79
Хүснэгт 67. Ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/	79
Хүснэгт 68. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь	82
Хүснэгт 69. Галуут сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд	83
Хүснэгт 70. Галуут сумын хүн амын тоон үзүүлэлтүүд	84
Хүснэгт 71. Галуут сумын боловсролын үзүүлэлтүүд	86
Хүснэгт 72. Галуут сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт	87
Хүснэгт 73. Галуут сумын халдварт өвчлөлийн тархалтын үзүүлэлт	87
Хүснэгт 74. Нялхсын эндэгдэл /0-5 настай хүүхдийн/	87
Хүснэгт 75. Нийт малын тоо, төрлөөр	88
Хүснэгт 76. Галуут сумын бусад нийгэм, эдийн засгийн үзүүлэлтүүд	90
Хүснэгт 77. Санхүүгийн капитал	92
Хүснэгт 78. Хүний капитал	92
Хүснэгт 79. Байгалийн капитал	92
Хүснэгт 80. Нийгмийн капитал	92
Хүснэгт 81. Материаллаг капитал	93
Хүснэгт 82. Нэгдсэн байдлаар	93
Хүснэгт 83. Бичил уурхай эрхлэгчдийн талаар	94
Хүснэгт 84. Байгалийн капитал	102
Хүснэгт 85. Хүний капитал	103
Хүснэгт 86. Нийгмийн капитал	103
Хүснэгт 87. Материаллаг капитал	103
Хүснэгт 88. Санхүүгийн капитал	103
Хүснэгт 89. Борнуур сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал /мян.га/	108
Хүснэгт 90. Борнуур сумын ХАА-н газрын ангилал	108
Хүснэгт 91. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/	108

Хүснэгт 92. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/.....	108
Хүснэгт 93. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь.....	109
Хүснэгт 94. Борнуур сумын хүн амын суврагын үзүүлэлтүүд.....	109
Хүснэгт 95. Борнуур сумын хүн амын тоон үзүүлэлтүүд.....	110
Хүснэгт 96. Борнуур сумын боловсролын үзүүлэлт.....	111
Хүснэгт 97. Борнуур сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт.....	111
Хүснэгт 98. Борнуур сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт.....	111
Хүснэгт 99. Нийт малын тоо төрлөөр.....	112
Хүснэгт 100. Санхүүгийн капитал.....	113
Хүснэгт 101. Хүний капитал.....	113
Хүснэгт 102. Байгалийн капитал.....	113
Хүснэгт 103. Нийгмийн капитал.....	113
Хүснэгт 104. Материаллаг капитал.....	113
Хүснэгт 105. Нэгдсэн байдлаар.....	114
Хүснэгт 106. Хүний капитал.....	123
Хүснэгт 107. Байгалийн капитал.....	124
Хүснэгт 108. Нийгмийн капитал.....	126
Хүснэгт 109. Санхүүгийн капитал.....	127
Хүснэгт 110. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /мян.га/.....	131
Хүснэгт 111. ХАА-н газрын ангилал.....	132
Хүснэгт 112. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/.....	132
Хүснэгт 113. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/.....	132
Хүснэгт 114. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь.....	132
Хүснэгт 115. Заамар сумын хүн амын суврагын үзүүлэлтүүд.....	135
Хүснэгт 116. Сумын нийт хүн ам, өрх, ажил эрхлэлтийн үзүүлэлтүүд.....	136
Хүснэгт 117. Хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт.....	136
Хүснэгт 118. Заамар сумын боловсролын үзүүлэлтүүд.....	137
Хүснэгт 119. Заамар сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт.....	138
Хүснэгт 120. Заамар сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт.....	138
Хүснэгт 121. Заамар сумын малын тоо, төрлөөр.....	138
Хүснэгт 122. Санхүүгийн капитал.....	139
Хүснэгт 123. Хүний капитал.....	139
Хүснэгт 124. Байгалийн капитал.....	139
Хүснэгт 125. Нийгмийн капитал.....	139
Хүснэгт 126. Материаллаг капитал.....	139
Хүснэгт 127. Нэгдсэн байдлаар.....	140
Хүснэгт 128. Заамар сумын БУЭ нөхөрлөлийн гишүүдийн мэдээлэл.....	146
Хүснэгт 129. Байгалийн капитал.....	147
Хүснэгт 130. Хүний капитал.....	147
Хүснэгт 131. Нийгмийн капитал.....	147
Хүснэгт 132. Материаллаг капитал.....	148
Хүснэгт 133. Санхүүгийн капитал.....	148
Хүснэгт 134. Шарын гол сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал.....	149
Хүснэгт 135. Шарын гол сумын ХАА-н газрын ангилал.....	150
Хүснэгт 136. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/.....	150
Хүснэгт 137. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/.....	150

Хүснэгт 138. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь.....	150
Хүснэгт 139. Шарын гол сумын хүн амын суврагын үзүүлэлтүүд.....	153
Хүснэгт 140. Сумын нийт хүн ам, өрх, ажил эрхлэлтийн үзүүлэлтүүд	154
Хүснэгт 141 . Шарын гол сумын боловсролын үзүүлэлт	155
Хүснэгт 142. Шарын гол сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт	156
Хүснэгт 143. Шарын гол сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт	156
Хүснэгт 144. Шарын гол сумын малын тоо	156
Хүснэгт 145. Нялхсын эндэгдэл /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	156
Хүснэгт 146. Шарын гол сумын нийгэм эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд.....	156
Хүснэгт 148. Санхүүгийн капитал	158
Хүснэгт 149. Хүний капитал.....	158
Хүснэгт 150. Байгалийн капитал.....	158
Хүснэгт 151. Нийгмийн капитал	158
Хүснэгт 152. Материаллаг капитал.....	158
Хүснэгт 153. Нэгдсэн байдлаар.....	159
Хүснэгт 154. Байгалийн капитал.....	165
Хүснэгт 155. Хүний капитал.....	165
Хүснэгт 156. Нийгмийн капитал	165
Хүснэгт 157. Материаллаг капитал.....	165
Хүснэгт 158. Санхүүгийн капитал	166
Хүснэгт 159. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /мян.га/	167
Хүснэгт 160. Айраг сумын ХАА-н газрын төрөл	168
Хүснэгт 161. Айраг сумын өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/.....	168
Хүснэгт 162. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/.....	168
Хүснэгт 163 Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь.....	168
Хүснэгт 164. Айраг сумын хүн амын суврагын үзүүлэлтүүд.....	171
Хүснэгт 165. Айраг сумын хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд.....	172
Хүснэгт 166. Айраг сумын малын тоо, төрлөөр, 2010 он.....	173
Хүснэгт 167. Айраг сумын боловсролын үзүүлэлт.....	173
Хүснэгт 168. Айраг сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт	174
Хүснэгт 169. Айраг сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт	174
Хүснэгт 170. Нялхсын эндэгдэл /0-5 настай хүүхдийн/	174
Хүснэгт 171. Айраг сумын бусад нийгэм, эдийн засгийн үзүүлэлтүүд.....	174
Хүснэгт 173. Санхүүгийн капитал	176
Хүснэгт 174. Хүний капитал.....	176
Хүснэгт 175. Байгалийн капитал.....	176
Хүснэгт 176. Нийгмийн капитал	176
Хүснэгт 177. Материаллаг капитал.....	176
Хүснэгт 178. Таван капиталын үзүүлэлт нэгдсэн байдлаар	177
Хүснэгт 179. Байгалийн капитал.....	183
Хүснэгт 180. Хүний капитал.....	184
Хүснэгт 181. Нийгмийн капитал	186
Хүснэгт 182. Материаллаг капитал.....	187
Хүснэгт 172. Жоншны үнийн судалгаа.....	188
Хүснэгт 183. Санхүүгийн капитал	188
Хүснэгт 184. Мандал сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал, га.....	191

Хүснэгт 185. Мандал сумын ХАА-н газар, түүний ангилал.....	192
Хүснэгт 186. Мандал сумын өрхийн эзэмшлийн талбайн хэмжээ, хувиар.....	192
Хүснэгт 187. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/.....	192
Хүснэгт 188. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь.....	184
Хүснэгт 189. Мандал сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд.....	185
Хүснэгт 190. Мандал сумын хүн ам, өрх, ажил эрхлэлтийн үзүүлэлт.....	186
Хүснэгт 191 Мандал сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт.....	187
Хүснэгт 192 Мандал сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт.....	187
Хүснэгт 193. Мандал сумын малын үзүүлэлт	187
Хүснэгт 194. Мандал сумын боловсролын үзүүлэлт	187
Хүснэгт 195 Нялхсын эндэгдэл /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	188
Хүснэгт 196. Мандал сумын нийгэм эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд.....	188
Хүснэгт 197. Санхүүгийн капитал	190
Хүснэгт 198. Хүний капитал.....	190
Хүснэгт 199. Байгалийн капитал.....	190
Хүснэгт 200. Нийгмийн капитал.....	190
Хүснэгт 201. Материаллаг капитал.....	190
Хүснэгт 202. Нэгдсэн байдлаар.....	191
Хүснэгт 204. Хүний капитал.....	198
Хүснэгт 203. Байгалийн капитал.....	198
Хүснэгт 206. Материаллаг капитал.....	198
Хүснэгт 205. Нийгмийн капитал.....	198
Хүснэгт 207. Санхүүгийн капитал	199

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

Зураг 1. Монгол улсын уул уурхайн лиценз зураглал	1
Зураг 2 Амьжиргааны түвшин бүрт харгалзах индикатор үзүүлэлтүүд	11
Зураг 3. Баян-Овоо сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал, хувиар.....	23
Зураг 4. Баян-Овоо сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт	25
Зураг 5. Баян-Овоо сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга	28
Зураг 6 Сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт	29
Зураг 7. Сумын хураасан ургацын хэмжээ	30
Зураг 8.Баян-Овоо сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлсэн нь.....	35
Зураг 9. Алтан усан дахь БУЭ нар.....	39
Зураг 10. Алтан усан дахь БУЭ нарын хүүхдүүд	40
Зураг 11. Баян-овоо сумын судалгаанд оролцсон иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт	41
Зураг 12. Судалгаанд оролцсон иргэдийн амьдарч буй сууцны төрөл, хувиар.....	41
Зураг 13. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн гэрлэлтийн байдал.....	42
Зураг 14. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшин, хувиар	42
Зураг 15. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сургуулийн насны хүүхдийн мэдээлэл.....	42
Зураг 16. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгсэлтэй өрхийн эзлэх хувь	43
Зураг 17. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн орлогын хуваарилалт, дундажаар	43
Зураг 18. . Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хадгаламжийн мэдээлэл.....	44
Зураг 19. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн орлого зарцуулалт.....	44
Зураг 20. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эрүүл мэндийн тусламжийн хандалт.....	45
Зураг 21. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн зардлын хуваарилалт, төрлөөр.....	45
Зураг 22. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүнсний зарцуулалт, хувиар.....	46
Зураг 23. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн осол, гэмтэлд өртөж байсан талаарх мэдээлэл	46
Зураг 24. БУЭ-чид нөхөрлөлд орсны давуу талаа илэрхийлэх байдал	47
Зураг 25. Баян-Овоо сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь.....	55
Зураг 26. Бөмбөгөр сумын газрын нэгдмэл сангийн хэмжээ, хувиар.....	56
Зураг 27. Хураасан ургацын хэмжээ, тн-оор	58
Зураг 28. Бөмбөгөр сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт	60
Зураг 29. Бөмбөгөр сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга	60
Зураг 30. Бөмбөгөр сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт	62
Зураг 31. Бөмбөгөр сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлсэн.....	66
Зураг 32. Судалгаанд оролцсон иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт.....	68
Зураг 33 Судалгаанд оролцогчдын гэрлэлтийн байдал	69
Зураг 34 Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын түвшин.....	69
Зураг 35. Судалгаанд хамрагдагсдын сургуулийн насны хүүхэдтэй эсэх мэдээлэл	70
Зураг 36. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн орлогын үзүүлэлт	70
Зураг 37. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сарын зардлын үзүүлэлт.....	71
Зураг 38. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн мөнгө хадгалдаг талаарх үзүүлэлт	71

Зураг 39. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн орлогын зарцуулалтын үзүүлэлт	72
Зураг 40. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эрүүл мэндийн үйлчилгээний мэдээлэл	72
Зураг 41. Судалгаанд хамрагдсан иргэд хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой ямар осол гэмтэлд орж байсан талаарх мэдээлэл	73
Зураг 42. Судалгаанд хамрагдсан нөхөрлөлийн гишүүдийн нөхөрлөлд орсны давуу талын мэдээлэл	73
Зураг 43. Бөмбөгөр сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь	77
Зураг 44. Галуут сумын газрын нэгдмэл сангийн хэмжээ	78
Зураг 45. Галуут сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт	82
Зураг 46 Галуут сумын эвдэрсэн талбайн зураг	82
Зураг 47 Галуут сумын хүн амын хүйсийн суварга	83
Зураг 48 Галуут сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын талаарах үзүүлэлт	85
Зураг 49. Галуут сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлсэн нь	93
Зураг 50. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт	95
Зураг 51. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн гэрлэлтийн байдал	95
Зураг 52. Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын түвшин	96
Зураг 53. Судалгаанд хамрагдагсдын сургуулийн насны хүүхдийн судалгаа	96
Зураг 54. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн орлогын үзүүлэлт	97
Зураг 55. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн зарлагын үзүүлэлт	98
Зураг 56. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн хадгаламжийн мэдээлэл	98
Зураг 57. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн орлого зарцуулалтын хувь, төрлөөр	99
Зураг 58. Судалгаанд хамрагдагсдын эмнэлгийн тусламж үйлчилгээний хандалт	99
Зураг 59. Судалгаанд хамрагдагсдын хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой осол гэмтэл, төрлөөр	100
Зураг 60. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн нөхөрлөлд орсны давуу талын мэдээлэл	101
Зураг 61. Эгч нь дүүдээ хичээл зааж байгаа нь	102
Зураг 62. Галуут сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь	104
Зураг 63. Борнуур сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт	107
Зураг 64. Борнуур сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал	108
Зураг 65. Борнуур сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга	109
Зураг 66. Борнуур сумын иргэдийн амьжиргааны түвшингийн таван талт үзүүлэлт	114
Зураг 67. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын үзүүлэлт	119
Зураг 68. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт	119
Зураг 69. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт	119
Зураг 70. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн зардлын хуваарилалт, хувиар	120
Зураг 71. Өрхийн хадгаламжийн талаарх мэдээлэл	120
Зураг 72. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн орлогын хуваарилалт	121
Зураг 73. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эрүүл мэндийн тусламжийг сонгох хэлбэр	121
Зураг 74. Алт олборлох, баяжуулах, борлуулах үйл ажиллагаа	127
Зураг 75. Борнуур сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь	128
Зураг 76. Заамар сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал	131
Зураг 78. Заамар сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга	135

Зураг 79. Заамар сумын өрхийн 5 талт капиталын үзүүлэлт.....	140
Зураг 80. Судалгаанд хамрагдагсдын хүйсийн үзүүлэлт.....	141
Зураг 81. Судалгаанд оролцсон иргэдийн амьдарч буй сууцны төрөл, хувиар.....	141
Зураг 82. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын мэдээлэл.....	142
Зураг 83. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгслийн мэдээлэл, төрлөөр.....	142
Зураг 84. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сарын зардлын хуваарилалт, төрлөөр.....	143
Зураг 85. Судалгаанд хамрагдагсдын хадгаламжийн хэмжээ, хувиар.....	143
Зураг 86. Судалгаанд хамрагдагсдын алтнаас олсон орлогын зарцуулалт, төрлөөр.....	144
Зураг 87. Судалгаанд хамрагдагсдын эмнэлгийн тусламж үйлчилгээний хандалт.....	144
Зураг 88. Судалгаанд хамрагдагсдын хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой осол гэмтэлд өртсөн хувь, төрлөөр...	145
Зураг 89. Судалгаанд оролцогчдын нөхөрлөлд орсны давуу талын мэдээлэл, төрлөөр.....	145
Зураг 90. Заамар сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь.....	148
Зураг 91. Шарын гол сумын газрын нэгдмэл сангийн бүтэц, хувиар.....	150
Зураг 93. Шарын гол сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга.....	153
Зураг 94. Шарын гол сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт.....	155
Зураг 105. Шарын гол сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлсэн нь.....	159
Зураг 95. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт.....	160
Зураг 96. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын үзүүлэлт.....	160
Зураг 97. Судалгаанд хамрагдагсдын сургуулийн насны хүүхэдтэй эсэх.....	161
Зураг 98. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн амьдарч буй сууцны төрөл, хувиар.....	161
Зураг 99. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгслийн төрөл, хувиар.....	162
Зураг 100. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн өрхийн зардлын үзүүлэлт, төрөл, хувиар.....	162
Зураг 101. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн хадгаламжийн хэмжээ, хувиар.....	163
Зураг 102. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн орлого зарцуулалт, хувиар.....	163
Зураг 103. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эмнэлгийн тусламж үйлчилгээний хандалт, хувиар.....	164
Зураг 104. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хөдөлмөрийн нөхцөлтэй хамааралтай осол гэмтэл.....	164
Зураг 106. Шарын гол сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь.....	166
Зураг 107. Айраг сумын газрын нэгдмэл сангийн хэмжээ, хувиар.....	167
Зураг 108. Айраг сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт.....	170
Зураг 109. Айраг сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга.....	170
Зураг 110. Айраг сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын зарим үзүүлэлт.....	173
Зураг 111. Айраг сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлсэн нь.....	177
Зураг 112. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын үзүүлэлт, хувиар.....	179
Зураг 113. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сууцны төрөл, хувиар.....	179
Зураг 114. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сарын дундаж орлого.....	180
Зураг 115. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн цахилгаан хэрэгслийн үзүүлэлт.....	181
Зураг 116. Жонш олборлолт ба борлуулалтын сүлжээ.....	188
Зураг 117. Айраг сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь.....	189
Зураг 118. Мандал сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал.....	192

Зураг 120. Мандал сумын 2010,2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын талбайн харьцуулалт.....	183
Зураг 121.Мандал сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга	185
Зураг 122. Мандал сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт	187
Зураг 123.Мандал сумын өрхийн амьжиргааны түвшингийн 5 талт үнэлгээ.....	191
Зураг 124.Судалгаанд хамрагдагсдын гэрлэлтийн байдал, хувиар	192
Зураг 125. Судалгаанд хамрагдагсдын хүүхдийн талаарх мэдээлэл	192
Зураг 126.Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын үзүүлэлт.....	193
Зураг 127.Мандал сумын судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгслийн үзүүлэлт.....	193
Зураг 128. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сарын зардлын үзүүлэлт.....	194
Зураг 129. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн хадгаламжийн мэдээлэл	194
Зураг 130. Иргэдийн орлогын зарцуулалт	195
Зураг 131.Иргэдийн эрүүл мэндийн тусламжийн мэдээлэл	195
Зураг 132.Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хөдөлмөрийн осол гэмтлийн талаарх мэдээлэл.....	196
Зураг 133.БУЭ-чид нөхөрлөлд орсон давуу талын мэдээлэл.....	196
Зураг 135. Мандал сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь	199

ХАВСРАЛТ

Хавсралт 1. Баян-Овоо сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа	210
Хавсралт 2 Бөмбөгөр сумын нутаг дэвсгэрт ашиглалт, хайгуулын лицензтэй ААН-үүд	211
Хавсралт 3. Галуут сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа.....	213
Хавсралт 4. Борнуур сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа	215
Хавсралт 5. Заамар сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа.....	216
Хавсралт 6. Шарын гол сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа	221
Хавсралт 7. Айраг сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа	222
Хавсралт 8. Мандал сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа	225
Хавсралт 9. Бичил уурхайн орчмын болон бичил уурхай эрхлэгчдийн суурин газрын суурь судалгаа.....	229
Хавсралт 10.Бичил уурхай эрхлэгчдийн /ХАМО/ судалгааны асуулга	229
Хавсралт 11. Бичил уурхайн газар нутаг дахь уурхайн нэгжүүдийн судалгааны асуулга	229
Хавсралт 12. Бичил уурхай эрхлэгчдэд үйлчилгээ үзүүлэгчдийн судалгааны асуулга	229
Хавсралт 13. Эмэгтэйчүүдийн фокус групп ярилцлагын асуулга	229
Хавсралт 14. Байгаль орчны үнэлгээний асуулга.....	229
Хавсралт 15.Бичил уурхай эрхлэх үйл ажиллагаанд оролцож буй хүүхдүүийн судалгааны асуулга	229
Хавсралт 16. Өрхийн судалгааны асуулга	229
Хавсралт 17. Тайлангийн эцсийн хэлэлцүүлэгт оролцсон хүмүүсийн нэрсийн жагсаалт.....	229

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ТАЙЛБАР

ААНОАТ	Аж ахуй нэгжийн орлогын албан татвар
АБТА	Ардын боловсролын тэргүүний ажилтан
АЗЦХ	Амьсгалын замын цар ханиад
АМГ	Ашигт малтмалын газар
БСГ	Боловсрол сургалтын газар
БТА	Боловсролын тэргүүний ажилтан
БУ	Бичил уурхай
БУЭ	Бичил уурхай эрхлэгч
ЕБС	Ерөнхий боловсролын сургууль
ЖДҮ	Жижиг дунд үйлдвэр
ЗДТГ	Засаг даргын тамгын газар
ЗХУ	Зөвлөлт холбоот улс
ИТХ	Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурал
МАА	Мал аж ахуй
МСҮТ	Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төв
МХГ	Мэргэжлийн хяналтын газар
МХТС	Мэдээлэл Холбооны Технологийн Сургууль
НДШ	Нийгмийн даатгалын шимтгэл
НҮБ	Нэгдсэн үндэсний байгууллага
СӨБ	Сургуулийн өмнөх боловсрол
ТББ	Төрийн бус байгууллага
ТЗ	Тусгай зөвшөөрөл
ТБУУТ	Тогтвортой бичил уул уурхай төсөл
ХАА	Хөдөө аж ахуй
ХАМО	Хувиараа ашигт малтмал олборлогч
ХАОАТ	Хүн амын орлогын албан татвар
ХХААЯ	Хүнс хөдөө аж ахуйн яам
ШХА	Швейцарийн хөгжлийн агентлаг
ЭМД	Эрүүл мэндийн даатгал
ЭМЯ	Эрүүл мэндийн яам

Өмнөтгөл

Иргэдийн хувиараа ашигт малтмал олборлох үйл ажиллагаа өнөөгийн Монгол Улсын хувьд нэлээд хожуу бий болсон зүйл юм. Харин олон улсын уул уурхайн түүхээс харахад, хүмүүс бүр 17-р зууны эхэнд зарим төрлийн ашигт малтмалыг гар аргаар олборлодог байжээ. Тэр үед ч энэ үйл ажиллагаа иргэдийн амьдралаа залгуулах чухал арга хэрэгсэл, орлогын томоохон эх үүсвэр болж байсан байх юм.

Ази, Өмнөд америкийн нэлээд улс эдүгээ бичил уурхайг хуулийн зохицуулалттай, зохион байгуулалттай болгож, түүний эдийн засгийн үр өгөөжийг нэмэгдүүлэх, сөрөг үр дагаврыг багасгах үүднээс бичил уурхайчдын амьдралд гарч байгаа өөрчлөлт, нийгэм-эдийн засагт, ялангуяа орон нутгийн хөгжилд оруулж байгаа хувь нэмрийг судалдаг болоод нэлээд хугацаа өнгөрчээ. Энэ бол хэрэгтэй туршлага юм.

Монгол Улсын Их Хурал 2010 оны 7 дугаар сард Ашигт малтмалын тухай хууль, Газрын тухай хуулинд нэмэлт өөрчлөлт оруулж, мөн оны 12 дугаар сард Засгийн газраас бичил уурхайгаар ашигт малтмал олборлох журмыг баталсанаар хувиараа ашигт малтмал олборлогчид хуулийн хүрээнд бичил уурхай эрхлэх эрх зүйн орчин бүрдсэн билээ.

Монгол Улсын хувьд нэг талаас бичил уурхайн хууль, журам хэрэгжиж эхлээд удаагүй, нөгөөтэйгүүр бичил уурхайчид бүрэн зохион байгуулалтанд орж амжаагүй зэрэг учир шалтгааны улмаас манай улсад бичил уурхайн талын судалгаа хийгдэхгүй байна. Гэтэл судлах хэрэгцээ шаардлага их байна. Наад захын жишээ гэхэд л нийгэмд бичил уурхайн талаар ам дамжсан хуудал хуурмаг яриа их байгаа нь судалгаа хомс, үнэн бодит мэдээлэл дутагдалтай байгаатай холбоотой юм.

ТБУТ тендрээр ШУТИС-ийн Холбоо, мэдээллийн сургуулийн багийг сонгож төв, баруун бүсийн 5 аймгийн 8 суманд хувиараа ашигт малтмал олборлож байгаа иргэдийн амьдралын суурь судалгааг хийлгэв. Уг судалгаанд хэрэглэгдэж буй “таван талт үзүүлэлтээр амжиргааг судлах” аргачлал нь хэдийгээр Монгол улсад харьцангуй шинэ тутам боловч олон улсад бичил уурхайн салбарт хэдийнэ туршигдаж үр дүнтэй гэдэг нь нотлогдсон байдаг. Энэ судалгаа бол төслийн хамт олны анхны оролдлого бөгөөд цаашид жил бүр бичил уурхай эрхлэгч иргэдийн амжиргааны өөрчлөлтийг тусгах замаар судалгааг тогтмолжуулах болно.

Энэ удаа ТБУТ судалгааны багийн бэлтгэсэн судалгааны дэлгэрэнгүй тайланг нийтийн хүртээл болгож байна. Судалгааны материалаас Монгол Улсын нийгэм-эдийн засагт, ялангуяа орон нутагт бичил уурхайчдын оруулж байгаа хувь нэмрийн талаар иргэд тодорхой ойлголт авах боломжтой.

Энэ материалыг ТБУТ-ийн болон Ашигт малтмалын газрын веб хуудсанд бүрэн эхээр нь байршуулсан. Судалгааны явцад судалгааны багаас гадна тус төслийн урилгаар Монгол Улсад ирж ажилласан олон улсын зөвлөх хатагтай Женнифер Хинтон, ТБУТ-ийн ажилтан Пэшиенс Синго, И.Бямбабаатар нар зөвлөж ажилласныг тэмдэглэе.

ШХА-ийн ТБУТ-ийн захирал П. Үржинлхүндэв

БҮЛЭГ I. СУДАЛГААНЫ АРГА ЗҮЙ, ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ, ОЙЛГОЛТ ТОДОРХОЙЛОЛТУУД

1.1 Нийтлэг зүйл

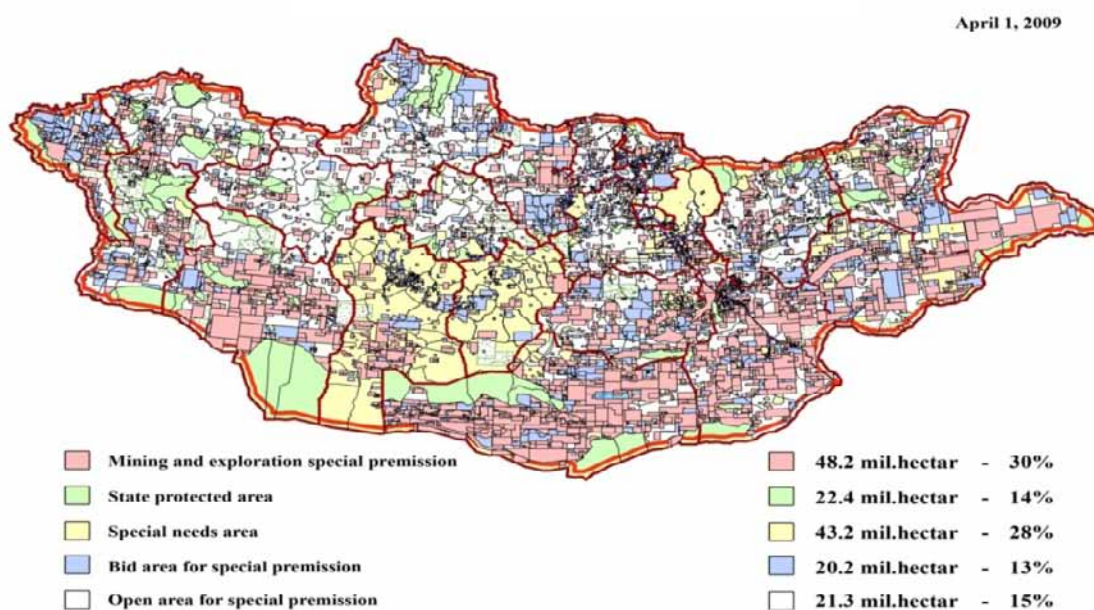
Монгол Улс нь байгалийн баялагийн арвин нөөцтэй улс бөгөөд сүүлийн жилүүдэд уул уурхайн салбар түүний дотор байгалийн баялаг олборлох үйлдвэрийн салбар хурдацтай хөгжиж байна.

Энэхүү хөгжил Монгол улсын ДНБ-ний өсөлтийн хурдцыг түргэтгэж, нийгмийн хөгжилд ихээхэн хувь нэмэр болохыг, хүмүүсийн амьжиргаа, хөгжил дээшлэхийг хүсэн хүлээж байна.

Гэхдээ “байгалийн нөөцийн хараал” хэмээх байгалийн арвин баялаг бүхий орнууд хөгжиж чаддаггүй, ард түмэн нь ядуурсаар байдаг тэр л гашуун үнэн рүү Монгол орон яваад байх мэт болж байгаа нь үнэн. Ийм байдал нь айгалийн нөөцөөр баян орнууд ихэвчлэн ядуу, хүний хөгжлийн түвшин доогуур байдаг “resource curse” буюу нөөцийн хараал хэмээх нэр томъёог эдийн засагт оруулж ирсэн билээ.

Бусад орны гашуун туршлагаас суралцаж, тэдний алдааг давтахгүй байх нь нэн чухал юм. Ийм учраас Монголын уул уурхайн томоохон төслүүдийн Монгол Улсын хөгжилд үзүүлэх нөлөөлөл болон гарч болзошгүй сөрөг үр дагавруудыг багасгах, эерэг боломжуудыг дээд зэргээр ашиглах талаар олон талаас нь авч үзэх, зөв зүйтэй бодлого боловсруулах, хэрэгжүүлэх шаардлагатай айна.

Уул уурхайн салбарын үйлдвэрлэлийн нэг онцлог нь байгалийн нөхөн сэргээгдэшгүй нөөцийг ашигладаг бөгөөд энэ нь ирээдүй хойч үеийнхэнд үлдээх байгалийн нөөцийн хэмжээг шууд бууруулж байгаа юм. Иймд уул уурхайн салбарын хувьд, хүний тогтвортой хөгжлийг хангах үүднээс дараах хоёр нэн чухал хуваарилалтын асуудалд анхаарах ёстой. Уул уурхайн салбарт хэрэгжүүлэх бодлого нь нэгд, ирээдүй үеийнхний хүний хөгжлийн боломжийг бууруулахгүй байх, хоёрт, энэхүү салбарын хөгжлийг өнөөгийн хүний хөгжлийг сайжруулах хүчин зүйл болгоход анхаарах ёстой юм.

Зураг 1. Монгол улсын уул уурхайн лиценз зураглал

Монгол Улсын уул уурхайн салбарын сүүлийн үеийн эрчимтэй хөгжил нь эдийн засаг, нийгэм, байгаль орчинд ихээхэн нөлөөлж улмаар иргэд, олон нийт, бодлого боловсруулагчдын анхаарлыг татаж байна. Уул уурхайн салбар Монголд хүний

тогтвортой хөгжлийг хангах хөшүүрэг болж чадах эсэх нь өнөөгийн тулгамдсан асуудал болоод байна.

Уул уурхайн салбарын сүүлийн 5 жилийн эрчимтэй хөгжил нь Монгол Улсын нэг хүнд ноогдох ДНБ болон төсвийн орлогын өсөлтөд ихээхэн нөлөөлснөөр хүмүүсийн амьжиргаа, боловсрол, эрүүл мэнд болон амьдралын чанарт нөлөөлөх боломжтой юм. Гэхдээ ийм үр дүн өнөөдөр гараагүй байгааг хэлэх хэрэгтэй.

Өнгөрсөн он жилүүдэд хот хөдөөд ажилгүйдэл, ядууралд өртсөн иргэд, жил дараалан нүүрлэсэн ган, зуданд малаа барж, орлогын эх үүсвэрээ алдсан малчид хувиараа ашигт малтмал олборлож амьжиргаагаа залгуулах болсоор арав гаруй жил болжээ.

Мөн 1992 оноос Монгол улсын Засгийн газар алт хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж алт олборлолт ихээр явагдаж байгаа ч байгаль орчны нөхөн сэргээлт бараг хийгдэхгүй, гол, нуурууд олноор ширгэж, овоолсон шороо, ухсан нүх, хог хаягдал, бохирдол нүүрлэж, алт болон байгалийн баялаг бүхий орон нутгуудийн иргэдэд өгөх өгөөж тун тааруу байгаа нь иргэдийн дургүйцлийг төрүүлж байна.

Тусгай зөвшөөрөл бүхий томоохон аж ахуйн нэгжүүдийн бий болгосон энэ байдал нутгийн иргэдэд хувиараа ашигт малтмал олборлолт эрхлэхэд өдөөх хүчин зүйл болж байгааг ч үгүйсгэхийн аргагүй. Өнөөдөр Монгол улсад хувиараа ашигт малтмал олборлох (ХАМО) үйл ажиллагаа бодит зүйл болсон байна.

2003 оноос хойш хувиараа ашигт малтмал олборлох үйл ажиллагааг бичил уурхайн хэмжээнд хүргэх, ХАМО болон бичил уурхай эрхлэгчдийн хууль эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх, хувиараа ашигт малтмал олборлогч иргэдийг зохион байгуулалтанд оруулах, нийгмийн хүртээмжийг хүргэх, улмаар ажилгүйдэл ядуурлыг бууруулах, хөдөлмөрийн аюулгүй ажиллагааны мэдлэг мэдээллийг түгээх, сургахад Швецарийн хөгжлийн агентлаг(ШХА)-ийн тогтвортой "Бичил уурхай" төсөл ихээхэн анхаарч, үр дүнтэй ажиллаж байгааг судлаачдын баг цохон тэмдэглэж байна.

1.2 Судалгааны зорилго

Судалгааны зорилго нь бичил уурхай эрхлэгчдийн (БУЭ) өрхийн амьжиргааны түвшинг байгалийн, санхүүгийн, нийгмийн, хүний нөөцийн, материаллаг капиталын таван талт үнэлгээний аргаар тодорхойлох, үнэлэлт дүгнэлт өгөх, зөвлөмж боловсруулахад оршино.

Судалгааны зорилтууд:

- БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлэх индикатор үзүүлэлтүүдийг тодорхойлох
- Индикатор үзүүлэлтүүдийг амьжиргаанд нөлөөлөх байдлаар эрэмбэлэх
- Индикатор үзүүлэлтүүдийг Үнэлэх математик функцүүдийг тодорхойлох
- Таван талт үнэлгээний арга зүйн дагуу судалгааны асуулга боловсруулах
- Тухайн орон нутгийн иргэдийн нийгмийн халамж, боловсрол, эрүүл мэндийн үйлчилгээ зэрэг нийгмийн үйлчилгээний хүртээмж, чанарыг тодорхойлох
- Мөн зам тээвэр ус цахилгаан зэрэг дэд бүтцийн хангамжаар хэрхэн хангагдаж байгаа байдал, байгалийн баялаг, алтны нөөц болон олборлолт ихтэй аймаг сумууд руу хийж байгаа иргэдийн шилжих хөдөлгөөн, газар өмчлөхтэй холбоотой өвөрмөц боломж, хүндрэл бэрхшээлүүдийг тодорхойлж, өнөөгийн ХАМО иргэд, бичил уурхай эрхлэгчдийн амьжиргааны нөхцлийг үнэлэх

- ХАМО иргэд, бичил уурхай эрхлэгчид рүү чиглэсэн бодлого, үйл ажиллагаа, төсөл хөтөлбөрт оролцох байдал, аюулгүй ажиллагааны сургалт чадавхтай эсэх, эрх зүйн талын мэдлэг мэдээлэлтэй эсэх, мэдээллээ ашиглах чадвар, төрийн болон орон нутгийн захиргааны ажилтнуудын хариуцлага, ажлын арга барил нь энэ чиглэлийн бодлого үр дүнд хэрхэн нөлөөлдөг зэрэг асуудлыг тодорхойлох
- Судалгааны арга зүйн дагуу боловсруулагдсан маягтаар судалгааны асуулгыг авах
- Мөн судалгаа шинжилгээний бусад аргууд болох тандалт хийх, ажиглан дагах, баримт бичгийн шинжилгээ хийх, ганцаарчлан ярилцах, фокус ярилцлага хийх зэрэг аргуудыг ашиглан шаардлагатай мэдээллүүдийг цуглуулан, тухайн мэдээлэл дээр тулгуурлан үнэлэлт дүгнэлт гаргах, хооронд нь уялдуулах
- Сонгогдсон сумд дахь хувиараа ашигт малтмал олборлолт, бичил уурхайнуудтай холбоотой амьжиргааны түвшингийн төлөв байдлын өргөн хүрээтэй ойлголтуудыг тодорхойлох
- Мөн зорилтот сумуудад ажиллаж амьдарч байгаа өрхийн амьжиргааны түвшингийн төлөв байдлыг тодорхойлох
- Эмзэг байдлыг тодорхойлох
- Өмчийн эзэмшилт ашиглалтын хэлбэр, ядуурлын хамаарлын нөхцөл байдлыг тодорхойлох
- ХАМО болон бичил уурхайтай холбоотой байгууллагын болон зохион байгуулалтуудын асуудлуудыг судлах
- Мэдээллүүдийг нэгтгэн дүгнэх боловсруулах, тайлагнах, зөвлөмж боловсруулах

1.3 Судалгааны ажлын төлөвлөгөө, багийн бүтэц зохион байгуулалт

Хүснэгт 1. Судалгааны ажлын төлөвлөгөө

Үйл ажиллагаа	VII сар				VIII сар				IX сар				X сар				XI сар				XII сар			
	7 хонгоор				7 хонгоор				7 хонгоор				7 хонгоор				7 хонгоор				7 хонгоор			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Захиалагчтай гэрээ хийх																								
Судалгаа хийх аргачлалыг нарийвчлан судлах, гадаад орнуудын пентагон арга зүйн туршлагыг судлах																								
Судалгааны багийн бүтэц, зохион байгуулалтыг гаргах, багийн гишүүдийн ажил үүргийн хуваарилах																								
Судалгааны арга зүйг боловсруулах																								
Судалгааны асуулгыг боловсруулах																								
Судалгаанд хамрагдах газруудын нийгэм эдийн засгийн ерөнхий мэдээлэлийн судалгааг тоймлон гаргах, боловсруулах																								
Танилцах болон чиглүүлэх судалгааг зохион байгуулах, судлаачдыг бүрэн хамруулах, бэлтгэл ажил хийх																								

Төсөл хэрэгжилтийн эхний 2 долоо хоногт Бичил уурхай, ХАМО иргэдийн АТСС(Амьжиргааны түвшингийн суурь судалгаа) хийх асуулга, аргачлалыг сайжруулан боловсруулсан ба судалгаанд хамрагдах газруудын нийгэм эдийн засгийн ерөнхий мэдээлэлийг цуглуулах ажлыг хуваарийн дагуу гүйцэтгэж, судлаачдын багийн зохион байгуулалтыг хийж, судалгаа хийх объект-сайт дээр ажиллах ажлын хуваарийг гаргасан болно. Мөн асуулгуудыг олшруулах, бичиг хэргийн материалыг бэлтгэх, сайт дээрхи зардлын төсвийг хуваарилах зэрэг бэлтгэл ажлыг хангаж ажилласан болно..

Чиглүүлэх судалгааг багийн ахлагчид болон ярилцлага авагчдын нийт 6 хүний бүрэлдэхүүнтэйгээр Дархан-Уул аймгийн Шарын голын Хар Морьт хэмээх газар байгаа ХАМО буй 2000 гаруй иргэдийн олборлолт хийж байгаа сайт дээр хийж, судалгааны аргачлал, асуулгад зарим нэмэлт өөрчлөлт хийж сайжруулсан болно. Дархан-Уул аймгийн Шарын гол сумын /Хар морьт хэмээх газрын үндсэн захиргаа нь Сэлэнгэ аймгийн Баянгол суманд харъяалагддаг/ ХАМО иргэд, БУЭ-тэй уулзаж яриулага авч судалгаа хийсэн.

ХАМО иргэд, Бичил уурхай эрхлэгч иргэдийн Амьжиргааны түвшингийн суурь судалгаа (АТСС), мэдээлэл цуглуулах ажлыг судалгааны багийн Н.Мөнхөө, Б.Энхтөгс, Л.Лханаран, Б.Тунгалаг, М.Бурмаа ахлагчтай багууд Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр, Галуут, Баян-Овоо сумд, Сэлэнгэ аймгийн Мандал, Дорноговь аймгийн Айраг, Төв аймгийн Заамар, Борнуур сумдад судалгааг хийж гүйцэтгэсэн ба Б.Содномпил, Ч.Дэмчигжав, Н.Бямбасайхан ахлагчтай багууд Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр, Баян-Овоо сум, Дархан-Уул аймгийн Шарын гол сум, Төв аймгийн Заамар сумдад давтан судалгааг аргачлалын дагуу хийж, тогтсон асуулгын маягтаар мэдээлэл цуглуулсан болно.

Судалгааны үр дүнг дээшлүүлэх зорилгоор Баянхонгор аймгийн 2 сум, Шарын гол сум, Заамар сумдуудад нэмэлт мэдээлэл цуглуулан, ганцаарчилан дагах аргаар судалгааны газар дахь иргэдийн дунд орж амьдран, өдөр тутмын тэмдэглэл хөтлөн ажиллалаа.

Мөн судалгааны арга зүйг програмчлах ажлыг А.Алтангэрэл, судалгааны мэдээлэл боловсруулалтыг Б. Одончимэг, Д.Баттөр ахлагчтай нийт 10 гаруй шивэгч, операторуудын баг хийж гүйцэтгэв. Судалгааны мэдээлэл боловсруулалтын багийн менежерээр Л.Лханаран, нягтлан бодогч зохион байгуулагчаар Н.Уянга нар ажиллав.

Сайт дээрх судалгааны явцад гарсан зарим нэг онцгой байдлыг тусгах, залруулга хийж сайжруулах зэргээр өрхийн судалгааны зарим асуулгуудад сайжруулалт хийж боловсруулалтыг хийж дуусгалаа.

1.4 Судалгааны багийн танилцуулга

Ажил үүргийн нэр	Овог нэр	Албан тушаал
Төслийн удирдагч	Н.Мөнхөө	МХТС-ийн багш
	О.Балдангомбо	МХТС-ийн тэргүүлэх профессор
Төслийн зөвлөх	Б.Энхтөгс	Эрдэм шинжилгээ хариуцсан дэд захирал
	Б.Тунгалаг	МХТС-ийн зөвлөх Профессор
	Б.Нарантуяа	док, дэд профессор
Математик арга зүйн зөвлөх	А.Алтангэрэл	Сургалтын төвийн захирал
Төслийн менежер	Л.Лханаран	Гадаад харилцааны ажилтан
	Т.Буянжаргал	Орчуулагч-үйл

		ажиллагааны менежер
Багийн ахлагч, судлаач	М.Бурмаа	МХТС-ийн багш
	Т.Батмагнай	Байгаль орчны судлаач
	Содномпил	Социологч, судлаач
	Ч.Дэмчигжав	Бичил уурхайчин
	Н.Бямбасайхан	Бичил уурхайчин
Мэдээллийн системийн багийн ахлагч	Одончимэг	МХТС-ийн багш
	Д.Баттөр	МХТС-ийн оюутан
Нягтлан бодогч, зохицуулагч	Э.Уянга	МХТС-ийн оюутан

1.5 Судалгааны хамрах хүрээ

Судалгааны ажлын хүрээнд Төв аймгийн Борнуур, Заамар сум, Сэлэнгэ аймгийн Мандал сум, Дархан-Уул аймгийн Шарын гол сум, Дорноговь аймгийн Айраг сум, Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо, Галуут, Бөмбөгөр сумын иргэд, ХАМО иргэд, БУЭ-чид тухайн орон нутгийн болон удирдах байгууллагуудын удирдлага, мэргэжилтнүүд, орон нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа томоохон уул уурхайн компаниуд, тэдгээрийн ажиллагсдыг хамруулсан.

Хүснэгт 2. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо

Аймаг	Сум	Судалгаанд хамрагдах		Судалгаанд хамрагдсан	
		Иргэдийн тоо	Бүлгийн тоо	Иргэдийн тоо	Бүлгийн тоо
Төв	Борнуур	100	10	100	20
	Заамар	100	12	120	22
Сэлэнгэ	Мандал	120	12	120	88
Дорноговь	Айраг	100	10	100	14
Дархан-Уул	Шарын гол	100	10	110	21
Баянхонгор	Баян-Овоо	100	10	100	12
	Галуут	100	10	100	8
	Бөмбөгөр	100	10	100	21
Бүгд		820	84	850	84

Хүснэгт 3. Ганцаарчилсан болон фокус группын ярилцлаганд хамрагдах хүмүүс

	Нийт	Үүнээс албан тушаалаар		
		Удирдах ажилтан	Мэргэжилтэн Нар	Иргэд
Аймгийн төвөөс	112	32	80	-
Сумын төвөөс	104	40	64	500
Удирдах байгууллагаас дээд	25	5	20	-
Бүгд	241	77	164	500

1.6 Судалгааны түүвэрлэлт

Судалгааны түүвэрлэлтийн нэгж нь өрх бөгөөд “байнга хамтран амьдарч, орлогоо нэгтгэн хоол хүнсээ бэлтгэж, нэг тогооноос хоол иддэг нэг буюу хэд хэдэн хүн”-ийг “өрх” гэж үзнэ. Эдгээр хүн ам нь хамаатан садан болон ажил олгогчтойгоо хамтран амьдардаг цусан төрлийн хамааралгүй гэрийн үйлчлэгч, бусад хөлсний ажилчид ч байж болно. Өрхийн ам бүлийн тоонд тухайн өрхөд 6 сараас дээш

хугацаагаар эзгүй байгаа (хугацаат цэргийн албан хаагч, оюутан сурагчид, гадаадад ажиллаж амьдарч байгаа болон цагдан хоригдож байгаа) иргэдийг оруулахгүй.

Хүснэгт 4. БУЭ-ийн амьжиргааны түвшин тодорхойлох түүвэр судалгаанд сонгогдсон өрхийн тоо

№	Аймгийн нэр	Нийт хүн ам	Өрхийн тоо	Түүвэрлэгдэх өрхийн тоо	Асуулгын хуудасны кодлолт	Шаардлага хангасан асуулгын тоо
1	Баянхонгор					
2	Бөмбөгөр	2767	803	100	201-300	86
3	Баян-Овоо	2309	716	100	101-200	100
4	Галуут	3862	1314	100	001-100	90
2	Дорноговь					
1	Айраг	3598	1114	100	501-600	94
3	Сэлэнгэ					
1	Мандал	25009	7048	100	301-400	88
4	Төв					
1	Борнуур	4516	1416	100	601-700	95
2	Заамар	5429		120	701-820	93
5	Дархан-Уул					
1	Шарын гол	8046	2262	100	401-500	90
НИЙТ ДҮН				820		736

Амьжиргааны түвшин тодорхойлох түүвэр судалгааны түүвэрлэлтийг сонгогдсон 8 сумд бүлэглэн хуваарилахдаа нийт хүн амд пропорциональ харьцаагаар жигд тархаан тооцсон.

1.7 Судалгааны асуулгын хуудас, мэдээлэл цуглуулалт

Бичил уурхай эрхлэгчдийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгааны асуулга нь:

1. ХАМО болон бичил уурхайн орчмын болон бичил уурхай эрхлэгчдийн суурин газрын суурь судалгаа Хавсралт №9
2. ХАМО болон бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа Хавсралт №10
3. ХАМО болон бичил уурхайн газар нутаг дахь уурхайн нэгжүүдийн судалгаа Хавсралт №11
4. Бичил уурхай эрхлэгчдэд үйлчилгээ үзүүлэгчдийн судалгаа Хавсралт №12
5. Эмэгтэйчүүдийн фокус групп ярилцлага Хавсралт №13
6. Байгаль орчны үнэлгээ Хавсралт №14
7. ХАМО болон Бичил уурхай эрхлэх үйл ажиллагаанд оролцож буй хүүхдүүийн судалгаа Хавсралт №15
8. ХАМО болон Бичил уурхай эрхлэх үйл ажиллагаанд оролцож буй болон бусад өрхийн судалгаа гэсэн бүтэцтэй. Хавсралт №16

Бичил уурхай эрхлэгчдийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгааны асуулга нь 8 бүлэг бүхий 159 асуултаас бүрдэж байна.

Судалгааны зорилго, зорилтууд, хамрах хүрээг харгалзан, нийгэм эдийн засгийн статистик үзүүлэлтүүдийг тооцох, нийгэм эдийн засгийн үйлчилгээний хүртээмж чанарын үнэлгээг тодорхойлох, мөн бичил уурхай эрхлэгчдийн (БУЭ) амьжиргааны түвшинг байгалийн, санхүүгийн, нийгмийн, хүний нөөцийн,

материаллаг капиталын таван талт үзүүлэлтийг тооцоолоход чиглүүлж боловсруулсан. Үүнд:

Хүснэгт 5. Нийгэм эдийн засгийн статистик үзүүлэлтүүдийг таван талт бүлгээр ангилах

Үзүүлэлт	Сумын түвшинд	Тухайн газар нутаг дахь бичил уурхай эрхлэгчдийн түвшинд
Байгалийн капитал	Газар, ус, байгаль орчны байдал, үнэлгээ, бичил уурхай, БУЭ-ын үйл ажиллагаа хэрхэн нөлөөлж байгаа, нөхөн сэргээлт хэрхэн хийгдэж байгаад үнэлэлт дүгнэлт өгнө. Мөн газар, байгалийн баялагийг хүртэх боломжийг судлах зорилго тавина.	Байгалийн баялагийн нөөц тогтоогдсон байдал, нөөцийн хэмжээ, газар ашиглах эрх, холбогдох гэрээ, тэдгээрт хүрэх, хүртэх боломж, нөөц баялагийн агууламж, зэрэглэл, олборлолтын хэмжээ, цаашид тогтвортой ажиллах боломжийг судалж үнэлэлт өгнө. Мөн энэ талын эрх зүйн орчин(Газрын тухай болон Ашигт малтмалын тухай хууль, бусад хууль, журмууд) хэрхэн үйлчилж, ямар үр дүн, үр дагаварт хүрч байгааг үнэлнэ.
Хүний капитал	Хүн амын боловсрол, мэдлэг, ур чадвар, эрүүл мэнд, хоол тэжээл зэрэг асуудлуудыг хүн амын нас, хүйс яс үндэс, ёс заншил, шашин шүтлэг зэрэг асуудлуудтай нягт холбон судална.	Ариун цэвэр, хүнс тэжээл, эрүүл мэнд, боловсролын үйлчилгээ, мэдээлэл хүртэх боломж болон бичил уурхайд хөдөлмөр эрхлэгчдийн мэргэшлийн ур чадвар, сургалтад хамрагдсан байдал, санхүүгийн болон эрх зүйн мэдлэг ямар байгааг судалж үнэлэлт дүгнэлт өгнө.
Санхүүгийн капитал	Ажил эрхлэлт, хуримтлал/хадгаламж, өрхийн орлого, зээл авах боломж, борлуулалт, хөрөнгө оруулалтын орчны судалгаагаар үнэлэлт хийгдэнэ.	ХАМО, Бичил уурхай, БУЭ хийснээс олж байгаа орлого, үйл ажиллагааны зардал, бичил уурхайд хөдөлмөр эрхлэгчдийн амьжиргааны түвшин ямар байгаа, өсч дээшилж байгаа эсэхийг тодорхойлох, түүнд нөлөөлж байгаа хүчин зүйлүүдийн нөлөөллийн түвшинг тогтоох зорилгоор мэдээлэл цуглуулж, дүн шинжилгээ хийж, үнэлэлт дүгнэлт өгнө. Мөн банкны болон бичил зээлэнд хамрагдсан байдал, зээлийг хэрхэн төлж байгааг судална. Мөн орлогоороо болон зээлээр гэр орон, машин, үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл худалдан авч чадаж байгаа эсэх, олборлосон байгалийн баялагаа борлуулж байгаа үнэ, борлуулалтын сүлжээ, шат дамжлага, нөхөрлөл, бүлэг дэх орлогын хуваарилалт ямар байгааг асуулгаар болон фокус группын ярилцлагаар судална. Татварын орчин, олборлолт эрхэлж байгаа иргэдийн ХАОАТ төлөлтийн байдалд үнэлэлт өгнө.
Нийгмийн капитал	Засаглалын бүтэц, эрх зүй, хүний эрх, нийгмийн даатгал, эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцоонд үнэлэлт дүгнэлт өгнө.	Албан бус групп, бүртгэгдээгүй нөхөрлөл, гэр бүл, найз нөхдийн бүлэг буюу групп, ажил олгогчийн үүсгэн байгуулсан групп, олборлолтын үйл ажиллагааг зохион байгуулалтад оруулсан байдал, ажлын хуваарь, цаг зарцуулалтыг боловсронгуй болгож байгаа хамтын ажиллагааны төрөл бүрийн хэлбэрийг судалж, бичил уурхайд хөдөлмөр эрхлэгчдийн амьжиргаанд хэрхэн нөлөөлж байгаа болон цаашдын чиг хандлагыг судалж тогтооно. Энэ судалгаагаар ХАМО, бичил уурхай эрхлэгчид, БУЭ иргэдийн өнөөгийн зохион байгуулалтын хэлбэр, түүн дэх засаглал, удирдлагын хэлбэр, оролцогчдын оролцоо, чиг үүрэг зэргийг оролцогчидтой хийх ярилцлага асуулгаар хийх судалгаа, фокус группын ярилцлагаар судалж, нийгмийн капиталд үнэлэлт өгнө.
Физик капитал	Улсын хэмжээний ижил төстэй орон нутаг дахь	ХАМО,Бичил уурхай ба борлуулалт хийх болон хамгийн ойр сум, суурин хүртэлх замын байдал,

	зам, дэд бүтэцтэй харьцуулж үнэлнэ.	олборлолт хийж байгаа сайт нь улсын чанартай авто зам болон төмөр замд хир ойр байгаа, ундны цэвэр усны хангамж болон түүний ариун цэврийн хамгаалалт, бичил уурхай, олборлолтод ашиглаж байгаа машин механизм, тоног төхөөрөмжүүд, хамгийн наад захын механикжуулалтад болон үйлдвэрлэлийн түвшинд олборлолт хийхэд шаардагдах хөрөнгө оруулалтыг хангах боломж байгаа эсэхийг судална. Мөн бичил уурхайчдын амьдралын байдал, амьжиргааны түвшинд үнэлгээ өгөхдөө тэдний амьдарч байгаа орон байрны нөхцөл, уурхайн ажил эрхэлсэн хугацаа, гэр сууцаа хэрхэн сайжруулсан, үр хүүхдээ сургуульд сургах зардлаа хэрхэн зохицуулдаг болон тэдний амьдралын чанарыг тодорхойлох чиглэлээр асуулга боловсруулж, мэдээлэл цуглуулж, ярилцлагыг хийнэ. Хүний капитал(боловсрол), санхүүгийн капитал(санхүүжилт хийх болон зээл авах хязгаарлагдмал байдал), байгалийн капитал(газар ба Байгалийн баялагийг ашиглах эрхтэй холбоотой асуудлууд)-д физик капиталд хэрхэн нөлөөлсөнийг тодорхойлох үүднээс шаардагдах суурь судалгааны асуулгыг боловсруулж мэдээлэл цуглуулах, фокус групп, оролцогч талуудтай хийх ярилцлагыг хийхээр төлөвлөв.

1.8 Судалгааны аргууд

Судалгаанд хамрагдах иргэд (өрх)-ийг тодорхойлох, судалгааны мэдээллийг цуглуулах, мэдээллийн үнэн бодит байдлыг шалгаж, засварлах үйл ажиллагаандаа дараах аргуудыг хэрэглэнэ. Үүнд:

- ✓ Анхан шатны мэдээллийг цуглуулах;
- ✓ Хоёрдогч мэдээлэл бүрдүүлэх;
- ✓ Ярилцлага;
- ✓ Ажиглалт;
- ✓ БУЭ буй өрхүүдийн олборлолт явуулж буй газарт ажиглан дагах аргаар өрхийн өдөр тутмын зураглалыг хийж тэмдэглэл хөтлөх;

Хоёрдогч мэдээлэл бүрдүүлэх: Сум бүрийн Засаг даргын тамгын газраас нийт өрхийн жагсаалт, судалгааг авах, газрын албанаас сумын баг тус бүрийн түлхүүр зураглал авах, сумын баг бүрийн нийгэм, эдийн засгийн үзүүлэлтүүдийг бэлтгүүлж авах, судалгаагаар цуглуулсан асуулгын хуудасны хувийн мэдээлэл хэсгийн үнэн бодит байдлыг бусад мэдээллийн эх үүсвэртэй тулгаж шалгахад шаардлагатай баримт бичгийг нэгтгэж бэлтгэнэ. Тухайн орон нутаг бичил уурхай болон иргэд, өрхийн амьжиргааны талаар болон холбогдох албан ёсны мэдээллийг авна.

Ярилцлага хийх: Батлагдсан асуулгын хуудсыг ашиглан ярилцах чадвар бүхий өрхийн гишүүн, 18-аас дээш насны иргэнтэй ярилцлагыг хийнэ.

Ажиглалт хийх: Судалгаанд хамрагдаж буй иргэд (өрхүүдэд) асуулгын хуудсанд байгаа мэдээллийг буруу ташаа мэдээлэхээс болгоомжлох үүднээс тухайн өрхийн болон иргэний эрхэлж буй бичил уурхайн олборлолт, технологи, үйлдвэрлэл, нөхөн сэргээлтийн процессууд болон бичил уурхайтай холбоотой үйлчилгээ, үйлдвэрлэлийн ерөнхий нөхцөл байдлыг нүдээр харж ажиглалт хийнэ.

Асуулгын арга: Энэ аргаар сонгогдсон 8 сумын төр, нийгмийн ажилтан, хувиараа ашигт малтмал олборлож буй иргэд (нас, хүйс, боловсролын ангилалаар авч үзнэ), орон нутгийн иргэд, бичил уурхай эрхэлж буй иргэд тэдгээр суманд үйл ажиллагаа явуулж буй томоохон уул уурхайн байгууллагууд, үйлдвэрлэл, үйлчилгээний газар тэдгээрийн ажиллагсдаас асуулга авч үнэлгээний үр дүнд ашиглана.

- Энэ арга нь судалгааны гол зорилготой уялдуулан зохиосон тодорхой агуулга, зохион байгуулалт, бүтэц, дараалал бүхий асуултуудаас бүрдсэн байх бөгөөд энэ аргаар мэдээлэл цуглуулах нь олон хүнийг хамарсан өргөн хүрээтэй судалгааг харьцангуй бага хугацаанд явуулж болдог нь өмнөх туршлагаас харагдсан болно.
- Судалгааны ажлыг төлөвлөх, зохион байгуулах, асуулгын болон түүврийн зохиомж боловсруулах, үндсэн мэдээлэл цуглуулах, үр дүнг тархаах, нэгтгэх бүхий л үе шатыг дэс дараатайгаар баримтлан ажиллаж, үр дүн болон зураглалыг SPSS, Microsoft Office-ийн болон, шаардагдах бусад програмуудыг ашиглан боловсруулалт хийнэ.

Бүлгийн ярилцлага: Энэ аргаар үнэлгээнд шаардлагатай нэмэлт мэдээллийг цуглуулах, анкетын судалгаанд хариулсан тодорхойгүй зарим учир шалтгааныг тодруулах зорилгоор хамааралтай болон төсөөтэй бүлгийн хэсэгчилсэн ярилцлагыг зохион байгуулна. Ярилцлагыг SWOT шинжилгээний аргаар явуулна.

Ганцаарчилсан ярилцлага: Энэ аргаар яам, аймаг, сумын удирдлага, мэргэжилтнүүд, бичил уурхайн идэвхжүүлэгчид, нөхөрлөлийн ахлагч, орон нутгийн иргэд (малчид, тариаланчид, үйлдвэр эрхлэгчдээс сонголт хийх замаар) бусад холбогдох мэргэжилтэн, албан тушаалтан нарыг хамруулж бичил уул уурхайд соёл, нийгэм, эдийн засаг, улс төр, засаглал, байгаль орчин, технологийн динамик хөгжил зэрэг асуудлууд тэдгээрийн бичил уурхайн болон иргэдийн амьжиргааны байдалд нөлөөлөх нөлөөллийн талаар ярилцана.

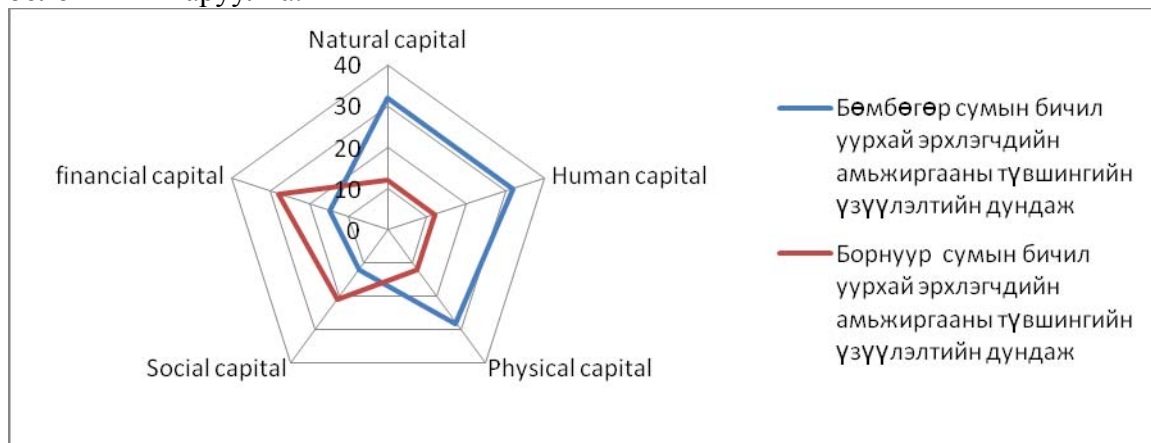
Баримт бичгийн шинжилгээ:

- Аймаг, сумын соёл, боловсрол, эрүүл мэнд, байгаль орчин, техник технологийн хүртээмж, явуулж буй үйл ажиллагаа болон бусад мэдээлэл
- Аймаг, сумын статистикийн хэлтэс, мэргэжилтнээс суурин хүн амын тоог насны бүлэг, хүйс, өрх, амьжиргааны түвшин, боловсролд хамрагдалт, боловсролын түвшин,
- Сумын болон сум дундын эмнэлгээс иргэдийн эрүүл мэндийн байдал, зонхилох өвчлөл, эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний талаарх мэдээлэл судалгаа авах,
- Бичил уурхайд ажиллагсдын эрүүл мэндийн байдал, ЭМ-ийн үйлчилгээнд хамрагдалтын талаарх судалгааг авах
- Бичил уурхай эрхэлж буй иргэдийн тоо, бичил уурхай эрхлэгчдийн үйл ажиллагааны талаарх мэдээллүүд (Газрын нэр, тусгай зөвшөөрлийн дугаар ашиглаж байгаа талбайн хэмжээ, ашигт малтмалын төрөл, ашиглалтын байдал, үйл ажиллагаа явуулж буй нөхөрлөл, гишүүдийн тоо, нас хүйс, эвдрэлд орсон талбайн хэмжээ, нөхөн сэргээлт хийсэн талбай, ослын мэдээ, өвчлөл, нас баралт, бичил уурхай эрхлэгчдийн орлого, зарлага, боловсролын түвшин, насанд хүрээгүй хүүхдүүдийн хөдөлмөр эрхлэлт, боловсролд хамрагдалт, бичил уурхай эрхлэхэд ашиглаж буй тоног төхөөрөмж) гэх мэт бусад мэдээлэл.
- Дээрх ажилтай холбогдолтой ажлын төлөвлөгөө
- Ажлын үр дүнгийн тайлангууд зэрэг материалуудад шинжилгээ хийнэ.

Амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлэх аргачлал

Бичил уурхайд олборлолт эрхлэгчдийн амьжиргааны түвшингийн суурь судалгааг дээрхи аргачлалын дагуу индикатор үзүүлэлтүүдийг тодорхойлж таван талт үнэлгээний арга /Pentagon assesment method/ ашиглан үнэлгээг тухайн орон нутаг болон бичил уурхайчдын нэгдэл (зохион байгуулалттай БУЭ) тус бүрээр хийлээ.

Таван талт үнэлгээний аргаар бичил уурхай эрхлэгчдийн амьжиргааны түвшин нийгмийн, хүний, физик, санхүүгийн болон байгалийн хүчин зүйлүүдээс хэрхэн хамаарч байгааг тодорхойлно. 2-р зургаар амьжиргааны түвшин бүрт харгалзах индикатор үзүүлэлтүүд амьжиргаанд хэрхэн нөлөөлж байгаагаас хамааруулан онооны үнэлгээний системийг ашиглан таван талтын зураглалыг гарган харьцуулж дүгнэлт өгснийг харуулав. Энэ нь таван талтын периметр 5 төрлийн капиталыг хүртэх боломжийг харуулна.

Зураг 2 Амьжиргааны түвшин бүрт харгалзах индикатор үзүүлэлтүүд

Судалгааны үр дүнд дүн шинжилгээ хийж, үнэлэлт дүгнэлт хийж, зөвлөмж гаргалаа.

Хүснэгт 6. Байгалийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал

Үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Математик функц, томъёолол
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 1 литр ундны усны үнэ}}{\text{1 литр ундны усны улсын дундаж}} * 100\%$
Малын тоо, толгой	МУ-ын нэг иргэнд ногдох малын дундаж тооноос хазайх хазайлтаар үнэлгээ өгнө.	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 1 ХҮ-д ногдох малын тоо}}{\text{1 ХҮ-д ногдох улсын дундаж малын тоо}} * 100\%$
Олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	$X = \frac{\text{Олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын тоо}}{\text{Тухайн орон нутаг дахь БУЭ - ийн тоо}} * 100\%$

Хүснэгт 7. Хүний капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал

Үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Математик функц, томъёолол
Бичил уурхайчдын уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Тухайн орон нутаг дахь 16-аас доош насны нийт хүүхдүүдэд уурхайн талбарт ажиллаж байгаа хүүхдүүдийн эзлэх хувиар үнэлнэ.	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан БУЭ - ийн 6 - 16 насны Хүүхдийн тоо}}{\text{Тухайн орон нутаг дахь 6 - 16 насны Хүүхдийн тоо}} * 100\%$

Нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Тухайн орон нутгийн иргэдийн нэг их эмчид ногдох тоог улсын дундаж үзүүлэлттэй харьцуулан тооцно.	$X = \frac{\text{Тухайн орон нутгийн иргэдийн 1 их эмчид ногдох тоо}}{\text{1 их эмчид ногдох улсын дундаж тоо}} * 100\%$
Тухайн орон нутаг дахь өвчний тархалтын түвшинг тодорхойлох	Тухайн орон нутгийн өвчлөлийн түвшингийн жигнэсэн дундажаар тодорхойлох.	$X = \sum_{i=1}^n P_i Q_i$ P-өвчлөлийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь У-өвчлөлийн төрөл тус бүрийн түвшин
Тухайн газар нутаг дахь эмнэлгийн үйлчилгээний чанар, хүртээжийг үнэлэх	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эмнэлгийн үйлчилгээний хүртээжид өгсөн үнэлгээний жигнэсэн дундажаар тооцно	$X = \sum_{i=1}^n P_i Q_i$ P-эмнэлгийн үйлчилгээний чанар, хүртээмжийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь У-эмнэлгийн үйлчилгээний чанар, хүртээмжийн төрөл тус бүрийн түвшин
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Тухайн судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшингийн жигнэсэн дундажаар тодорхойлох	$X = \sum_{i=1}^n P_i Q_i$ P-боловсролын түвшин бүрт харгалзах оноо У-Судалгаанд хамрагдсан иргэн бүрийн боловсролын түвшинд харгалзах хувь
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх жин	Тухайн газар нутгийн нийт хүн амд сургуулийн насны хүүхдүүдийн сургуульд хамрагдалтын хувь	$X = \frac{\text{Тухайн орон нутгийн сургуульд суралцаж буй нийт Хүүхдийн тоо}}{\text{Тухайн орон нутаг дахь 6 - 16 насны Хүүхдийн тоо}} * 100\%$

Хүснэгт 8. Санхүүгийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал

Үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Математик функц, томъёолол
Нэг хүнд ногдох өрхийн дундаж нийт орлого	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн нэг хүнд ноогдох өрхийн дундаж нийт орлогыг улсын өрхийн нэг хүнд ногдох дундаж нийт орлоготой харьцуулан үнэлнэ.	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 1 Хүнд ноогдох дундаж нийт орлого}}{\text{Улсын 1 Хүнд ноогдох дундаж нийт орлого}} * 100\%$
Нэг хүнд ногдох өрхийн дундаж нийт зардал	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн нэг хүнд ноогдох өрхийн дундаж нийт зардлыг улсын өрхийн нэг хүнд ногдох дундаж нийт зардалтай харьцуулан үнэлнэ.	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 1 Хүнд ноогдох дундаж нийт зардал}}{\text{Улсын 1 Хүнд ноогдох дундаж нийт зардал}} * 100\%$
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Судалгаанд хамрагдсан өрхүүдэд хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувийн жин	$X = \sum_{i=1}^n P_i Q_i$ P-хадгаламжийн түвшинд харгалзах оноо буюу хувь У-Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сар бүрийн хадгаламжийн хэмжээнээс хамаарсан түвшин
Тухайн газар нутаг дахь ажилгүйдлийн түвшин	Тухайн газар нутгийн ажилгүйдлийн түвшинг үнэлнэ.	$X = \frac{\text{Тухайн орон нутгийн ажилгүйдчүүдийн тоо}}{\text{Улсын ажилгүйдчүүдийн тоо}} * 100\%$
Тухайн газар нутгийн иргэдийн цагаан сард	“Цагаан сарын баяр буюу сар шинийн баяр”-ын үеийн 1 сарын дундаж нийт	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн цагаан сарын нийт дундаж зардал}}{\text{Тухайн сарын дундаж нийт зардал}} * 100\%$

зарцуулж буй зардал	зардал, орлогын харьцаагаар үнэлэх /төрлөөр/	

Хүснэгт 9. Нийгмийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал

Үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Математик функц, томъёолол
ЭМД-д хамрагдсан хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан тоо}}{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо}} * 100\%$
Нийгмийн даатгалд хамрагдсан хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	$X = \frac{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан тоо}}{\text{Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо}} * 100\%$
Нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвүүдийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	$X = \frac{\text{Тухайн орон нутаг дахь нийтийн Хөгжлийн Төвийн тоо}}{\frac{\text{Тухайн орон нутгийн нийт иргэдийн тоо}}{\frac{\text{Улсын нийт нийтийн Хөгжлийн Төвийн тоо}}{MV - ын нийт Хүн амын тоо}}} * 100\%$
Тухайн газар нутагт гарсан өнгөрсөн жилийн гэмт хэргийн түвшинг тодорхойлох	Тухайн орон нутагт гарсан төрөл бүрийн гэмт хэргийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	$X = \sum_{i=1}^n P_i \cdot Q_i$ <i>P – гэмт хэргийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь Q – гэмт хэргийн төрөл тус бүрийн түвшин</i>

Хүснэгт 10. Материаллаг капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал

Үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Математик функц, томъёолол
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	$X = \frac{\text{Тухайн орон нутгийн 1000 Хүн-д ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо}}{\text{Улсын 1000 Хүн-д ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо}} * 100\%$
Усны эх үүсвэрийг сайжруулахад гарсан өөрчлөлт	Шинээр нэмсэн худаг, цэвэр усны эх үүсвэрийг бий болгоход зарцуулсан нийт зардлыг улсын хэмжээтэй харьцуулан тодорхойлох	$X = \frac{\text{Шинээр нэмсэн худаг, цэвэр усны эх үүсвэрт зарцуулсан зардал}}{\frac{\text{Тухайн орон нутгийн нийт иргэдийн тоо}}{\frac{\text{Улсын Шинээр нэмсэн худаг, цэвэр усны эх үүсвэрт зарцуулсан зардал}}{MV - ын нийт Хүн амын тоо}}} * 100\%$
Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	$X = \frac{\text{Тухайн орон нутаг дахь бөөний, үйлчилгээний Төвийн тоо}}{\frac{\text{Тухайн орон нутгийн нийт иргэдийн тоо}}{\frac{\text{Улсын нийт бөөний, үйлчилгээний Төвийн тоо}}{MV - ын нийт Хүн амын тоо}}} * 100\%$
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	$X = \sum_{i=1}^n P_i \cdot Q_i$ <i>P – сууцны төрөлд харгалзах оноо буюу хувь Q – сууцны төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	$X = \sum_{i=1}^n P_i \cdot Q_i$

		<i>P-Тээврийн хэрэгслийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-Тээврийн хэрэгслийн төрөл тус бүрийн түвшин</i>

Хүснэгт 11. БУЭ нөхөрлөлүүдийн 5 талт капиталыг үнэлэх индикатор үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал

Байгалийн капиталын үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Математик функц, томъёолол
Орон нутгийн засаг захиргаан дахь бичил уурхай эрхлэгчдийн төлөөллийн тоо	Статистик тоогоор тодорхойлно.	$X = \frac{\text{БУЭ – ийн төлөөллийн тоо}}{\text{Тухайн орон нутгийн Төрийн албан хаагчдын тоо}} * 100\%$
БУЭ-чид тухайн газар нутагт олборлолт явуулж байгаа нэгжүүдийн уул уурхай эрхлэх зөвшөөрөл бүхий газарт хувь эзэмших байдал, оролцоо	Тухайн орон нутгийн нийт бичил уурхайчдын хичнээн хувь нь зөвшөөрөлтэй олборлолт явуулж байгаа тооны хувиар тооцно.	$X = \frac{\text{Тухайн газар нутгийн зөвшөөрөлтэй нөхөрлөлийн тоо}}{\text{Тухайн нутаг дахь зөвшөөрөлтэй УУ – н ААН – н тоо}} * 100\%$
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутгаас БУЭ-ийн үйл ажиллагаанд өртсөн үйлдэл төлөвөөр	Уурхайн лицензтэй талбайг хууль бусаар эзэмших оролдлого хийсэн байдлын жигнэсэн дундаж үнэлгээ	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} Q_j$ % <i>P-хууль бус оролдлогын төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-хууль бус оролдлогын төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутгаас БУЭ-ийн үйл ажиллагаанд өртсөн газар нутгийн хэмжээгээр	Олборлолтын лицензтэй газар нутгийн нийт хичнээн хувь нь өртсөн болохыг тодорхойлно.	$X = \frac{\text{БУЭ – ийн үйл ажиллагаанд өртсөн талбайн хэмжээ}}{\text{Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай}} * 100\%$
БУЭ-ийн сүйтгэсэн газрын хэмжээ /жилээр, га-аар/	БУЭ-х үйл ажиллагаанаас болон сүйдсэн, нөхөн сэргээгдээгүй байгаа газар нутгийн хэмжээг тооцож нөхөн сэргээгдсэн газар нутгийн хэмжээтэй харьцуулан тооцно.	$X = \frac{\text{Нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ}}{\text{Олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ}} * 100\%$ □
Нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	Статистик үзүүлэлт болон ажиглалт, хэмжих аргаар тооцох	
Хүний нөөцийн капиталын үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Математик функц, томъёолол
БУЭ-тай холбоотой осол гэмтлийн нөхцөл байдалд аюулгүй ажиллагааны дүрмийг баримтлах байдлаас хамааруулан үнэлгээ өгөх	Аюулгүй ажиллагааны хэрэглэгдэхүүнийг хэрэглэж буй байдлын жигнэсэн дундажаар үнэлэх	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} Q_j$ <i>P-аюулгүй ажиллагааны төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-аюулгүй ажиллагааны хэрэглэгдэхүүн төрөл тус бүрийн түвшин</i>

15

Үзүүлэлтүүд	Үнэлгээний төрөлд харгалзах оноо буюу хувь	Математик функц
1. Хүний капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал		
Тухайн орон нутаг дахь өвчний тархалтын түвшинг тодорхойлох	0- Бэлгийн замын халдварт өвчин 20-Гэдэсний халдварт өвчин 40-Зоонзын халдварт өвчин Амьтнаас хүнд халддаг өвчин 60-Амьсгалын замын халдварт өвчин 80-Бусад халдварт өвчин 100-Халдварт өвчин байхгүй	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} V_j$ <i>P-өвчлөлийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь У-өвчлөлийн төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Тухайн газар нутаг дахь эмнэлгийн үйлчилгээний чанар, хүртээжийг үнэлэх	0-хангалтгүй 20-мэдэхгүй 40-тааруу 60-дундаж 80- дундажаас дээгүүр 100-хангалттай	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} V_j$ <i>P-эмнэлгийн үйлчилгээний чанар, хүртээмжийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь У-эмнэлгийн үйлчилгээний чанар, хүртээмжийн төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	0-боловсролгүй 20-бага 40-суурь 60-бүрэн дунд 80-техник мэргэжлийн 100-дээд	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} V_j$ <i>P-боловсролын түвшин бүрт харгалзах оноо У-Судалгаанд хамрагдсан иргэн бүрийн боловсролын түвшинд харгалзах хувь</i>
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал		
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	0-хадгаламжгүй 25-50000 төгрөг хүртэл 50-50001-100000 75-100001-150000 100-150000 аас дээш	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} V_j$ <i>P-хадгаламжийн түвшинд харгалзах оноо буюу хувь У-Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сар бүрийн хадгаламжийн хэмжээнээс хамаарсан түвшин</i>
Нийгмийн капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал		
Тухайн газар нутагт гарсан өнгөрсөн жилийн гэмт хэргийн түвшинг тодорхойлох	0-хүний амь, эрүүл мэндийн эсрэг гэмт хэрэг 20-Нийгмийн аюулгүй байдлын эсрэг гэмт хэрэг 40-Хүүхэд, гэр бүл, нийгмийн ёс суртахууны эсрэг гэмт хэрэг 60-ААН-н эсрэг гэмт хэрэг 80-Тээврийн хэрэгслийн хөдөлгөөний аюулгүй байдал, ашиглалтын журмын эсрэг гэмт хэрэг 100-гэмт хэрэг гараагүй	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} V_j$ <i>P – гэмт хэргийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь У-гэмт хэргийн төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Материаллаг капиталын үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал		
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	0-сууцгүй /майхан болон машин, бусдын гэрт амьдардаг/ 20-түрээсийн байшин гэргэр 40-нийтийн байр,	$X = \sum_{i,j=1}^n P_{ij} V_j$

	60-гэр 80- Орон сууцны байшин 100- Бие даасан тохилог сууц	<i>P-сууцны төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-сууцны төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	0- Тээврийн хэрэгсэлгүй 25- мотоциклтой 50- суудлын машинтай 75-ачааны машин, суудлын машинтай 100- ачааны машин, суудлын машин, трактортой	$X = \sum_{i,j=1}^{100} \frac{P_i \cdot Y_j}{P} \cdot 100\%$ <i>P-Тээврийн хэрэгслийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-Тээврийн хэрэгслийн төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Бичил уурхай эрхлэгч нөхөрлөлүүдийн 5 талт капиталыг үнэлэх индикатор үзүүлэлтүүдийг үнэлэх аргачлал		
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутгаас БУЭ-ийн үйл ажиллагаанд өртсөн үйлдэл төлөвөөр	0-Хүч хэрэглэн дайрсан 20-Тухайн байгууллагын ажиллагсадтай хуйвалдан хууль бус олборлолт явуулсан. 40-Ашигласан шороог дахин ашиглахаар завдсан 100 –ямар нэгэн хориотой үйлдэл хийгээгүй.	$X = \sum_{i,j=1}^n P_i \cdot Y_j$ <i>P-хууль бус оролдлогын төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-хууль бус оролдлогын төрөл тус бүрийн түвшин</i>
БУЭ-тай холбоотой осол гэмтлийн нөхцөл байдалд аюулгүй ажиллагааны дүрмийг баримтлах байдлаас хамааруулан үнэлгээ өгөх	0- Аюулгүй ажиллагааны мэдлэг байхгүй тул баримталдаггүй. 50- Аюулгүй ажиллагааны дүрмийг хааяа баримталдаг. 100- Аюулгүй ажиллагааг баримталдаг	$X = \sum_{i,j=1}^n P_i \cdot Y_j$ <i>P-аюулгүй ажиллагааны төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-аюулгүй ажиллагааны хэрэглэгдэхүүн төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Ажлын байран дахь осол гэмтлийн тоо	0-Шороонд дарагдах 20-Бэхэлгээний олс тасрах 40-Нүхэнд унах 60-Тэсэлгээнд өртөх, Түлэгдэх 80-Угаартах 100-Осол гараагүй	$X = \sum_{i,j=1}^n P_i \cdot Y_j$ <i>P-Ажлын байран дахь ослын төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-Ажлын байран дахь ослын төрөл тус бүрийн түвшин</i>
Санхүүгийн капитал		
БУЭ-ийн Уурхайгаас олох дундаж орлого	10-Цалин 10-Тэтгэвэр 10-Тэтгэмж 10-Наймаа 10-Газар тариалан 20-МАА 5-Туслах АА 5-Түрээсийн орлого 20-Олборлолтоос	$X = \sum_{i,j=1}^n P_i \cdot Y_j$ <i>P-өрхийн орлогын бүрдүүлэлт тус бүрд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-Өрхийн орлогын бүрдүүлэлт тус бүрийн түвшин</i>
БУЭ-ийн зээл авах боломжийг үнэлэх	0- Зээл авах боломжгүй 20- Нийгмийн даатгал төлдөггүй учраас зээл авах боломжгүй 40-Барьцаа хөрөнгө байхгүй.	$X = \sum_{i,j=1}^n P_i \cdot Y_j$ <i>P-зээл авах боломжийн төрөлд харгалзах оноо буюу хувь</i> <i>У-зээл авах боломжийг хангах төрөл тус бүрийн түвшин</i>

1.9 Мэдээлэл боловсруулалт

Мэдээлэл боловсруулах ажлыг 2 үе шаттайгаар явуулсан. Судалгааны асуулгын загвар болон мэдээллийг компьютерт бэлтгэн оруулах, бүрдэлтийг шалган хүлээн авах, хянах, засварлах, боловсруулах, нэгдсэн үр дүнг гарган авах ажлуудыг МХТС-ийн статистикийн мэдээлэл боловсруулалтын лабораторид, харин ганцаарчилсан болон фокус группын ярилцлага, тандан судалгааны үр дүнгээр цуглуулсан мэдээллийг зааврын дагуу шалгаж, кодлон компьютерт шивж оруулах, нэгтгэн дүгнэх замаар багийн ахлагч, судлаач нар хамтран ажилласан.

Амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлэх судалгааны мэдээллийг компьютерт шивж оруулах, шалгах, засварлахад тооллого, судалгааны мэдээлэл боловсруулах, бэлэн болсон мэдээллийн үр дүнг нэгтгэж боловсруулах, холбогдох хүснэгтүүдийг тооцож гаргах ажлыг SPSS 16.0 програмыг ашиглан, улмаар статистикийн дүн шинжилгээ хийж, судалгааны боловсруулалтын үр дүнг хянах, илэрсэн алдааг засварласны үндсэн дээр судалгааны үр дүнгийн хүснэгтүүдийг боловсруулсан.

1.10 Хэлэлцүүлсэн байдал

Сонгогдсон сумдуудын өрхийн болон БУЭ өрхийн амьжиргааны түвшинг тодорхойлох нийгэм эдийн засгийн суурь судалгааны тайланг хэлэлцүүлэхэд Төрийн болон аймаг сумдын удирдлага, БУЭ иргэд, мөн эрдэм шинжилгээ судалгааны байгууллагуудын оролцоотой 40 гаруй иргэд оролцож санал бодлоо илэрхийлсэн байна. Судалгааны ажлын үр дүнд нийт оролцогчид сэтгэл хангалуун байгааг илэрхийсэн болно. БУЭ болон аймаг сумдын хүсэлтээр зарим индикатор үзүүлэлтүүдэд засвар орууллаа.

1.11 Ойлголт тодорхойлолтууд

Судалгааны асуулгын хуудсанд тусгагдсан зарим үзүүлэлтүүдийн ойлголт, тодорхойлолтуудыг НҮБ, дэлхийн банкнаас санал болгосон олон улсын нийтлэг стандарт бүхий ойлголт, тодорхойлолттой нийцүүлэн тусгасан. Ингэснээр энэ судалгааны үр дүнг ҮСХ-ноос явуулсан болон явуулж байгаа бусад судалгаа, олон улсын зарим судалгааны үр дүнтэй зэрэгцүүлэн дүн шинжилгээ хийх боломжийг олгож байна.

Өрх

Өрх гэдэг нь байнга хамтран амьдарч, орлогоо нэгтгэн хоол хүнсээ бэлтгэж, нэг тогооноос хоол иддэг нэг буюу хэд хэдэн хүмүүсийг хэлнэ. Эдгээр хүмүүс нь хамаатан садан болон ажил олгогчтойгоо хамтран амьдардаг, цусан төрлийн хамааралгүй, гэрийн үйлчлэгч, бусад хөлсний ажилчид ч байж болно.

Өрхийн тэргүүлэгч

Өрхийн тэргүүлэгч гэдэг нь бусад гишүүд нь өрхийн тэргүүн хэмээн хүлээн зөвшөөрсөн өрхийн гишүүн бөгөөд насанд хүрсэн байна. Хэрвээ тухайн сууцанд нэгээс олон өрх амьдран сууж байвал төдий тооны өрхийн тэргүүн байна.

Эдийн засгийн үйл ажиллагаа

Зах зээлд болон хувийн хэрэглээнд зориулж үйлдвэрлэсэн бараа, үйлчилгээг хамруулна. Үндэсний тооцооны системийн хүрээнд бараа, үйлчилгээнд худалдах, солилцох, өөрийн аж ахуйд хэрэглэх зорилгоор боловсруулсан түүхий эд материал, зах зээлд нийлүүлж байгаа бүхий л бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ, зах зээлд худалдах, өөртөө хэрэглэх зорилгоор өрхөд үйлдвэрлэж байгаа бараа, үйлчилгээг хамруулна.

Энэ нь цалин хөлстэй болон цалин хөлсгүй, албан болон албан бус хэлбэртэй байж болно. Жишээлбэл, өөрийн өрхийн аж ахуйн бизнест цалин хөлсгүй оролцож буй хүнийг эдийн засгийн үйл ажиллагаа эрхэлж байна гэж үзнэ.

Эдийн засгийн бус үйл ажиллагаа

Хүүхэд, өндөр настан асрах, гэр цэвэрлэх, хоол унд бэлтгэх зэрэг цалин хөлс, орлого олохгүй үйл ажиллагааг хамруулна. Үүнд:

- Гэр орон цэвэрлэх, хувцас бусад нэхмэл, сүлжмэл эдлэл оёх, арчлах;
- Хувцас угаах, индүүдэх, гэр байшин, эд хогшил сэргээн засах;
- Хоол унд хийх, аяга таваг угаах;
- Хүүхэд асрах;
- Өвчтэй хүн, өндөр настангуудыг асрах
- Гэрийнхээ хэрэгцээт зүйлийг худалдаж авах, дэлгүүр явах

Ажиллагч

Ажиллагч гэдэг нь цалин хөлс, орлого олох зорилгоор эдийн засгийн үйл ажиллагаанд оролцож, хөдөлмөр эрхлэлтийн аль нэг хэв шинж статусд хамрагдаж буй иргэнийг хэлнэ. Цалин хөлс, орлого олох зорилгоор эдийн засгийн үйл ажиллагаанд сүүлийн долоо хоногт нэгээс дээш цагаар оролцсон бол ажиллагч гэж үзнэ.

Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгч

Дангаараа буюу бусадтай хамтран өөрийн багаж, тоног төхөөрөмж, бусад материалыг ашиглан эдийн засгийн үйл ажиллагааг хараат бусаар явуулж, урт хугацаагаар ажилтан авч ажиллуулдаггүй (харин богино хугацаагаар түр авч ажиллуулж болно), бизнесийнхээ үйл ажиллагаанд нөлөөлөх шийдвэрийг бие даан гаргадаг иргэнийг хэлнэ.

Мал аж ахуй эрхлэгч

Жилийн дөрвөн улирлын туршид өөрийн мал аж ахуйг эрхэлж, түүний бүтээгдэхүүн, ашиг шимээр орлого олж, амьжиргааны эх үүсвэрээ хангаж буй иргэнийг хэлнэ.

Өрхийн үйлдвэрлэл, үйлчилгээнд цалин хөлсгүй оролцогч

Мал аж ахуйгаас бусад өрхийн үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, аж ахуй эрхлэх үйл ажиллагаанд цалин хөлсгүй оролцон, хувийн хэрэглээгээ хангаж буй тухайн өрхийн гишүүн болон тухайн өрхөд хамт амьдрахгүйгээр аж ахуй эрхлэх үйл ажиллагаанд нь оролцож байгаа иргэнийг хэлнэ.

Ажилгүй иргэн

Тухайн хугацаанд ажилгүй байсан, ажил хийхэд бэлэн, ажил идэвхтэй хайж байгаа хөдөлмөрийн насны, хөдөлмөрийн чадвартай иргэнийг хэлнэ.

а/ “ажилгүй байсан” гэж сүүлийн долоо хоногт Хөдөлмөрийн тухай болон Иргэний хуулийн 359 дүгээр зүйлд заасан хөлсөөр болон ажил гүйцэтгэх гэрээгээр ямар нэг ажил гүйцэтгээгүй, хувиараа ажил, үйлчилгээ эрхэлж орлого олоогүй байхыг;

б/ “ажил хийхэд бэлэн” гэж Хөдөлмөрийн тухай болон Иргэний хуулийн 359 дүгээр зүйлд заасан хөлсөөр ажиллах болон ажил гүйцэтгэх гэрээ байгуулахаас татгалзахгүй байхыг;

в/ “ажил идэвхтэй хайж байгаа” гэж ажилд зуучлах төрийн болон хувийн байгууллагад бүртгүүлж, нэгээс доошгүй удаа ажлын байрны талаар мэдээлэл авсан эсхүл ажлын зар, цахим хуудсаар ажил олгогчид хандах, нийтийн үйлчилгээний газруудын мэдээллийн самбар, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэлд зар тавих зэрэг ажил олох оролдлого идэвхтэй хийснийг тус тус ойлгоно.

Байнгын болон тухайн үе

Тухайн үе гэдэгт судалгаа явагдаж байгаа үеийн өмнөх долоо хоног, өөрөөр хэлбэл сүүлийн долоо хоног, байнгын гэдэгт судалгаа явагдаж байгаа үеийн өмнөх 12 сар, өөрөөр хэлбэл сүүлийн 12 сар гэсэн хугацааг авсан болно.

Эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам (ажиллах хүч)

Үндэсний тооцооны системийн хүрээнд, тухайн цаг хугацаанд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, үйлчилгээ үзүүлэхэд ажиллах хүчээ нийлүүлж байгаа ажиллагч, нийлүүлэхэд бэлэн байгаа ажилгүй иргэдийг хамруулна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам (ажиллах хүч)-ыг эдийн засгийн байнгын идэвхтэй хүн ам, эдийн засгийн тухайн үеийн идэвхтэй хүн ам гэж хоёр ангилна.

Эдийн засгийн байнгын идэвхтэй хүн ам

Урт хугацаагаар буюу сүүлийн арван хоёр сарын хугацаанд үндсэн үйл ажиллагааны шинж байдлаараа ажиллаж байсан болон ажилгүй байсан хөдөлмөрийн насны хүн амыг хамруулна.

Эдийн засгийн тухайн үеийн идэвхтэй хүн ам

Сүүлийн долоо хоногт эрхэлсэн үндсэн үйл ажиллагааны шинж байдлаараа ажиллаж байсан болон ажилгүй байсан нь тодорхойлогдох ажиллагч болон ажилгүй иргэдийг хамруулна.

Эдийн засгийн идэвхгүй хүн ам

Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амд хамаарагдахгүй хөдөлмөрийн насны нийт хүн ам болон хөдөлмөрийн насанд хүрээгүй хүн ам, хөдөлмөрийн наснаас дээш насны хүн амыг хамруулна. Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амд хөдөлмөрийн нөхцөл, онцлогоос шалтгаалан тэтгэврийн наснаас өмнө тэтгэвэр, тэтгэмж тогтоолгосон хүн ам, хөдөлмөрийн чадвараа зургаан сараас дээш хугацаагаар түр болон бүрэн алдсан иргэн, хөдөлмөрийн насны өдрөөр суралцагч, хүндэтгэх ба хүндэтгэх бус шалтгаанаар хөдөлмөр эрхлээгүй болон хөдөлмөрийн насанд хүрээгүй хүн амыг хамруулна. Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амыг эдийн засгийн байнгын идэвхгүй хүн ам, эдийн засгийн тухайн үеийн идэвхгүй хүн ам гэж хоёр ангилна.

Эдийн засгийн байнгын идэвхгүй хүн ам

Урт хугацаагаар буюу сүүлийн арван хоёр сарын хугацаанд эрхэлсэн үндсэн үйл ажиллагаагаараа эдийн засгийн идэвхтэй хүн амд тооцогдохгүй (ажиллагч болон ажилгүй иргэнд хамаарахгүй) хүн амыг, тухайлбал оюутан, сурагч, гэрийн ажилтай болон өндөр насны тэтгэвэр тогтоолгосон хүн амыг хамруулна.

Эдийн засгийн тухайн үеийн идэвхгүй хүн ам

Сүүлийн долоо хоногт сургуульд суралцаж байгаа, гэрийн ажилтай, өндөр насны тэтгэвэр тогтоолгосон болон өндөр настай, хөгжлийн бэрхшээлтэй зэрэг шалтгаанаар тухайн хугацаанд ажиллагч болон ажилгүй иргэдийн алинд ч хамаарахгүй хүн амыг хамруулна.

Эдийн засгийн үйл ажиллагааны салбар

Тухайн хүний ажиллаж байгаа ажлын байр, үйлдвэрийн газар, байгууллагын үйлдвэрлэдэг үндсэн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний төрлөөр тодорхойлогдоно. Олон Улсын Стандарт Ангилал 4-т нийцүүлэн боловсруулсан “Эдийн засгийн бүх төрлийн үйл ажиллагааны салбарын ангилал”-ыг ашигласан.

Ажил мэргэжил

Цалин, хөлс, орлого олох зорилгоор тухайн хүний хийж гүйцэтгэж буй эдийн засгийн үйл ажиллагааны ажил, мэргэжлийн төрлийг ажил, мэргэжил гэнэ. Хэрвээ тухайн хүн ажилгүй байгаа бол эрхлэхэд бэлэн байгаа ажил, мэргэжлийн төрлийг тухайн хүний ажил, мэргэжил гэж үзнэ.

Үндсэн үйл ажиллагаа

Тухайн хүн хоёр болон түүнээс дээш төрлийн ажлыг хөлсөөр болон хувиараа эрхэлж байгаа бол тухайн хугацаанд хамгийн их цаг зарцуулсан эсхүл хамгийн их орлого олсон ажлыг хэлнэ.

Үндсэн ажил

Тухайн хугацаанд (сүүлийн долоо хоног, сүүлийн 12 сард) нэгээс олон ажил цалинтай болон хувиараа эрхэлж байгаа бол нийгмийн болон хууль зүйн тал, цалин хөлсний хэмжээ, ажиллаж байгаа цагаас нь хамааруулан үндсэн ажлыг тодорхойлно. Хэрвээ тухайн хүн зөвхөн нэг л ажил эрхэлдэг бол түүнийг үндсэн ажилд тооцно.

Давхар ажил

Тухайн хугацаанд (сүүлийн долоо хоног, сүүлийн 12 сард) нэгээс олон ажил цалинтай болон хувиараа эрхэлж байгаа бол нийгмийн болон хууль зүйн тал, цалин хөлсний хэмжээ, ажиллаж байгаа цагаас нь хамааруулан үндсэн ажлаас бусад ажлыг давхар ажил гэж тодорхойлно.

Бүрэн бус хөдөлмөр эрхлэлт

Тухайн хугацааны үндсэн үйл ажиллагаандаа ажлын цагийн тогтоосон доод хязгаараас бага цагаар ажилладаг эсхүл нэмэлт цагаар ажиллах хүсэлтэй бөгөөд ажиллахад бэлэн байгаа түүнчлэн тухайн хүний эзэмшсэн мэргэжил ур чадварыг бүрэн ашиглахгүй, бүтээмж доогуур байхыг хамруулна. Бүрэн бус хөдөлмөр эрхлэлт нь ил, далд гэсэн хоёр хэлбэртэй байна.

Ажил олгогч

Эдийн засгийн үйл ажиллагаатай холбоотой шийдвэрийг бие даан гаргаж, үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнээс олсон ашиг буюу ашиг олох боломжоос шууд хамаарах бизнестээ урт хугацаагаар нэг буюу түүнээс дээш ажилтныг хөдөлмөрийн болон бусад гэрээ, тохиролцооны үндсэн дээр авч ажиллуулж буй эзэн, байгууллагын удирдлагыг хэлнэ.

Цалин хөлс

Мөнгөн болон биет хэлбэрээр авч байгаа хөлс, урамшуулал, гарын мөнгө, ашиг орлогын хувь, илүү цаг ажилласны мөнгө, ажил олгогчоос хангаж байгаа хоол хүнс, байрыг цалин хөлсөд хамааруулна.

Бичиг үсгийн мэдлэг

Аль нэг хэлээр (бичгийн төрөл, хэлбэрээс үл хамааран) өдөр тутмын амьдралын тухай хамгийн энгийн богино өгүүлбэрийг уншиж, ойлгож, бичиж чаддаг, энэ чадвар нь тодорхой хугацаа өнгөрсөн ч хэвээр хадгалагдаж үлдсэн хүнийг **бичиг үсэг мэддэг** гэж үзнэ. Харин аль нэг хэлээр (бичгийн төрөл, хэлбэрээс үл хамааран) хамгийн энгийн богино өгүүлбэрийг уншиж, ойлгож, бичиж чаддаггүй, түүнчлэн унших, бичих чадвараа тодорхой хугацааны дараа алдсан хүнийг **бичиг үсэг мэддэггүй** гэж үзнэ. Мөн уншдаг боловч бичиж чаддаггүй, өөрөөр хэлбэл унши, ойлгох, бичих чадварын аль нэгийг эзэмшээгүй тохиолдолд бичиг үсэг мэддэггүй гэж ойлгоно.

Оюутан

Тухайн хүний үндсэн үйл ажиллагаа нь их, дээд сургууль, коллежид суралцаж байгаа болон хичээлийг нь бие даан суралцагчдыг оюутан гэж үзнэ.

БҮЛЭГ II. БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯН-ОВОО СУМ

1.1 Баян-Овоо сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа

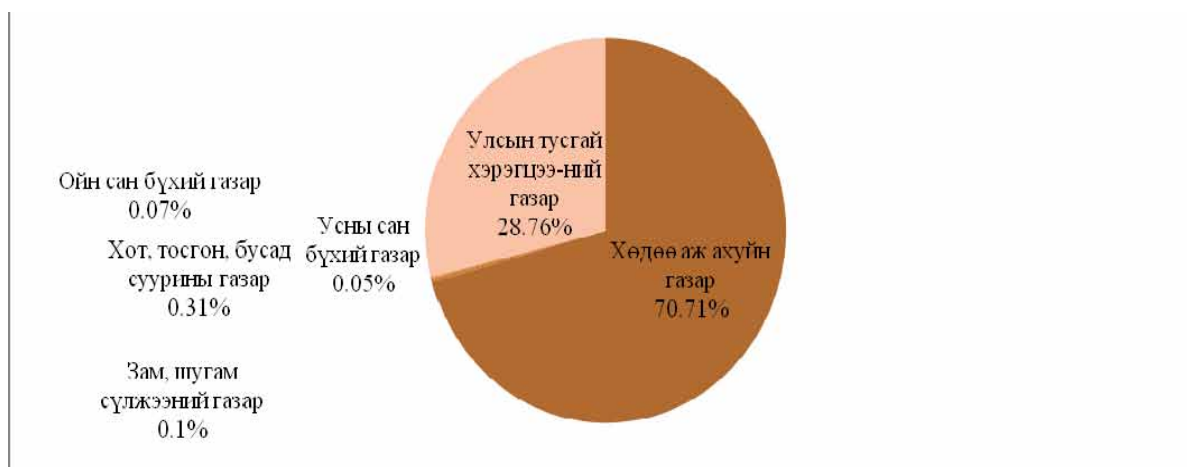
Газар зүйн байршил, газрын нөөц, газар ашиглалт

Баян-Овоо сум нь аймгийн төвөөс 26 км зайтай. Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо сум нь 455, 4 мянган га газар нутагтай. Үүнээс ХАА-н газар 322 мянган га буюу 70,7 хувь, хот тосгон бусад суурин газар 1392.9 га буюу 0,3 хувь, зам шугам сүлжээний газар 471.6 га буюу 0,1 хувь, ойн сан бүхий газар 314 га буюу 0,05 хувь, улсын тусгай хэрэгцээний газар 130,9 га буюу 28,76 хувийг тус тус эзлэж байна

Хүснэгт 13. Баян-Овоо сумын нийт газар нутгийн ангилал

Нийт газар нутгийн хэмжээ	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
455417	322037.5	1392.9	471.6	314	233	130968
100	70,7	0,3	0,1	0,07	0,05	28,76

Эх сурвалж: МУ газрын нэгдмэл сангийн тайлан, 2010 он

Зураг 3. Баян-Овоо сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал, хувиар

Хүснэгт 14. ХАА-н газар нутаг, түүний ангилал

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
322037.5 га	321967 га	42.9 га	27.6 га
100%	99,98%	0,01%	0,009%

Эх сурвалж: МУ газрын нэгдмэл сангийн тайлан, 2010 он

ХАА-н газар нутгийн хэмжээ нь 322 мянган га байдаг байна. Үүнээс Бэлчээрийн газар 321,9 мянган га буюу 99,98 хувь, Тариалангийн газар 42.9 га буюу 0,01 хувь, Атаршсан газар буюу ХАА-н хэрэглээнд тохирохгүй газар 27.6 га буюу 0,009 хувийг тус тус эзэлдэг байна.

Хүснэгт 15 Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
455417	14.23	0.0032

Эх сурвалж: МУ газрын нэгдмэл сангийн тайлан, 2010 он

Нийт газар нутгийн 14,23 га нь өрхийн эзэмшилд байна. Энэ нь нутгийн өрхийн эзэмшлийн газар маш бага байгааг харуулж байна.

Хүснэгт 16. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	Ашиглалтын лицензтэй талбай			Хайгуулын лицензтэй талбай	
	Ашиглалтын лицензтэй талбайн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Хот тосгон бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
455417	2743.56	0.60	197.0	13956.9	3.06

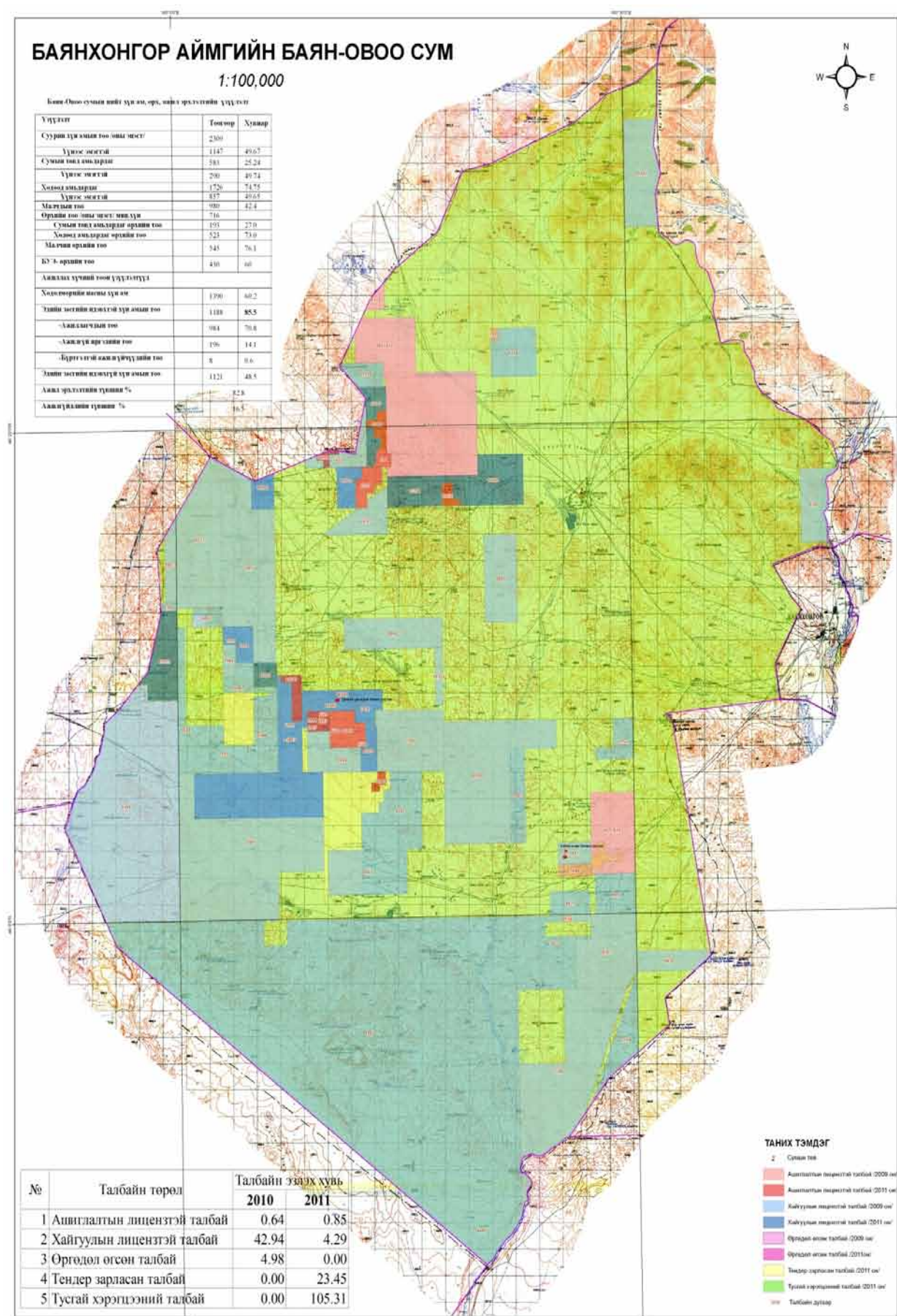
Эх сурвалж: МУ газрын нэгдмэл сангийн тайлан, 2010 он

Тус сумын хот тосгон, суурин газрын эзлэх талбай нь нийт газар нутгийн 0,52 хувийг эзэлдэг ба ашиглалтын болон хайгуулын лиценз эзэмшиж буй 32 ААН /талбайн хэмжээгээр/ байгаа бөгөөд нийт газар нутгийн 0,71 хувь нь ашиглалтын, 6,31 хувь нь хайгуулын лицензтэй газар нутаг эзэлдэг байна.

Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо суманд нийт 26 газар 32 ашиглалтын болон хайгуулын тусгай зөвшөөрлийг 16700,53 га талбайд 26 компанид өгсөн бөгөөд үүнээс 12 ашиглалтын лицензтэй 2743,56 га газар 13 компани, 20 хайгуулын лицензтэй 13956,99 га газар 13 компани байгаа бөгөөд ашиглалтын лицензтэй талбайг хамгийн анх Монголболгаргео компани 1995 оны 01 дүгээр сарын 30 нд 167,52 га газрыг Жаргалантын ам хэмээх газар 2025 оны 1 дүгээр сарын 31 хүртэл эзэмших зөвшөөрлийг авч байсан байна. 2011 оны 7 дугаар сарын 25-ны байдлаар уг газрыг 2041 оны 7 дугаар сарын 25 хүртэл ашиглахаар Ханшижир компани 117.81 га талбайг Бууцат уул хэмээх газар авсан байна.

Хайгуулын лицензтэй талбайн хувьд хамгийн анх 2002 оны 05 дугаар сарын 06 нд 77,35 га газрыг Ханшижир компани тусгай зөвшөөрөл авч байсан бол уг газар хамгийн сүүлд Гучиндэлгэр компани 3719,1 га газрыг Гучингийн сайр хэмээх газар 2014 оны 03 дугаар сарын 14 хүртэл хайгуул хийхээр тусгай зөвшөөрөл авсан байна.

Хавсралт №1

Эх сурвалж: АМХЭГ-ын газрын кадарстрын албаны мэдээлэл

Зураг 4. Баян-Овоо сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт

Хүснэгт 17. Нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Эвдрэлд орсон нийт талбай	Нийт газар нутагт эзлэх, хувиар	Уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбай /ААН-ийн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбай /БУЭ/	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
455417	272.5	0.06	137	0.03	135.5409	0.029762

Эх сурвалж: МУ газрын нэгдмэл сангийн тайлан, 2010 он

Баян-Овоо сумын нийт газар нутгийн 0,06 хувь нь эвдрэлд орсон судалгаа байгаа бөгөөд үүний 0,03 нь ААН-ийн ашигт малтмалын олборлолтоос үүссэн, 0,0297 нь ХАМО, БУЭ-ийн олборлолтоос хамаарч үүссэн байна.

2009 оны газрын тооллогоор ймгийн хэмжээнд нийт 235 нэгж талбар, 708,91 га эвдрэлд орсон 376 га нь уул уурхайн ААН-ийн, 332,91 га нь гар аргаар алт олборлогчдын үйл ажиллагаанаас эвдрэлд орсон талбай байна.

Уул уурхайн болон гар аргаар алт олборлогчдын эвдрэлд орсон талбайн хөрс салхинд ихээр хийсч, үржил шимт хөрс агаарт дэгдэж, шороон шуурга болж, эргэж хөрсөнд буухдаа ургамлын сан нөмрөгийг дарж цөлжилт эрчимжихэд нөлөөлж байна.

Хүснэгт 18. Баянгол суманд гар аргаар алт олборлогчдын үйл ажиллагаагаар сүйтгэгдэж, эвдэрсэн талбай

№	Газрын нэр	Талбайн хэмжээ га-гаар
1	Дөрвөлжин худгийн арын жалга	3,4
2	Дөрвөлжин худаг	9
3	Цагаан чулуут	2,1
4	Хоолтын цагаан хадны эх	2
5	Хоолтын цагаан хад	0,1
6	Алтан усны зүүн урд жалга	5,1
7	Дашаа	89,6
8	Бугатай бор	18,9
9	Улаан толгой	0,26
10	Цагаан чулуут жалга	4,3
	Нийт	

Эх сурвалж: Баянхонгор аймгийн ЗДТГ-ын мэдээлэл, 2010

Эдгээр нөхөн сэргээгдээгүй газар нутагт ХАМО иргэд, бичил уурхай эрхлэгч нар тархан суурьшиж гар аргаар алт олборлож байна.

Нөхөн сэргээсэн талбайн хэмжээ

Баянхонгор аймагт 1997 оноос ашигт малтмалын олборлолт түүний дотор алт олборлолт нилээд эрчимтэй хийгдэж ирсэн байна.

2009 онд нийт 14 ААН үйл ажиллагаа явуулсан байна. Уул уурхайн салбар Баянхонгор аймгаас 2009 онд 409,8 кг алт олборлож 18,9 тэрбум төгрөгийн орлоготой ажилласан байна.

Үүнээс 926,5 сая төгрөгийг төсөвт төвлөрүүлснээс улсын төсөвт 648,6 сая төгрөгийг, орон нутгийн төсөвт 277,9 сая төгрөгийг тушаасан байна. Мөн аймаг сум орон нутагт 160 гаруй сая төгрөгийн хандав тусламж үзүүлсэн байна.

Ийнхүү Баянхонгор аймагт газрын хэвлийн баялагийн ашиглалт эрчимтэй явагдаж байгаа хэдий ч газрын эвдрэл гэмтэл нэмэгдсээр байна. Зарим алт олборлолтын уурхайнууд газрын хэвлийг хайр найргүй хөндөж, нөхөн сэргээх тал дээр хойрго хайхрамжгүй хандаж, хууль хэрэгжүүлэхгүй байна. Алт олборлолтод орчин үеийн техник, тоног төхөөрөмж ашиглаж байгаа ч тэд нөхөн сэргээлтийн ажилд хэдхэн тооны техник ашиглан нөхөн сэргээлтийг ор нэр төдий хийж байна. Ийм маягаар ажиллаж байгаад олборлолт хийсэн газрын нөхөн тийг огт хийлгүй орхиж явсан ААН үүд нилээдгүй байна.

Алтны уурхайнууд жил бүр Уулын ажлын төлөвлөгөө, Байгаль орчныг хамгаалах төлөвлөгөө, орчны хяналт шинжилгээний хөтөлбөрийг тусгай зөвшөөрөл олгогчоор батлуулж байгаа боловч мөрдөж ажиллаагүйн улмаас газрын хэвлийг замбараагүй эвдэж, нөхөн сэргээлт хийхэд хүндрэлтэй болгож, ялангуяа биологийн нөхөн сэргээлт хийх бололцоогүй болгосон тохиолдол олон байна. Баян-Овоо сумын Алтан ус хэмээх газар Ажнайн хурд ХХК нь 137 га талбайг нөхөн сэргээгүй орхисон байна.

Мөн тус сумын нутаг дэвсгэрт Андын тэмүүлэл ХХК нь 5 га-д техникийн нөхөн сэргээлт, нийт талбайд биологийн нөхөн сэргээлт хийх шаардлагатай байна.

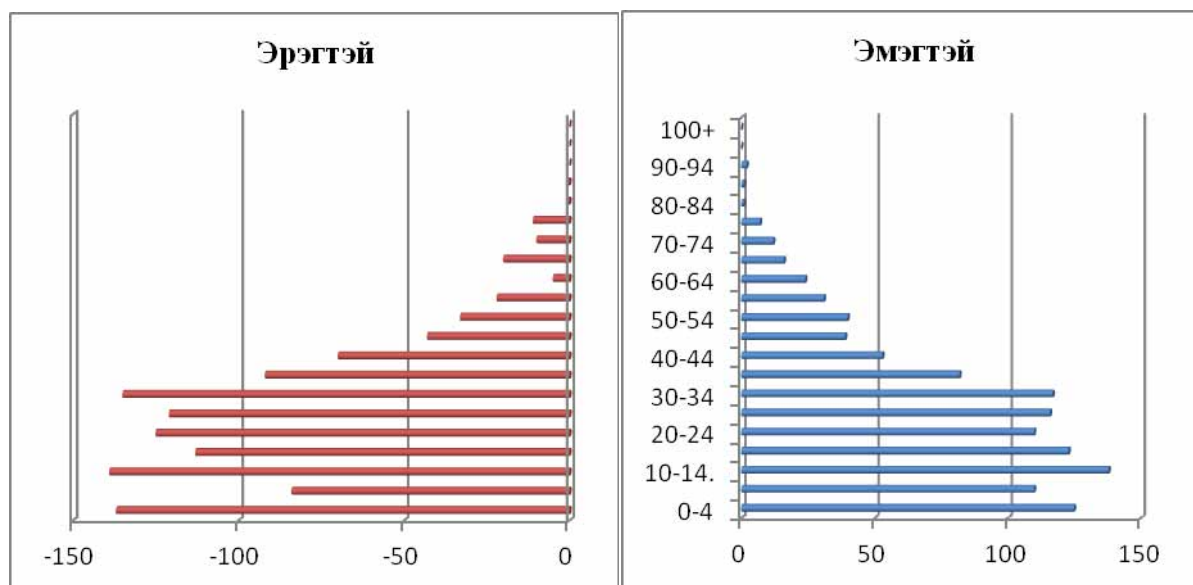
Мөн нөхөн сэргээлт хийгээгүй орхисон шороогоо дараагийн компанид зардаг, тэр нь ахиад хаягдлаа дамжуулан зардаг байдалд ч нилээд байна.

Ер нь Баян-Овоо суманд нөхөн сэргээлтийг бараг хийгээгүй байна.¹

Баянхонгор аймгийн нутаг дэвсгэрээр явж судалгаа хийж байхад ихэнх ААН-үүд зөвхөн техникийн нөхөн сэргээлтээ хагас дутуу хийгээд, биологийн нөхөн сэргээлтийг бараг хийгээгүй байна.

Энэ нь магадгүй тухайн аймгийн өнгөн хөрсний давхарга маш нимгэн байдагтай холбоотой байж болох юм. Иймд хөрсний нимгэн давхрагатай нутагт уурхайн олборлолт явуулахдаа биологийн нөхөн сэргээлтийн өөр технологи мөрдөх шаардлага байж болох юм.

Баян-Овоо сумын хүн амын нас, хүйсийн суваргыг доор харуулав.

¹ Газрын нэгдмэл сангийн тайланд тоон үзүүлэлт байхгүй байсан болно. 2010

Эх сурвалж: МУ Статистикийн мэдээ, хүн амын тоо нас, хүйс, сумаар, 2010 он

Зураг 5. Баян-Овоо сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга

Хүснэгт 19. Баян-Овоо сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд

Залуу хүн амын эзлэх хувь	31,7
Хөгшин хүн амын эзлэх хувь	3,5
Хүн амын ачаалал	54,5
Хөгшрөлтийн индекс	11,1
Дундаж нас	25,4
Хүйсийн харьцаа	101

Нийт хүн амын 31,7 хувь нь 15 нас хүртэлх хүүхдүүд, 3,5 хувь нь 65-аас дээш насны ахмадууд эзэлдэг байна. **Хүн амын ачаалал нь 100** “тэжээгч”-д ногдох “тэжээлгэгч” хүн амын тоогоор тодорхойлогдоно. **Тэжээгч** хүн ам гэдэг - хөдөлмөрийн насны, эдийн засгийн идэвхитэй хүн амын тоо бөгөөд **тэжээлгэгч** хүн ам - хөдөлмөрийн бус насны, эдийн засгийн идэвхгүй хүмүүс /15-аас доош насны хүүхдүүд, 65 ба түүнээс дээш тэтгэврийн насны ахмадууд/ байна. 100 тэжээгчид 54,5 тэжээлгэгч ногдож байна. Тухайн сумын хүн амын дундаж нас нь 25,4 байгаа нь өсвөр насны хүүхэд залуучууд зонхилж байгааг харуулж байна.

Хүйсийн харьцаа харьцангуй тэнцвэртэй байгааг харуулж байна.

Баян-Овоо сум нь нийт 2309 хүн ам, 716 өрхтэй бөгөөд үүний 49,7 буюу 1147 нь эмэгтэй байна. Нийт хүн амын 583 нь буюу 25,24 хувь нь сумын төвд, харин 1726 нь буюу 74,5 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 42,4 хувь буюу 980 нь малчид байна. Нийт өрхийн 27 хувь нь буюу 193 нь сумын төвд, 523 буюу 73 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт өрхийн 76,1 хувь нь буюу 545 нь малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 60 орчим хувь нь буюу 430 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж өрхийн орлоготоо нэмэр болдог нь судалгаагаар тогтоогдлоо. Тухайн суманд 330 гаруй иргэн албан ёсоор байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

Тухайн суманд хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 60,2 хувь нь буюу 1390 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 85,5 хувь нь буюу 1188 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

Нийт ажиллагсдын 980 нь малчин байгаа нь тухайн суманд тогтмол ажил эрхэлдэг хүн тун бага байгааг харуулж байна.

Олон малчин өрх амьжиргааныхаа өртгийг малын ашиг шимээрээ бүрэн хангаж чадахгүй өрх олон байдаг байна. Ийм нөхцөл байдал нь малчин иргэд, ажлын байргүй хөдөлмөрийн насны бусад иргэдийг ХАМО үйл ажиллагаа явуулахад түлхэц болж байна.

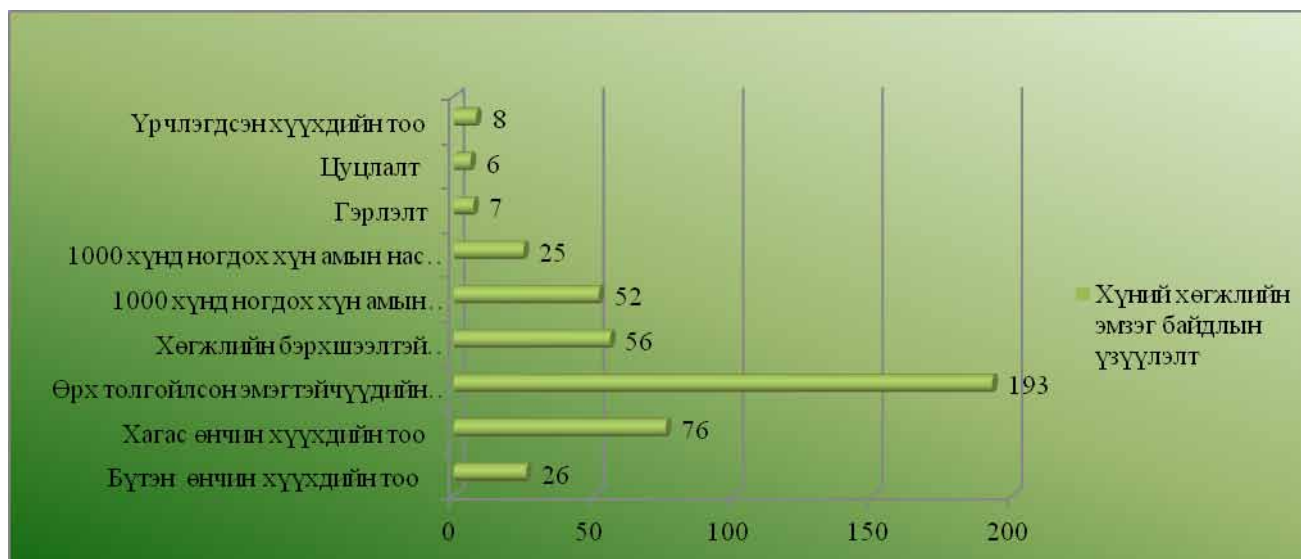
Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 82.8%, ажилгүйдлийн түвшин 16.5% байна.

Хүснэгт 20. Баян-Овоо сумын нийт хүн амын үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлт	Тоогоор	Хувиар

Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	2309	
Үүнээс эмэгтэй	1147	49,67
Сумын төвд амьдардаг	583	25,24
Үүнээс эмэгтэй	290	49,74
Хөдөөд амьдардаг	1726	74,75
Үүнээс эмэгтэй	857	49,65
Малчдын тоо	980	42,4
Өрхийн тоо /оны эцэст/ мян.хүн	716	
Сумын төвд амьдардаг өрхийн тоо	193	27,0
Хөдөөд амьдардаг өрхийн тоо	523	73,0
Малчин өрхийн тоо	545	76,1
БУЭ- өрхийн тоо	430	60
Ажиллах хүчний тоон үзүүлэлтүүд		
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	1390	60,2
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо	1188	85,5
-Ажиллагчдын тоо	984	70,8
-Ажилгүй иргэдийн тоо	196	14,1
-Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	8	0,6
Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амын тоо	1121	48,5
Ажил эрхлэлтийн түвшин %	82,8	
Ажилгүйдлийн түвшин %	16,5	

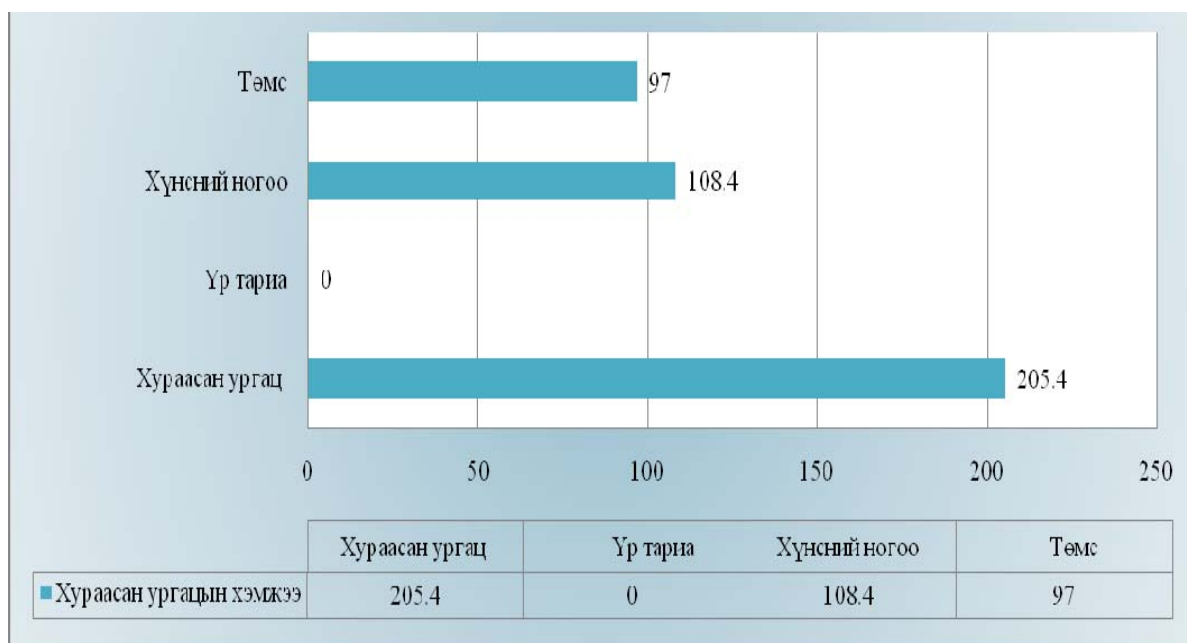
Эх сурвалж: Сумын статистик мэдээний тайлан, 2010 он

Зураг 6 Сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт

Эх сурвалж: Засгийн газрын мэдээллийн сан, 2009 он

Баян-Овоо сумын хэмжээнд нийт ургац 205,4 хүнсний ногоо 108,4, төмс 97 тн хураасан байна.

Зураг 7. Сумын хураасан ургацын хэмжээ

Эх сурвалж: Сумын статистик мэдээллийн тайлан

Хүснэгт 21. Баян-Овоо сумын боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	301	
Үүнээс эмэгтэй	147	48.8
Үүнээс: Малчдын хүүхэд	60	19.9
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	85	28.2
Үүнээс эмэгтэй	42	49.4
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	621	
Үүнээс эмэгтэй	324	52.2
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	132	21.3
Үүнээс эмэгтэй	76	57.6
Бага боловсрол	70	53.0
Үүнээс эмэгтэй	42	60
Суурь боловсрол	62	47.0
Үүнээс эмэгтэй	34	54.8
Дунд боловсрол	0	0
Үүнээс эмэгтэй	0	0
Багшийн тоо	12	
Үүнээс эмэгтэй	7	58.3
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	11	

Эх сурвалж: БСНУЯ-ны 2010-2011 оны хичээлийн жилийн тайлан

ЕБС-д нийт хүүхдүүдийн 21,3 хувь нь буюу 132 нь хамрагдаж байна. /Зөвхөн тухайн орон нутагт/ Дунд боловсролын насны хүүхдүүд аймгийн төв болон бусад сургуулиудад суралцдаг байна.

СӨБ-ийн бүлгийн тоо 3, Үндсэн багш 1 туслах багш 1, 4 ажиллагсадтайгаар үйл ажиллагаа явуулж байна.

Сургуулийн өмнөх боловсролд хамрагдах хүүхдийн тоо 301 байгаагийн 28,2 хувь нь буюу 85 нь СӨБ-д хамрагдаж байна.

Хүснэгт 22. Баян-Овоо сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
1	2309	2309	66,5

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан, 2009 он

Хүснэгт 23. Баян-Овоо сумын халдварт өвчлөлийн тархалтын үзүүлэлт

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин
69	39	18	12

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан, 2009 он

Хүснэгт 24. Нийт малын тоо төрлөөр

Нийт малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
	98023	100	100.02
Үхэр	2524	2.575	2.58
Адуу	3521	3.592	3.59
Тэмээ	142	0.145	0.14
Хонь	50290	51.304	51.32
Ямаа	41546	42.384	0.04
Малын зүй бус хорогдлын тоо	44039	44.927	44.94

Эх сурвалж: Сумын статистикийн тайлан, 2010 он

Хүснэгт 25. Баян-Овоо сумын нийгэм эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлтүүд	2005	2006	2007	2008	2009
Эмнэлэгийн өвчтөний тоо					
Бүртгэгдсэн халдварт өвчин	23	21	43	22	49
Эмнэлэгт хэвтэж эмчлүүлсэн өвчтөний тоо	341	260	219	225	235
Урьдчилан сэргийлэх тарилгад хамрагдсан хувь	95.8	96.7	96.1	99.4	99.4
Сумын номын сангийн фондын баяжуулалт					
Хүн амд үйлчлэх номын сангийн фондын баяжилт /номын тоо/	25	14	49	161	850
Сумын гэмт хэргийн тоо					
Бүртгэгдсэн гэмт хэргийн тоо	8	39	34	23	14
Шүүхээр ял шийтгүүлсэн яллагдагсдын тоо	6	4	10	3	3

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Согтуугаар гэмт хэрэг үйлдсэн хүний тоо		9	13	5	10	5
Орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага						
Орон нутгийн төсвийн орлого		20983	31488.6	13256.9	24615	38960.1
Орон нутгийн төсвийн зарлага		29701.4	41215.2	69938.5	121711	116480.6
Төсвийн нийт зардалд өөрийн орлогын эзлэх хувь		70.6	76.4	18.9	20.2	33.4
Төсвийн зарлагын хэтрэлт, хэмнэлт /сая.төг/		-14254.4	-11752.6	-2315.9	-4040.3	-5735.4
Төсвийн	өр/сая.төг/					
	авлага /сая.төг/	3315.4	3415.7		569.9	265.3
Тухайн суманд хийгдсэн хөрөнгө оруулалт /сая.төг/						
Үүнээс:	Улсын төсвийн хөрөнгөөр	0	21	5	93.0	16.65
	Орон нутгийн төсвийн хөрөнгөөр	0	0	12.96	0.0	2.9
	Хандив тусламжийн хөрөнгөөр	27.7	34.38	14.9	18.0	35.0
	Олон улсын байгууллагын төсөл хөтөлбөрөөр	0	0	0	0.0	0.0
	Бусад	0.5	1	2	0.0	2.9
Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/						
Үүнээс	Мах, мал	245.143	275.5137	305.0768	292.2	245.1
	Сүү, цагаан идээ	333.7	202.5569	241.1882	207.2	333.7
Малчин өрхийн тоо, үүнээс цахилгаан, телевизор, тээврийн хэрэгсэлтэй өрх						
1. Малчин өрхийн тоо		442	658	548	607	571
2. Малчдын тоо		1129	1104	1113	1241	1077
3. Цахилгаан гэрэлтэй малчин өрхийн тоо		216	182	182	311	397
4. Телевизортой малчин өрхийн тоо		148	157	157	239	477
5. Авто машинтай малчин өрхийн тоо		36	75	75	41	108
6. Мотоциклтэй малчин өрхийн тоо		87	68	68	205	222
9. Тариалсан талбай /мян.га/		0.0125	0.0102	0.021	0.0195	0.0195
Газар тариалангийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл						
10. Хураасан ургац /төмс/		68.5	65	94	63.5	50.5
11. Нэг га талбайгаас хураасан төмс /тн/		7.2	9.3	9.4	7.9	5.9
12. Хураасан хүнсний ногоо /тн/		16.4	29	44	48	15.9
13. Өөрсдийн бэлтгэж байгаа малын		2	16	140	116	0.6

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

тэжээл, байгалийн					
14. Малын таримал тэжээл /тн/			4	14	5.5
15. Шинээр ашиглалтанд оруулсан хатуу хучилттай болон сайжруулсан замын урт, км		28с			28 с
16. Ойжуулсан талбай /мян.га/	600		345	75	1020
17. Шинээр бий болгосон ажлын байрны тоо	1	1			2
18. Шинээр гаргасан болон сэргээн засварласан уст цэгийн тоо		4	9	4	10
19. Шинээр барьсан өвөлжөө, хаваржааны тоо	0	0	2	1	2

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан, 2005-2009 он

2.2 Баян-овоо сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх нь

Хүснэгт 26. Санхүүгийн капиталын индикатор үзүүлэлт

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		100.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	65.0
1 өрхнийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	249.2
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	48.8
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	16.5
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		74.3

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 27. Хүний капиталын индикатор үзүүлэлт

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	97.0
нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	9.8
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	61.8
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	21.3
Хүний капиталын үзүүлэлт		35.4

Хүснэгт 28. Байгалийн капиталын индикатор үзүүлэлт

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	58
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	89.0
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		54.5

Хүснэгт 29. Нийгмийн капиталын индикатор үзүүлэлт

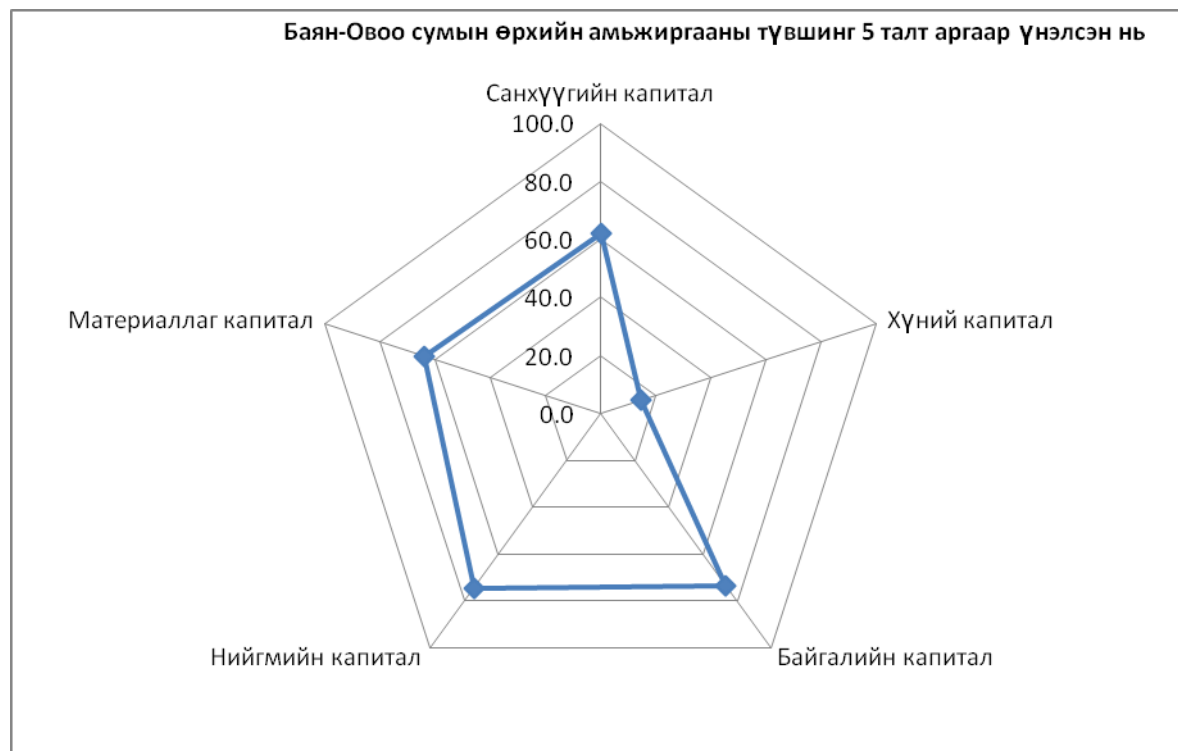
Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	72.0
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	72.0
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	78.9
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		74.3

Хүснэгт 30. Материаллаг капиталын индикатор үзүүлэлт

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	56.4
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	34.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	67.6
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	68.5
	47.2	75.5

Хүснэгт 31.Таван капиталын нэгдсэн үзүүлэлт

Үзүүлэлт	Дундаж үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	74.3
Хүний капитал	35.4
Байгалийн капитал	54.5
Нийгмийн капитал	74.3
Материаллаг капитал	75.5

Зураг 8.Баян-Овоо сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлсэн нь

2.3 Бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа

Баянхонгор аймагт 2000-2003 оныг дамнасан ган зудын аюул нүүрлэж 2,5 сая малтай байсан аймаг 0,7 сая малтай болтлоо малын тоо хорогдож, олон малчид малгүй болж амьжиргааны түвшин эрс доошилсноос амьдрахын эрхэнд арга буюу хувиараа байгалийн баялаг олборлолт хийх, “баялаг руугаа шунахайран дайрах” болсон.

Хүснэгт 32. Баян-Овоо сумын Цагаан цахирын БУЭ-ийн судалгаа

№	Нөхөрлөлийн нэр	Гишүүдийн тоо	Насны дээд хязгаар	Насны доод хязгаар	Хүйс		Татвар төлсөн байдал	Өрхийн гишүүд
					Эр	Эм		
1	Баяжих	9	45	19	9	0	1	32
2	Баялаг судлал	6	31	20	6	0		30
3	Хонгор хайрхан	6	48	30	3	3	1	20
4	Эрдэнэтээл	5	47	17	3	2	1	17
5	Шинэ дэвшил	7	45	22	5	2	1	41
6	Алтан-Овоо	8	37	21	5	3		20
7	Цахир	8	51	27	7	1	1	38
8	Алтанлуу	6	42	20	6	0	1	24
9	Дөл	7	46	29	5	2		26
10	Од	5	58	23	5	0		22
11	Баянцахир	7	48	18	6	1		36
12	Хишигбогд	6	35	19	5	1		32
13	Баянбулаг	5	53	22	4	1		31
14	Овообаян	10	43	23	8	2		33
15	Мандах цахир	9	44	26	8	1	1	41
16	Ундрага	4	49	24	2	2		13
17	Өгөөжшим	5	42	23	5	0	1	20
18	Баялаг орд	8	36	27	8	0		26
19	Оломгүй далай	7	42	21	7	0	1	27
20	Баянговь	8	48	18	5	3	1	39
21	ТГ-ББ	5	29	21	5	0	1	23
22	Номгон	9	32	19	9	0	1	52
23	Баянхайрхан	8	37	26	8	0		26
24	Таван Эрдэнэ	10	43	29	10	0		67
25	Гучингийн гол	5	36	19	5	0	1	22
26	Мэргэн лхам	6	51	18	5	1		21
27	Хамтын хүч	5	45	23	5	0		24
28	Арвижих	5	40	24	4	1	1	28
29	Их уулс	7	38	23	7	0		29
30	Алтай	6	45	20	4	2		26
31	Нийт	202			174	28	14	886

Бичил уурхайн газрын нэр: Цагаанцахир

Нийт 46 нөхөрлөл, 320 иргэн бичил уурхайд ажилладаг. Нийт гишүүдийн 30 хувь нь Баян-Овоо сумын уугуул иргэн, бусад нь өөр сум, аймгийн төвийн иргэд болно. Нэг нөхөрлөл нөхөн сэргээлтийн сангийн хуримтлалд 300000 төгрөг төлөх ёстой. Үүнээс төлбөрөө төлсөн 40 нөхөрлөл байна.

Тус уурхайд үйл ажиллагаа явуулж байгаа нөхөрлөлүүд нь машин, багаж хэрэгслээр алт олборлодог бөгөөд пад пад трактор, ремень, өрөм мулдак, шланк хэрэглэхээс гадна хүрз, толгойн гэрэл, усны хувцас, генератор, насос, цахилгааны утас, ливатка тросс, насосны тросс, резинэн бээлий, ажлын хувцас болох гутал, каск, өмд, цамц, агаар шүүгчтэй хошуувч хэрэглэдэг байна.

Хүснэгт 33. Цагаан цахирын БУЭ-ийн хөдөлмөрийн багаж, үнийн судалгаа

№	Ашиглагдаж буй багаж, тоног төхөөрөмж, хэрэгслүүд	Нэг бүрийн үнэ	Сард шаардлагатай тоо хэмжээ	Нийт үнэ	Ашиглалтын хугацаа
1	Пад ком	2800000	1	2800000	
2	Ремень	5000	60	300000	
3	Өрөм	250000	1	250000	
4	Мулдак	150000	1	150000	3 сар ашиглана.
5	Усны Шланк	800	50	40000	2-3 сар
6	Хүрз	3500	3	10500	
7	Толгойн гэрэл	12000	5	60000	
8	Усны хувцас	35000	24	840000	7 хоног бүр
9	Дизель генератор, насос	3000000	1	3000000	1 жил хүртэл
10	4 фазын цахилгааны утас	4500	50	225000	
11	Липотканы тросс	2000	50	100000	
12	Насосны тросс	1300	50	65000	
13	Резинэн бээлий	1500	60	90000	Сар бүр
14	Нийт			7930500	

Ремений хувьд 5000 төгрөгөөр 2 ширхэгийг авч хэрэглэдэг бөгөөд шланкийн хувьд 20-60 метрийн урттай, тус бүр нь 2500, 5000 төгрөгний үнэтэй 3 ширхэг хүрз хэрэглэдэг бөгөөд сард 1 удаа өрөм, 3сард 1 удаа мулдак, 2-3 сард 1 удаа шланкаа сольдог байна. Усны хувцасны хувьд 35000 төгрөгөөр 7 хоногт нэг удаа сольж хэрэглэдэг бөгөөд генератор, насосыг жилийн хугацаатайгаар ашигладаг боловч Шинэ дэвшил нөхөрлөлийн хувьд 1 сар ашиглаад эвдэрсэн байна. Цахилгааны утас, липотка трос, насосны троссыг тус бүр 50 метрийн урттайгаар метрийг нь 4500 төгрөгөөр худалдан авдаг байна. Мөн үүнээс гадна резинэн бээлийг 1500 төгрөгөөр 1 сард 60 ширхэгийг худалдан авч хэрэглэж байна. Цагаан цахир уурхайд алт олборлож байгаа БУЭ нарын хувьд нөхөрлөлөөрөө сард 7-8 сая төгрөгний зарлагатай ажилладаг бөгөөд хамгийн багадаа 20-30 сая төгрөгний орлоготой үүнээс 10 сая орчмыг нь банкны хүүнд өгдөг гэсэн мэдээлэл байна. Судалгаанаас үзэхэд, 7-8 сая төгрөгний зардал гаргаж, 20-30 сая төгрөгний ашиг олдог.

Тус уурхайд олборлолт явуулж байгаа БУЭ нар нь хоолны зардалд сард Нэг нөхөрлөлийн хувьд:

Мах-	400,000
Гурил-	50 кг
Будаа-	30 кг
Гоймон-	10 кг
Ногоо-	20-30кг
Тамхи-	85000 төгрөгний зардал гаргадаг байна.

Ажлын хувцсанд сард гутал-25000, каск-3000, өмд-7000, цамц-6000, агаар чийгшүүлэгчтэй хошуувчинд сард 2 ширхэгийг 60000 төгрөгөөр худалдан авдаг байна. Мөн үүнээс гадна ахуйн хэрэглээний болон унаа тээвэр, түлшний зардалд багагүй мөнгө зарцуулдаг гэж тус уурхайд олборлолт явуулж байсан БУЭ нар ярьж байлаа.

Цагаан цахир бичил уурхайн хувьд чулуун ордны уурхай учраас хэдэн сараар ч хамаагүй олборлолт хийгээд явж байдаг зарим саруудад орлогогүй байж байгаад зарим сард маш их хэмжээгээр олборлолт хийдэг гэж ярьж байсан бөгөөд энд ажилладаг БУЭ нарын хувьд бусад бичил уурхайн БУЭ нараас амьжиргааны түвшин арай боломжийн хувьдаа машин, тоног төхөөрөмж, багаж хэрэгсэл сайтай хүмүүс байлаа.

Алтан усан дахь БУЭ нар

Төрийн бус байгууллагын нэр: Алтан-Ус Аман ус

Бичил уурхайн газрын нэр: Алтан ус

Уурхайд хэрэглэгддэг төхөөрөмжүүд:

Скрупер бичил уурхайд хэрэглэгддэг хуурай аргын төхөөрөмж

Алтан усанд нийтдээ арав гаруй нөхөрлөлийн 350 гаруй хүн байдаг боловч, өвлийн улиралд тогтмол 150 орчин хүн ажилладаг байна. Энд гэр дэлгүүр 6, жижиглэнгээр алт худалдан авдаг 4-6 иргэн байдаг байна. Бичил уурхай эрхлэгчид өөрсдөө санаачлага гарган байгаль орчноо бохирдуулахгүй байх арга хэмжээг авч хэвшиж эхэлж байгаа ч энэ нь тийм ч амжилттай хэрэгжихгүй байна. Мөн нөгөө талаас энд архи уухгүй байх дэглэм хатуу барьж, хэрэв архи зарсан тохиолдолд нөхөрлөлөөс хөөх хүртэл арга хэмжээ авах талаар анхааруулан хурлаараа хэлэлцэн тохирч баталсан байна.

Зураг 9. Алтан усан дахь БУЭ нар

Гэхдээ зуны улиралд ойролцоо малчин айлууд шимийн нэрмэл архи зардаг, олборлогчид ч зарим үед архи уудаг бололтой ажиглагдаж байлаа. Судалгаагаар очиход 2-3 хүн нилээд согтуу байдалтай байсан. Баян-Овоо сумын Алтан усан дахь БУЭ-ийн 80 гаруй хувь нь амьдралын нөхцөл боломж тун тааруу амьдардаг нь харагдаж байлаа. Эндхийн ихэнх ХАМО иргэд, БУЭ иргэд өдөртөө алтны олборлолт 2-3 фун алт олборлодог нь тухайн гэр бүлийн өдрийн хоол, ундны хэрэглээндээ таардаг болох нь судалгаагаар харагдаж байлаа. Ёстой л нөгөө гэрт хариулдаггүй, Гэдэс өлсгөдөггүй гэдэг нь энд байдаг бололтой.

Зураг 10. Алтан усан дахь БУЭ нарын хүүхдүүд

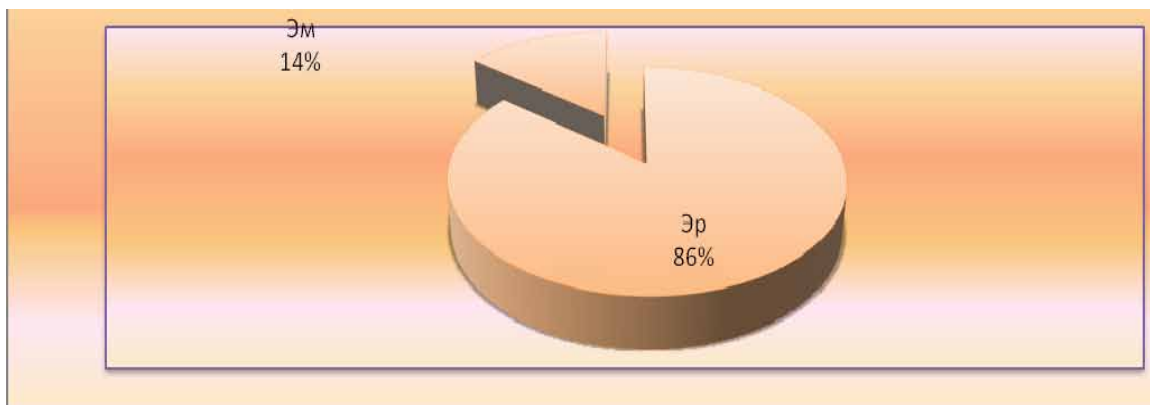
БУЭ нар нь шороон ордны олборлолтын үед ихэвчлэн гэр бүлээрээ байдаг учраас зуны улиралд хүүхдүүд нь ээж, аавтайгаа хамтдаа амьдардаг. Алт олборлоход хүүхдүүдээ туслуулах талын үйл ажиллагаа бараг байхгүй байсан.

Бага насны хүүхдүүд хоорондоо тоглож байгаа нь: Аав нь өнөөдөр бурзайчихсан. Хүүдээ иштэй чихэр, бэлэн гоймон авчирлаа.....

Хэдийгээр хүүхдүүд хүнд хүчир ажил хийхгүй байгаа ч гэсэн

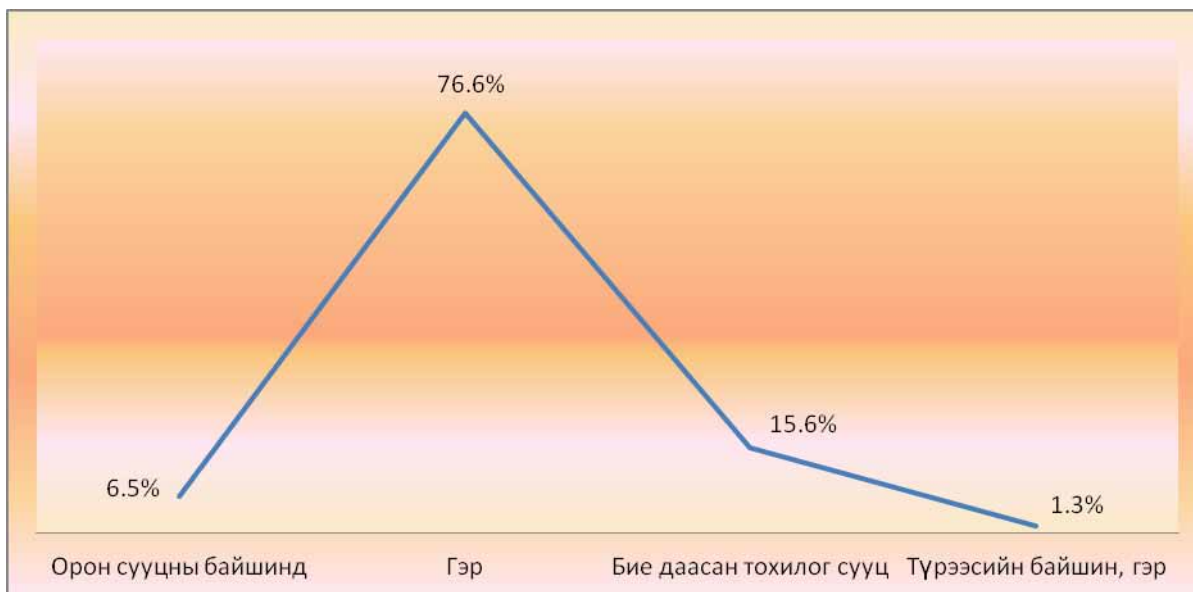
Баян-Овоо сум нь аймгийн төвдөө нилээд ойрхон учраас аймгийн ажилгүй, хөдөлмөрийн чадвар муутай иргэд нилээд хувь байлаа. Эндхийн иргэдийн нилээд нь 50-аас дээш настай иргэд байсан.

Судалгааны мэдээлэл

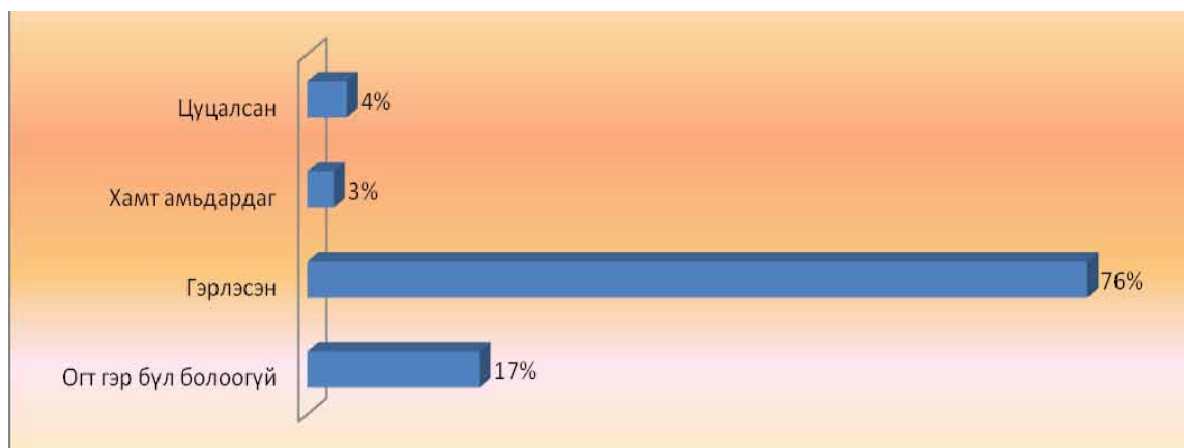
Зураг 11. Баян-овоо сумын судалгаанд оролцсон иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 86%-ийг эрэгтэйчүүд 14%-ийг эмэгтэйчүүд эзэлж байгаа нь нийт БУЭ-ийн дийлэнх хувийг эрчүүд эзэлдээ боловч БУ эрхлэлтийн ажилд эмэгтэйчүүд оролцож тодорхой хэмжээний үүрэг роль гүйцэтгэдэг болохыг харуулж байна. Мөн түүнчлэн эрчүүд болон эмэгтэйчүүдийн хоорондын хөдөлмөрийн хуваарын ялгаа бага байдаг бөгөөд эмэгтэйчүүдийн хувьд алт олборлохоос гадна тогоо шанага барих ажлыг давхар гүйцэтгэдэг байна.

Зураг 12. Судалгаанд оролцсон иргэдийн амьдарч буй сууцны төрөл, хувиар

Баян-Овоо сумын нийт судалгаанд хамрагдагсдын 76.6% нь гэрт, 15.6 % нь бие даасан тохилог сууц, 6.5 % нь орон сууцны байшин, 1.3 % нь түрээсийн байшин гэрт амьдардаг гэсэн хариулт өгсөн байна. Үүнээс харахад нийт судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн дунд зориулалтын бус сууцанд амьдарч байгаа бичил уурхайчид байхгүй байгаа нь амьжиргааны түвшингийн хувьд харьцангуй боломжийн байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 13. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн гэрлэлтийн байдал

Нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 76% нь гэрлэсэн, 17% нь огт гэр бүл болоогүй, 4% нь гэр бүл цуцалсан, 3% нь хамт амьдардаг гэсэн байна.

Зураг 14. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшин, хувиар

Нийт судалгаанд хамрагдагсдын дийлэнх буюу 51 хувийг бүрэн дунд боловсролтой хүмүүс, техникийн ба дээд боловсролтой хүмүүс нийт 26%-ыг эзэлж байгаа бөгөөд энэ нь БУЭ-ийн хувьд өөр ажил эрхлэх боломжтой нь харагдаж байна.

Зураг 15. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сургуулийн насны хүүхдийн мэдээлэл

Дээрх графикаас харахад нийт судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн дийлэнх хувь нь буюу 61,1% нь 1-2 сургуулийн насны хүүхэдтэй хүмүүс байгаа бөгөөд үүнээс харахад нийт БУЭ байгаа хүмүүсийн олборлолтоос олж буй орлогын тодорхой хувийг сургуулийн насны хүүхэддээ зарцуулдаг болох нь харагдаж байна.

Зураг 16. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгсэлтэй өрхийн эзлэх хувь

Судалгаанд хамрагдсан нийт БУЭ-ийн хувьд тээврийн хэрэгсэлгүй БУЭ байхгүй байгаа бөгөөд энэ нь тус суманд үйл ажиллагаа явуулж байгаа БУ-чидийн хувьд амьжиргааны түвшин харьцангуй боломжийн байгааг харуулж байна. Нийт тээврийн хэрэгслийн нэр төрлийн дотроос трактортой өрхийн эзлэх хувь хамгийн бага буюу 4.08% байна.

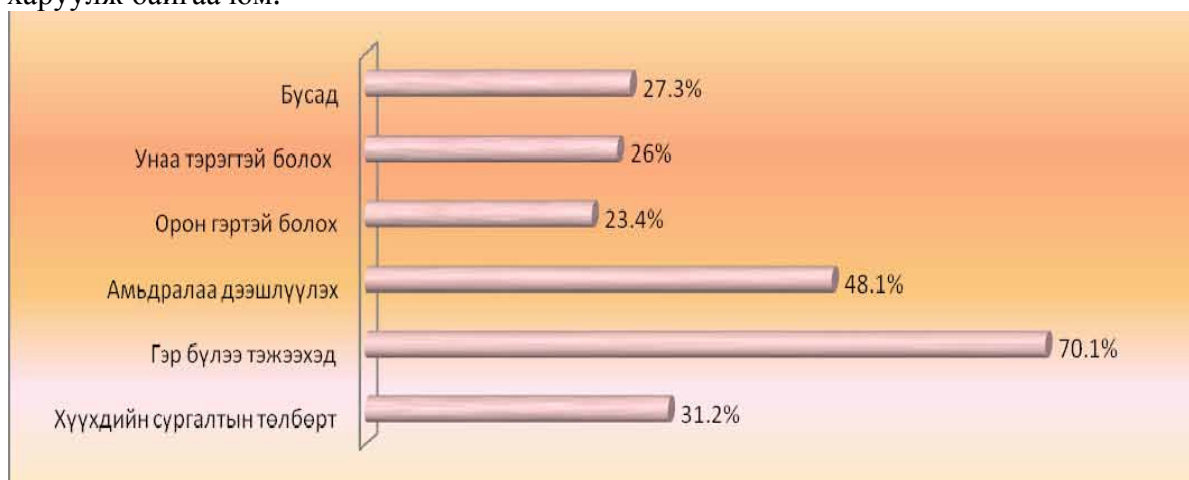
Зураг 17. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн орлогын хуваарилалт, дундажаар

Баян-Овоо сумын судалгаанд хамрагдсан БУЭ-ийн сарын дундаж орлого нь 1584750 төгрөг бөгөөд нийт орлого бүрдүүлэлтийн дийлэнх хувийг алтнаас олдог гэсэн байгаа нь дээрх хүснэгтээс харагдаж байна. БУЭ-ийн хувьд амьжиргааны эх үүсвэрээс гадна худалдаа наймаа эрхлэх болон бусад аргаар олж авдаг гэсэн судалгааны хариу гарсан бөгөөд үүнээс харахад ганц алт олборлохоос гадна өөр төрлийн үйл ажиллагаагаар амьжиргааны түвшингээ залгуулж байгаа нь алтны нөөцийн хомсдол бий болсон тохиолдолд амьжиргааны түвшин залгуулах нөөц бололцоо эх үүсвэртэй байгаа нь сайн талтай юм.

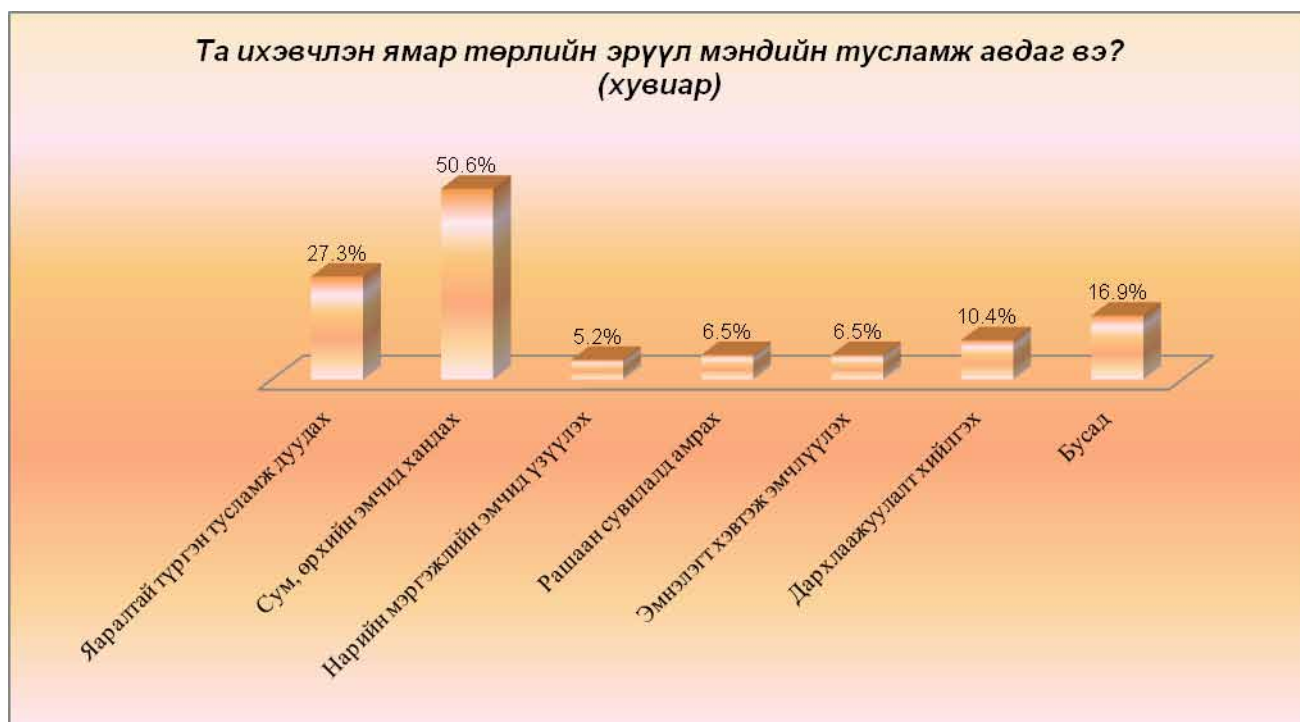
Зураг 18. . Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хадгаламжийн мэдээлэл

Өрхийн хадгаламж хуримтлалын талаарх асуултанд нийт судалгаанд хамрагдагсдын 60 гаруй хувь нь тодорхой хэмжээний хуримтлалтай байгаа нь алт олборлолтоос олж байгаа орлого нь өрхийн амьжиргааны түвшинд харьцангуй хүрэлцээтэй байгааг харуулж байгаа юм.

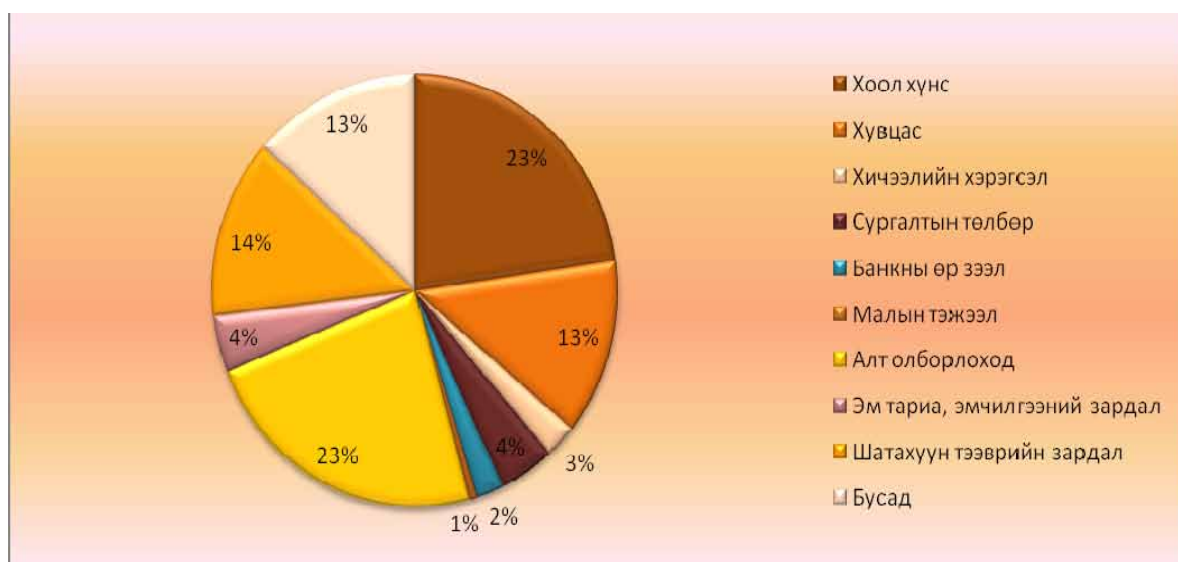
Зураг 19. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн орлого зарцуулалт

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 70,1% нь алтнаас олгосон орлогоо гэр бүлээ тэжээхийн тулд зарцуулдаг гэсэн хариулт өгсөн бөгөөд хамгийн чухал асуудал болох орон гэртэй болох гэсэн үзүүлэлт 23.4%-ийг эзэлж байгаа нь тухайн газар БУЭ байгаа БУ-чидийн хувьд амьжиргааны түвшингийн үзүүлэлт харьцангуй гайгүй гэсэн үзүүлэлттэй байна.

Зураг 20. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эрүүл мэндийн тусламжийн хандалт

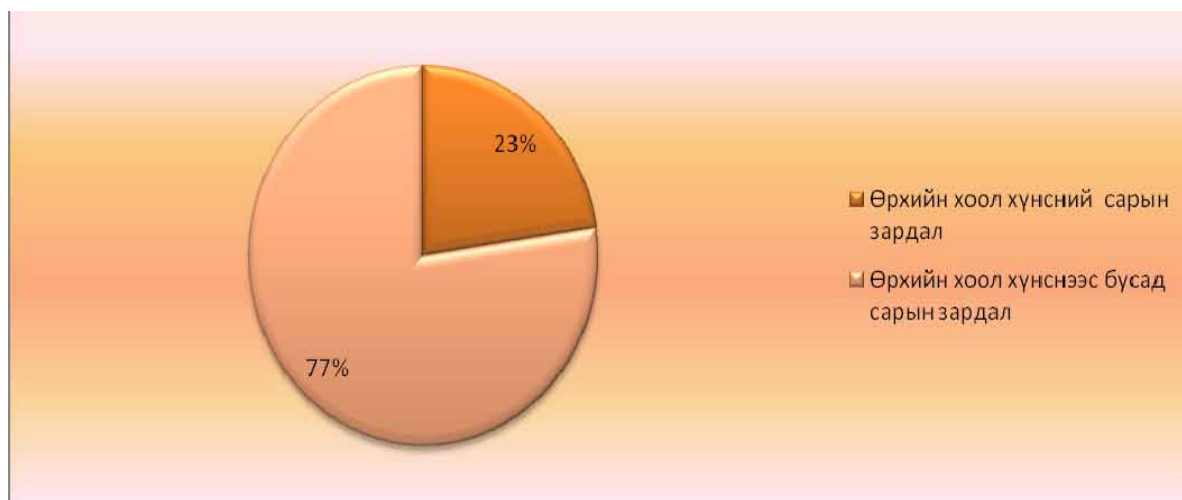
Эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний талаарх асуултанд нийт судалгаанд оролцогчидийн дийлэнх хувь нь буюу 50.6% нь сум өрхийн эмчид ханддаг гэсэн үзүүлэлт гарч байгаа нь уг суманд эмнэлэгийн тусламж үйлчилгээний хүртээмж ерөнхийдөө боломжийн байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 21. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн зардлын хуваариалалт, төрлөөр

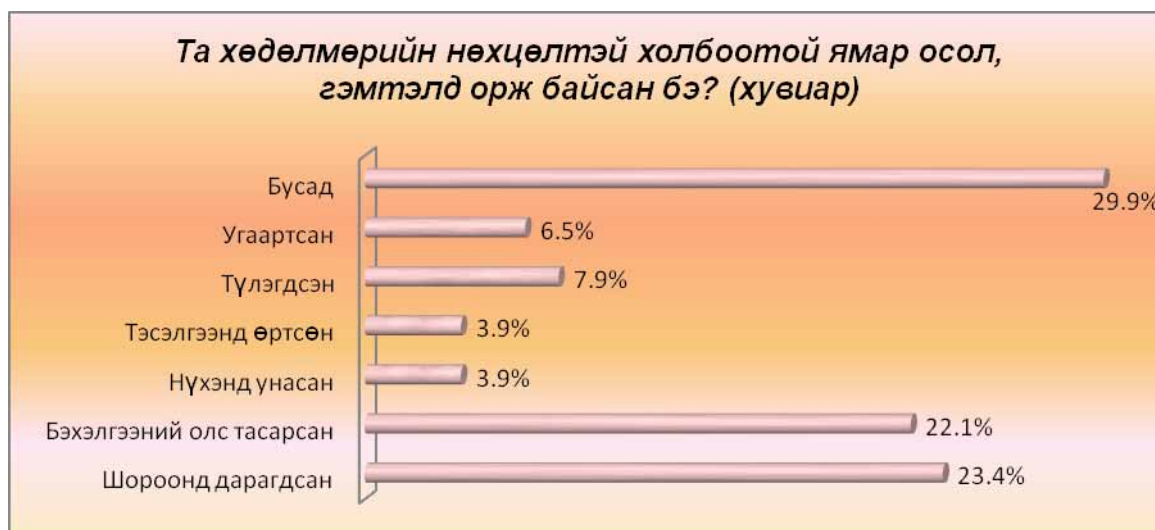
Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сард зарцуулагдах зардлын хэмжээг тодорхойлоход нийт олсон орлогын дийлэнх хувь буюу тус бүр 23% нь хоол хүнс болон алт олборлоход шаардагдах зардалд зарцуулдаг гэсэн хариулт өгсөн бөгөөд шатахуун тээврийн зардалд 14% мөн хичээлийн хэрэгсэл болон малын тэжээлд 13%-ийг зарцуулдаг гэсэн үзүүлэлт гарч байна. Үүнээс харахад Баян-Овоо сумдад БУЭ байгаа

хүмүүс сургуулийн насны хүүхэдтэй, малтай бөгөөд алт олборлохоос гадна МАА эрхлэн малаас олох ашиг шимийг хүртдэг гэдэг нь харагдаж байсан юм.

Зураг 22. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүнсний зарцуулалт, хувиар

Алт олборлож байгаа бичил уурхайд байнга осол гэмтэл гардаг ба ажиллагсдын 25% нь сард 1-2 удаа, 5,2% нь 3-4 удаа, 1,3% нь 5-с дээш удаа осол гэмтэл гардаг гэж хариулжээ.

Зураг 23. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн осол, гэмтэлд өртөж байсан талаарх мэдээлэл

Дээрх осол гэмтлүүдийн дийлэнх хувийг шороонд дарагдах, бэхэлгээний олс тасрах болон бусад гэмтэл эзэлж байгаа нь хөдөлмөр хамгаалах хэрэгслийн аюулгүй байдлын талаарх ерөнхий ойлголт байхгүй, ойлголт авсан ч хэрэгжүүлдэггүй хайхрамжгүй байдлаас үүдэн гарч буй осол гэмтлүүд эзэлж байгаа нь БУЭ-ийн дунд хөдөлмөрийн аюулгүй байдлыг хамгаалах хэрэгслийн тухай сургалт семинарыг оновчтой зохион байгуулах, бодит байдал дээр үр өгөөжтэй хэрэгжүүлэх тал дээр анхааран ажиллах шаардлагатай байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 24. БУЭ-чид нөхөрлөлд орсны давуу талаа илэрхийлэх байдал

Баян-овоо сумын алт олборлодог иргэдийн 44,2% нь ямар нэг нөхөрлөлийн гишүүн байгаа нь судалгаанаас харагдаж байна. Үүнээс алт олборлох газрын зөвшөөрөлтэй нөхөрлөл нь 39 буюу 50,6% байна.

Нийт судалгаанд хамрагдсан БУ-чид нөхөрлөлд хамрагдсанаар хөдөлмөрөө хөнгөвчилдөг, багаж хэрэгслээ хувааж ашигладаг болон бусад олон давуу талтай гэж үзэж байсан бөгөөд үүнээс харахад нөхөрлөлд орсон гишүүдийн уялдаа холбоо зохион байгуулалтыг сайжруулах, зохион байгуулалтанд ороогүй бичил уурхайчидыг нөхөрлөлийн зохион байгуулалтанд орох тал дээр нь илүү анхааран ажиллах шаардлагатай байгаа нь харагдаж байна.

2.4 Баян-овоо БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо сумын нутаг дэвсгэрт үйл ажиллагаа явуулж байгаа шороон болон үндсэн ордноос хувиараа алт олборлож байгаа БУЭ иргэдийн болон үндсэн ордын ашиглалт, олборлолтын хэмжээнд олборлох үйл ажиллагаа явуулж байгаа ААН-ийн эргэн тойрон дахь нутгийн иргэдийн амьжиргааны түвшингийн суурь судалгааг хийсэн болно.

Судалгаанд Цагаан чулуут дахь алтны үндсэн ордод олборлолт хийж байсан БУЭ иргэд, нөхөрлөлүүдийн үйл ажиллагаа, уурхайн орчны судалгаа, байгаль орчны үнэлгээ болон сумын төв дэх иргэд, мөн Алтан усан дахь олборлолт явуулж буй иргэд, ШХА-ийн Тогтвортой бичил уурхай төслийн дэмжлэгтэйгээр баригдаж дуусч буй алт бүхий чулууг тээрэмдэж, угааж баяжуулах цех, бусад ашиглалтын лицензтэй үйл ажиллагаа явуулж буй алтны ордуудын ойр орчимд судалгааны ажлыг гүйцэтгэсэн болно.

Судалгааг нүдээр үзэх, ажиглах, ярилцлага хийх, мэдээлэл цуглуулах үндсэн дээр таван талт судалгааны арга-үзүүлэлтүүдээр хийсэн болно.

Уурхай орчмын ерөнхий судалгаанаас үзэхэд, БУЭ иргэд Цагаан цахирт 380 гаруй иргэд, 45 нөхөрлөл үйл ажиллагаа явуулж байлаа. Үүнээс 40 нөхөрлөл газар ашигласны төлбөрөө болон ЭМД, НДШ-ээ төлсөн байлаа.

ХАМО болон БУд дор хаяж нэг гишүүн нь байнга ажилладаг өрхийн нийт өрхөд эзлэх хувь 40 шахам хувьтай байсан ба аймгийн төв болон бусад сумуудаас нөхөрлөлийн гишүүд нь бүрдсэн байна. Бусад аймаг сумаас ирж ажиллаж байгаа иргэд тухайн орон нутагт бараг байхгүй, зуны амралтаараа ах дүүсийндээ ирэх тохиолдол байна. Мөн өөр нутаг руу шилжиж амьдарч яваад амьдралын боломж бололцоо муутайгаас дахин сумандаа шилжиж ирсэн гэсэн хүмүүс ч бас нилээд байлаа.

Дархан-Уул аймаг руу шилжиж амьдрах гэж нилээд оролдсон. Тэгээд боломжгүй болоод буцаж нутагтаа ирсэн дээ. Одоо нутгийн ах дүү нараа дагаад алт олборлоод явж байна. Ээж, хоёр хүүхдийн хамт амьдардаг. Би уг нь ажил олддог бол ажил хиймээр л байх юм. Гэхдээ ажил хөдөө орон нутагт бараг олдохгүй дээ. Тэгэхээр ингэж алт олборлож амьдрахаас өөр боломж алга даа. Иргэн Ц,

Цагаан цахир дахь үндсэн ордны уурхайд тэсэлгээ хийхийг зөвшөөрдөггүй хэдий ч иргэд нууцаар тэсэлгээ хийдэг болох нь ажиглагдаж байсан. Чулууны тээрмийг ашиглалтанд орохыг хүлээж байгаа, ухаж гаргасан алттай чулуугаа гэр орондоо сум болон аймгийн төвд аваачиж хадгалж байгаа гэж ярьж байлаа.

Хөдөө орон нутагт малчин иргэдийг ажилтай хүн мэтээр тооцдог манай оронд жинхэнэ бодит ажлын байртай ажиллагсад тун цөөхөн билээ. Нэг суманд дундажаар 150-180 орчим иргэд ажилтай, үлдсэн иргэд бол байнгын тогтмол цалин авдаг ажил эрхэлдэггүй, эсвэл мал аж ахуй эрхэлж амьдарч байгаа бөгөөд олон малчид амьжиргааны наад захын хэрэгцээгээ хангаж чаддаггүй байна.

Иймд иргэдийн алт олборлох сонирхол цаашид буурах хандлага ажиглагдахгүй байна.

Тухайн орон нутагт ажлын байр нэмэгдэх боломж хязгаарлагдмал байна. Тухайн орон нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа ААН-ийн ажиллагсдын маш бага хувийг нутгийн иргэд эзэлж байна.

Шатахууны үнэ Улаанбаатар хотоос нэг литр нь 50-80 төгрөгөөр илүү үнэтэй. Харин Баянхонгор аймгийн төв дээр Баруун аймгийн хүнсний бөөний сүлжээ байдаг нь сум, аймгийн төв дээр хүнсний бараа бүтээгдэхүүн харьцангуй боломжийн үнэтэй

байлаа. Харин Цагаан цахир дахь үндсэн ордны олборлогч нар бөөнөөрөө гэрт амьдардаг, ээлжээр ажилладаг болох нь харагдаж байсан. 5-11 хүн нэг нөхөрлөлд хамаарагдах бөгөөд дундаа нэг тогоочтой. Тогооч нь цалинтай ажилладаг. Нөхөрлөлийн ахлагч хүмүүсээ цалинжуулж ажилладаг, мөн олборлолт сайн үед харилцан хувь хүртээх замаар тохиролцон ажилладаг боох нь судалгааны явцад харагдаж байлаа.

Баян-Овоо сумын нутаг дэвсгэрт БУЭ иргэд болон уурхай орчмын судалгаа, зохион байгуулалт, хөгжлийн хандлага, сул ба давуу талууд

Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо сумын нутаг дэвсгэрт БУЭ нь Цагаан цахир дахь үндсэн орд, Алтан ус дахь шороон ордны алт олборлох байдлаар бөөгнөрөл үүсгэн сумын хэмжээнд гурвалсан гэрээтэйгээр алтны ордод олборлолт явуулж байна. Баян-Овоо сумын Жаргалантын ам, доод адаг, Чавганцын булаг, Улаан толгой, Цагаан овоо, Улаан толгойн худаг, Гучин сайр, Бурхантын булаг, Шанд булаг, Бууцат уул зэрэг газар нутагт есөн ААН, 2743,56 га талбайд алтны ашиглалтын зөвшөөрөлтэйгөөр үйл ажиллагаа явуулж байна.

Гэхдээ тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч, Сумын засаг дарга, БУЭ иргэд тэдний төлөөлөлийн байгууллага болох Алтан ус Аман ус, ХАМОДХ ТББ-уудтай байгаль орчин, ариун цэвэр, нөхөн сэргээлт, уулын ажлын төлөвлөгөө, хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаа, иргэдийн эрүүл мэнд, нийгмийн даатгал, орлогын албан татварын асуудлыг багтаасан үүрэг хариуцлага бүхий 3 талт гэрээг Засгийн газрын 72 дугаар тогтоолоор баталсан журмын дагуу байгуулан ажиллаж байна. Гэхдээ Цагаан цахир дахь чулуун ордны эзэмшил газар нь Спейшл майнз компаний ашиглалтын лицензтэй газар бөгөөд 3 жилийн хугацаанд олборлолтын үйл ажиллагаа явуулахгүй байгаа нь гэрээг нь цуцлах эрх зүйн үндэстэй боловч, АМХЭГ нь лицензийн төлбөрөө төлсөн бол лиценз цуцлах боломжгүй гэж үздэг. Нэгэнт лицензийн төлбөрөө төлсөн компани үйл ажиллагаагаа явуулсан болно гэсэн бичгийг тухайн газар нутгийн байгаль орчны байцаагчаасаа ямар нэгэн арга замаар авчихсан байдаг байна. Спейшл майнз ХХК нь яг иймэрхүү замаар лицензийн гэрээгээ цуцлуулаагүй байна.

Өөрөөр хэлбэл орон нутгийн үйл ажиллагаанд аймгийн уул уурхай хариуцсан салбар хяналтаа тавиад ажиллах боломж бага, аймаг орон нутаг болон АМГ хамтарч ажиллах, харилцан хяналт тавьж ажиллах боломж бага байдаг бөгөөд нөхөн сэргээлт хийлгэх болон байгалийн баялагийн зөв зохистой ашиглалтад аль аль талаас хяналт тавин ажиллах боломж муу байдаг байна. Мөн Албан татварын тухай хууль, газрын тухай хууль, ашигт малтмалын тухай хууль, Засгийн газрын баталсан журам болон тэдгээртэй холбогдох дүрэм журмууд бүрэн мөрдөгдөхгүй байгаа нь эдгээр хууль, журмуудыг хөдөө орон нутгийн бодит байдлыг тусган сайжруулах шаардлага байна.

Баян-Овоо суман дахь бичил уурхай эрхлэгчдийн 50 гаруй хувь нь аймгийн төв болон бусад сумдынх байсан. Хөх бүрдний эх ХХК нь 2012 оноос нөхөн сэргээлт хийхээр төлөвлөж эхлээд байгаа юм байна.

Баянхонгор аймаг нь Газрын тухай хуулинд заасны дагуу голын ай сав газрыг тусгай хэрэгцээнд авч болно гэж заасны дагуу нилээд газрыг тусгай хэрэгцээндээ аваад байгаа юм байна.

Байгалийн капиталын судалгаа:

Цагаан чулуут дахь орд нь үндсэн орд бөгөөд хүдэр олборлох үйл ажиллагаа нь тэсэлгээтэйгээр явагдах, хүдрийг баяжуулж, алтыг ялгах технологи шаардсан орд юм байна.

Иргэдийн амьжиргаанд нөлөөлөх, түүнийг дэмжих суурь хүчин зүйл болж судлагдах байгалийн баялаг түүний эх үүсвэр болсон газар, түүний баялагийг хүртэх, ашиглах боломж хир байгааг судлах нь чухал ач холбогдолтой юм.

БУЭ иргэд, тэдний нөхөрлөлүүдийн нэг нь ч газар ба газрын баялагийг эзэмших, ашиглах ямар нэг хүчин төгөлдөр зөвшөөрөл, эрх, гэрээ байхгүй байна. Сум орон нутагтай гурвалсан гэрээ байгуулсан гэж байгаа боловч тэр эзэмших гэж буй газар нь бусдын лицензтэй ямар нэг хэлбэрээр давхцсан тул албан ёсны баталгаажих гэрээ биш юм. Иймд БУЭ иргэд болон бүлэг, нөхөрлөлүүд тусгай зөвшөөрөлтэй байгууллагын газар дээр хууль бусаар буюу ямар нэг гэрээ, зөвшөөрөлгүй олборлолт хийдэг байна.

Баян-Овоо сумын БУЭ иргэдийн нөхөрлөлүүд эрх зүйн статус бүхий ААН болон зохион байгуулагдаж, хуулийн этгээд болох, уулын ажил гүйцэтгэх, тэсэлгээ хийх мэргэжлийн багийг бэлтгэх, аврах-аюулгүй ажиллагааны багтай болох болон бусад шаардлага, нөхцлийг ханган уулын тэсэлгээ хийх эрх авах эсвэл энэ ажлыг байгуулагдсан эрх бүхий байгууллагатай гэрээ байгуулж, тэсэлгээний ажлаа гүйцэтгүүлэх, уулын ажил болон баяжуулалтад мөнгөн ус болон бусад химийн хорт бодис огт ашиглахгүй талаар гэрээ байгуулах, үйл ажиллагааны байнгын хяналтын тогтолцоог бий болгох шаардлагатай байна.

Олборлолт явуулж байхдаа унданд зөөврийн ус ашигладаг. Уурхайн уулын ажилд зарим үед уурхайгаас гарсан байгалийн усыг буцааж ашигладаг.

Бид судалгаандаа байгалийн капиталыг үнэлэхдээ бусдын лицензтэй газар нутагт зөвшөөрөлгүйгээр орж ажиллах тохиолдлыг илэрхийлэх үзүүлэлтийг сонгон авсан болно. Гэхдээ тухайн сумдад БУЭ-ийн нөхөрлөлийн зохион байгуулалтанд орсон гол шалтгаан нь зохион байгуулалттайгаар олборлолт явуулж буй ААН-аас хаягдал шлам руу нь орох, ул шороо руу нь орох зэрэгт дэмжлэг үзүүлэн ажиллахыг хүсэх, шаардах зэргээр ажилладаг болох нь тодорхой байсан. Энэ нь тухайн үедээ цөөн хэдхэн тохиолдлоор биелэгдэх боломж байсан ч цаашид тийм ч найдвартай арга биш юм.

Мөн БУЭ-ийн үйл ажиллагаагаар эвдэрч сүйтгэсэн газар нутгийн хэмжээгээр газрын эвдрэлийг тодорхойлсон. Энэ хоёр үзүүлэлтийг байг алийн капиталд нөлөөлөх үзүүлэлт гэж үзэн тодорхойлж үнэлсэн болно.

Хүснэгт 34. Байгалийн капиталын индикатор үзүүлэлт

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг, уурхайн олборлолтын ажиллагаанаас болж эвдрэлд орсон газар нутгийн хэмжээгээр	Нийт эвдэрсэн талбай /га/	272.5
	Тухайн орон нутаг дахь олборлолтын лицензтэй талбай /га/	16700.46
БУЭ-ийн үйл ажиллагаанаас болж эвдрэлд орсон газар нутгийн хэмжээ /жилээр га-гаар/	БУЭ-ийн нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	1
	БУЭ-ийн олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	135.5
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		0

Байгалийн капиталын үзүүлэлт=100-Бичил уурхайн олборлолт явуулсан талбайн нийт олборлолт явуулсан талбайд эзлэх хувь

Баян-Овоо суманд байгалийн капиталын үзүүлэлтийн үнэлгээ бараг 0-рүү дөхсөн байна.

Хүний капиталын судалгаа:

БУЭ иргэд болон алтны олборлолт хийж байгаа нөхөрлөл, бүлгүүдийн гишүүд, тэдний өрхийн судалгаанаас харахад, уурхайд тэслгээ хийх, ухах, өрөмдөх, гүнээс хоолойгоор алт гаргах, ачих буулгах, савлах ажил эрхлэгчдийн дийлэнхи нь суурь, бага, боловсролтой эсвэл огт боловсролгүй иргэд байна.

Боловсрол, эрүүл мэнддээ анхаарал бага тавьдаг, эмнэлэгт огт үзүүлдэггүй иргэд олонхи нь байна.

Цагаан цахир дахь БУЭ нь ойр зуурын эмийн сангийн хувийн аптектэй. Сумын болон аймгийн төвөөс эрүүл мэндийн сургалт, сурталчилгаанд нилээд идэвхтэй оролцдог болох нь судалгааны явцад харагдаж байлаа.

Харин эм хэрэгслээ аймгийн төвөөс авчихдаг. Олборлолтын сайт дээр нөхөрлөл, бүлгүүд хоол хүнсээ нэгдсэн журмаар бэлдэж, нэгдсэн журмаар хооллодог ба өдөр дутмын хоолны цэс нь мах, гурилтай эсвэл мах будаатай, төмс сонгиноор хачирласан ердийн хоол байна.

Хоол ундны хувьд харин БУЭ нар хангалтай хооллодог.

Борлуулалтын орлогоосоо баяжуулалт, ялгалт, борлуулалт, тоног төхөөрөмж, тээвэр, хоол хүнс, усны зэрэг зардлаа хасч, сард дунджаар 300,0-700,0 орчим мянган төгрөгийн орлоготой ажилладаг байна.

Шашин шүтлэгийн хувьд буддын шашин шүтдэг хүмүүс байдаг ба уурхайн ажил амьдралд нь шашны шууд нөлөө ажиглагддаггүй. Олборлолт хийж байгаа газруудад нутгийн иргэдийн тахин шүтдэг нутаг ус, уул, соёлын өв бүхий болон усны эх газар байгааг нутгийн БУЭ иргэд хайрлаж, хүндэтгэж ирсэн. Уул овоогоо тахиж, тахилгын баяр хийхдээ нийтдээ 10 гаруй сая төгрөгийн бай шагналыг нутгийн олондоо өгчээ /Цагаан цахир/.

БУЭ иргэдэд хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны сургалттай нэгэн адил ач холбогдолтой сургалт бол БУЭ иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлт, бизнесийн зохион байгуулалт, холбогдох хууль, дүрэм журам, орлого хуваарилалт, цалин хөлс, тэдний хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлууд байна.

Өмнө нь олон улсын байгууллага, ТББ-аас хамтарч хийсэн сургалтууд ихэвчлэн хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаанд чиглэсэн нь зохих үр дүнгээ өгч эхэлсэн ба цаашид БУЭ иргэд, нөхөрлөл, бүлгүүдийн хүрээлэн байгаа орчин, хууль хэрэгжүүлэх талаар хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлаар сургалт хийх, тодорхой асуудлуудыг шийдвэрлэх шаардлагатай гэж үзэж байна.

Хүснэгт 35. Хүний капиталын индикатор үзүүлэлт

Үзүүлэлт	
Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг БУЭ-ийн хувийн жин	45.5
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	28.7
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	89.0
Хүний капиталын үзүүлэлт	54.4

Цагаан цахир болон Алтан усан дахь БУЭ-ийн капиталын үзүүлэлтийг нэгтгэн авч үзсэн болно.

Ер хүний, санхүүгийн, материаллаг капиталын үзүүлэлтийн хувьд Цагаан цахир дахь БУЭ-ийн үзүүлэлт Алтан усан дахь БУЭ-ийн үзүүлэлтээс 10-30 хувиар илүү байсан.

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Олборлогч БУЭ иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах зорилго, чиглэл бүхий ТББ-2, БУЭ иргэдийн сайн дураар нэгдэн олборлох үйл ажиллагаагаа хоршиж байгаа нөхөрлөл-56 шахам зохион байгуулагдсан байна. Сүүлийн үед Цагаан цахир дахь БУЭ-ийн тоо, нөхөрлөлийн тоо өссөөр байгаа мэдээг судалгаа авснаас хойш 2 сарын дараа авсан. Энэ

нь нэг талаас тээрмийн үйл ажиллагаа ашиглалтанд орсонтой холбоотой, нөгөө талаас Цагаан цахир дахь олборлолт харьцангуй сайн байгаа нь бусад иргэдийн сонирхлыг татаж байгаад оршино.

Буддын шашны төв үйл ажиллагаа явуулдаг өөр бусад шашны урсгал төдийлөн орж ирээгүй байна.

Олборлогч БУЭ иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах зорилго, чиглэл бүхий ТББ-ийн ТУЗ, хяналтын зөвлөл, аврах багтай, эмэгтэйчүүдийн оролцоо үндсэн ордонд бараг байхгүй, тогоочоос өөр, харин шороон ордонд байгаа нийт олборлогчдын 50-иас илүү хувь нь эмэгтэйчүүд байлаа. Энэ нь өнгөн хөрсний олборлолттой тул амьдралын боломж бололцоо тааруухан эмэгтэйчүүд, тэтгэврийн насны иргэд Алтан усны БУ дээр илүү төвлөрөн ажилладаг байсан.

Боломжийн мөнгөтэй эсвэл олборлолтын тоног төхөөрөмж бүхий БУЭ иргэн Нөхөрлөл байгуулан гэр бүл эсвэл хамаатан саднуудаа эсвэл санаа нийлсэн БУЭ иргэдтэй хамтран олборлолтын үйл ажиллагааг хоршин хийж эхэлсэн байна.

Үндсэн ордны хувьд нөхөрлөлийн ахлагч нь өрөм, компрессор, дизель мотор, машинаар болон бичил уурхай дээр амьдрах гэр, хоол хүнс/тогооч/-ээр хангаж, бусад гишүүдийг олборлолт дээр хуваарилан ажиллуулж, алтаа тээрэмдүүлэх, борлуулах ажлыг хариуцдаг ба борлуулалтын орлогоос зардлаа хасч, нөхөрлөлийн гишүүдэд сар бүр 700,0-1000,0 мянган төгрөгийн ажлын хөлс олгож байна.

Өөрөөр хэлбэл нөхөрлөлийн ахлагчид ажил олгогчид болж байгаа бөгөөд БУЭ иргэд байнгын ажлын байртай, цалинтай болж олборлолтоосоо хамааран ашгаа хуваадаг байна. Зарим нөхөрлөлүүдийн тоног төхөөрөмж дундынх бөгөөд борлуулалтын орлогоос зардлаа хасч үлдэх орлогоо гишүүдэд хуваадаг.

Цаашдаа ажил олгогч-хэлбэрийн нөхөрлөлүүд болон орлогоо хуваадаг хоршоо маягийн нөхөрлөлүүд адил хөгжих төлөв ажиглагдсан ба БУЭ иргэд, бичил уурхайн олборлолт эрхлэгч иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах ТББ нь үүнийг дэмжиж байна. Одоо байгуулагдсан бүх нөхөрлөлүүд ТББ-даа нэгдсэн бөгөөд хамтын ажиллагааны гэрээтэй, ТББ-аараа дамжуулж, ЗДТГ болон татварын байгууллагатай ажиллахаар тохирсон байна. Одоогоор БУЭ иргэд ЭМД-ийн шимтгэл, НДШ болон ХАОАТ төлж эхэлсэн хандлага байна.

БУЭ иргэд зохион байгуулалтад орж, ЭМД, НДШ төлдөг болох, ХАОАТ төлдөг болж, тэдний эрүүл мэндийн үйлчилгээнд хамрагдах боломж дээшлэх сайн эхлэлүүд байна.

Ярилцлагаас үзэхэд, ар гэр, хүүхэд, тэдний сургууль, ар гэрийн хоол хүнс, гэр орны асуудлыг гэр бүлийн гишүүд хамтарч шийдвэрлэдэг, шийдвэр гаргахад эмэгтэйчүүд адил оролцдог нь харагдав.

Олборлолтыг 4 улиралд, өглөө нарнаас орой бүрий болтол 10-12 цаг хийдэг байсан. Олборлолтын газар нь цагдаа, эмнэлэг, сургуулиас 20-34 орчим км зайтай.

Хүснэгт 36. Нийгмийн капиталын индикатор үзүүлэлт

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Нийт уурхайчдын дотор бүртгэгдээгүй нөхөрлөлд бүртгэлтэй БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	202+150
Тухайн орон нутаг дахь нийт БУЭ-чдийн тоо		556
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		58.6

БУЭ-ийн нийгмийн капиталын үзүүлэлтийг 58.6 гэж тооцоолжээ.

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

Алт хувиараа олборлож байсан Алтан ус нь сумын төвөөс 17 км, Цагаан цахир нь 34 км зайтай ба сумын төв нь Баянхонгор аймгаас 24 км зайтай. Баяжуулах цех сумын төвөөс 21 км зайтай. Уурхай хүртэл шороон замтай, замын нөхцөл хэвийн сайн.

Сумын төв суурин болон хөдөлгөөнт холбооны сүлжээ, интернэтэд холбогдсон. Ундны цэвэр усны гүний нөөцтэй

Сумын төв нь эрчим хүчний нэгдсэн системд холбогдсон бичил уурхай, олборлолтын талбай нь байнгын эрчим хүчний эх үүсвэргүй ч олборлолт хийхдээ дизель мотороор олборлолтод ашигладаг төхөөрөмжөө ажиллуулдаг байна.

Ус зөөх болон алба амины ажлаа авто машинаар гүйцэтгэдэг.

Автомашин болон олборлолтод ашигладаг тоног төхөөрөмжийн шатахуун, тосыг сумын төвөөс өөрсдөө юмуу захиалж, дайж авчруулдаг. Шатахууны үнэ Улаанбаатарынхаас аймгийн төв дээрээ 70-110 төгрөгөөр илүү байна.

Үндсэн ордны БУЭ иргэд болон бичил уурхай эрхлэгч нөхөрлөлүүд нь өөрсдийн хоол хүнсний материалын татан авалтыг сумын төвөөс өөрсдөө хангадаг. Харин Алтан усан дахь олборлогчид өдрийн хоолоо гэр хоолны газраас худалдан авч хооллодог, өглөө болон оройны хоолоо өөрсдөө хийж иддэг. Зарим тохиолдолд худалдан авч иддэг байна. Нийт 3 хоолны газартай бөгөөд тэдгээр нь сардаа дундажаар 400000- аад мянган төгрөгний ашигтай ажилладаг байна. Алт худалдан авдаг 5-7 хүн байдаг. Аймгийн төвөөс газар дээрээ худалдан авдаг хүмүүсийн ханшны зөрүү цэн тутамд 5000-8000 төгрөгийн зөрүүтэй байдаг байна.

Физик капиталын дэд бүтцийн үзүүлэлт харьцангуй сайн гэхээр харагдаж байна.

Хүснэгт 37. Материаллаг капиталын индикатор үзүүлэлт

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭийн тоног төхөөрөмжийн багцийн үнэ	354277.7
	Олборлолтын орлого	1133618
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		99

Материаллаг капиталын индикатор үзүүлэлтээр бичил уурхайд хэрэглэгдэж байгаа тоног төхөөрөмжийн үнийн дүнгээр авсан. Энэ нь харьцангуй сайн үзүүлэлттэй гарчээ.

Санхүүгийн капитал:

Алт олборлолт эрхэлдэг гэр бүлийн амьжиргааны гол орлого нь гар аргаар алт олборлолт байлаа. Бусад орлогын эх үүсвэрүүдэд өрхийн зарим аж ахуй, эх орны хишгийг дурьдаж байлаа. Зарим ажилтай иргэд, амралттай байгаа оюутан амралтаараа алтны олборлолтонд зуны цагт ажиллах сонирхолтой байдаг байна. Энэ нь ч судалгааны явцад тааралдаж байлаа.

Судалгаанаас үзэхэд монголчуудын зан үйлтэй холбоотой орлого багатай ч бай боломжийн орлого олдог иргэдийн нэгэн адил баяр ёслолыг тэмдэглэдэг нь харагдав.

Гэхдээ зарцуулалт нь хэмжээгээр өөр байна. Зарим иргэд архи хэрэглэдэг, орлогын өөр эх үүсвэргүй явж ирсэн нь 10-20 жил олборлолт дээр ажиллаад амьдрал дээшлээгүй, олборлолт зогсмогц огт орлогогүй болж, ядууралд ордог, өвлийн улиралд нэг өрх дундажаар 0,7-1,5 сая төгрөгийн өр тавьдаг. Үүнийгээ зуны улиралд ажиллах үедээ нөхдөг өрхүүд ч таарч байлаа. Сумын төвд арилжааны банкны хоёр салбар(ХААН, Хадгаламж), Хадгаламж зээлийн хоршоо-2, ломбард-3 байна. Гэхдээ

арилжааны банкууд БУЭ иргэд, нөхөрлөлүүдэд зээл олгодог боловч заавал барьцаатай олгодог байна. Харилцах данс, байнгын орлого, баталгаа, барьцаа мэт олон хатуу нөхцөл шаардлагыг дийлэнхи БУЭ иргэд хангаж чаддаггүй байна. Ахуйн зориулалттай жижиг зээлийг ХЗХ, Ломбардаас сарын 6,0-9,0 хүртэл хувийн хүүтэйгээр авдаг ба дэлгүүрээс иргэний бичиг баримт, зарим хувиараа зээлдэгчид хүний хөгжлийн сангийн дэвтрээ барьцаалж зээлээр хоол хүнсээ авдаг өрх, иргэн олон байна.

Гэхдээ нэг сайн тал нь бага ч гэсэн хуримтлал хийх сонирхол хүмүүст нилээд ихтэй байлаа. Хувиараа алт олборлож байгаад хуримтлал үүсгэж, зочид буудал барьж, хоолны газар ажиллуулж байгаа иргэн ч байна.

Жижиг үйлдвэрлэл, ахуйн үйлчилгээ хөгжүүлэх боломж байгаа ч ийм үүсгэл санаачлага болон дэмжлэг нутгийн захиргааны байгууллагаас хангалтгүй болохоор ядуу өрхүүд, тэдний гишүүдэд ажлын байр байхгүй гэж болно.

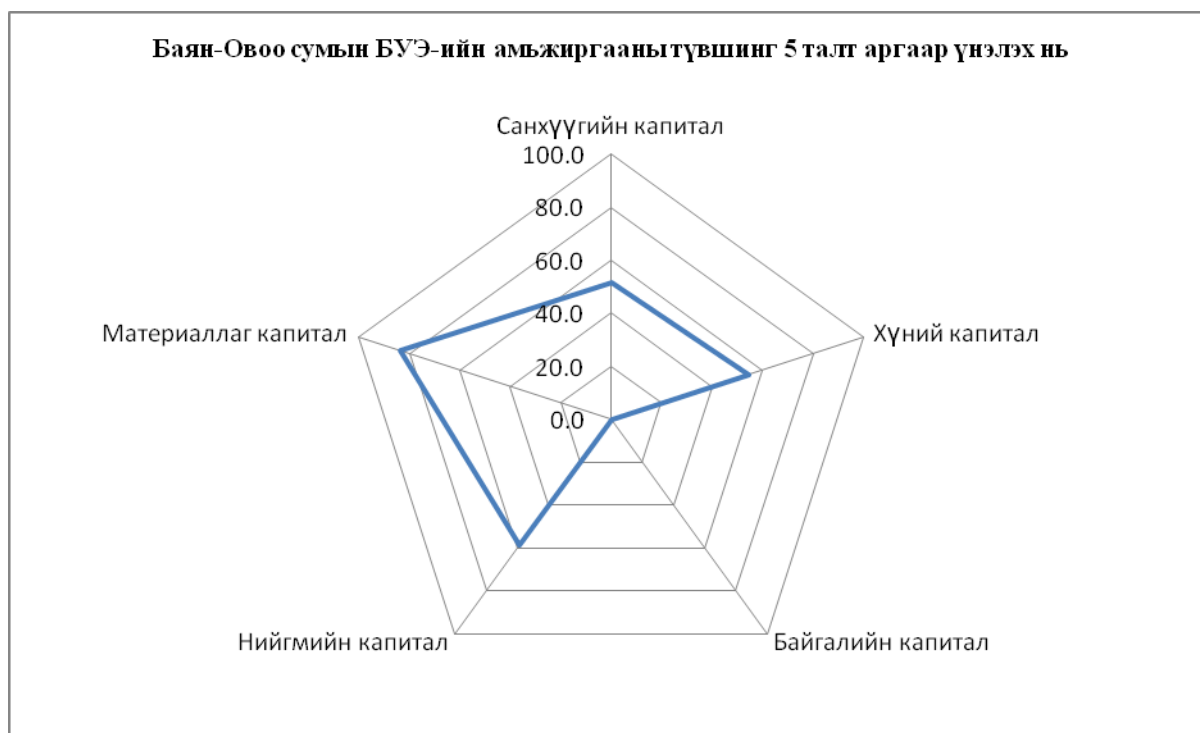
Алт олборлох нутгийн иргэдийн үйл ажиллагааг одоогийн хуулийн хүрээнд зохицуулан эхлүүлэх, тэднээр уулын ажил, баяжуулалт, байгаль орчны хамгаалалт, хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаа, татвар, даатгалын талаархи хуулиудыг сахин биелүүлүүлэх үүрэг хүлээлгэн ажиллуулах нь иргэдийн амьжиргааг дээшлүүлэх бөгөөд нөгөө талаар газар олгож, ногоо, тариалан, хадлан эрхлүүлэх, тэдэнд мэргэжлийн болон санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх шаардлагатай байна.

Хүснэгт 38. Санхүүгийн капиталын индикатор үзүүлэлт

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлогын хэмжээ	1156179
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	64
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	39
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		51,5

Цагаан цахир дахь олборлолт явуулдаг иргэд цалин хэлбэрээр мөнгөө авдаг учраас цалин гэсэн үзүүлэлтэнд бөглөсөн байсан.

Баян-Овоо сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлэхэд санхүүгийн болон материаллаг үзүүлэлт хангалттай, хүний капитал, байгалийн капиталын үзүүлэлт дундаж, нийгмийн капиталын үзүүлэлт 60 орчим хувьтай байна.

Зураг 25. Баян-Овоо сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь

Алтан усан дахь БУЭ-ийн үйл ажиллагаанд анхаарах, ТББ-ын үйл ажиллагааг идэвхжүүлэх шаардлагатай. Орон нутгийн анхаарлыг илүү сайжруулах шаардлагатай байна.

БУЭ-ийн хувьд материаллаг капитал өндөр үзүүлэлттэй байна. Харин санхүүгийн капиталын сарын орлого харьцангуй өндөр үзүүлэлттэй байгаа боловч зардлын зохистой зарцуулалтын үзүүлэлт доогуур байна. Хүний болон нийгмийн капитал дундажаас доогуур, байгалийн капиталын үзүүлэлт бараг 0-тэй тэнцүү байгаа нь БУЭ-чид нөхөн сэргээлт хийдэггүй. Нөхөн сэргээлт хийсэн байдал нь үзүүлэнгийн шинжтэй 1-га-гаас хэтэрдэггүй. Иймд энэ асуудлыг анхааралдаа авч сайжруулах тал дээр ажиллах нь зүйтэй юм.

БҮЛЭГ III. БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БӨМБӨГӨР СУМ

2.1 Бөмбөгөр сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа

Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /га/

Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр сум нь 204.3 мянган га газар нутагтай. Үүнээс ХАА-н газар 198.9 мянган га, Хот тосгон бусад суурин газар 3659.5 га, Зам шугам сүлжээний газар 1329.4, Усны сан бүхий газар 402 га, Улсын тусгай хэрэгцээний газар 1 га тус тус байдаг бол ойн сан бүхий газар байдаггүй байна.

Хүснэгт 39. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /га/

Нийт газар нутгийн хэмжээ	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
204377	198985.1	3659.5	1329.4	0	402	1

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 26. Бөмбөгөр сумын газрын нэгдмэл сангийн хэмжээ, хувиар

Хүснэгт 40. Бөмбөгөр сумын ХАА-н газрын ангилал

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
198985.1га	198085.1 га	188.7 га	711.3 га
100 %	99.54%	0.09%	0.35%

Эх сурвалж: МУ-ын газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

ХАА-н газар нутгийн хэмжээ 198.9 мянган га байдаг байна. Үүнээс бэлчээрийн газар 198085.1 га буюу 99.54 хувь, Тариалангийн газар 188.7 га буюу 0.09 хувь, Атаршсан газар буюу ХАА-н хэрэглээнд тохирохгүй газар 711.3 га буюу 0.35 хувийг тус тус эзэлдэг байна.

Хүснэгт 41. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
204377	12.38	0.01

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Нийт газар нутгийн 12.38 га нь өрхийн эзэмшилд байна. Энэ нь нутгийн өрхийн эзэмшлийн газар маш бага байгааг харуулж байна.

Хүснэгт 42. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Ашиглалтын лицензтэй талбай			Хайгуулын лицензтэй талбай	
	Ашиглалтын н лицензтэй талбайн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Хот тосгон бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
204377	5206.01	2.55	142.3	77435.4	37.89

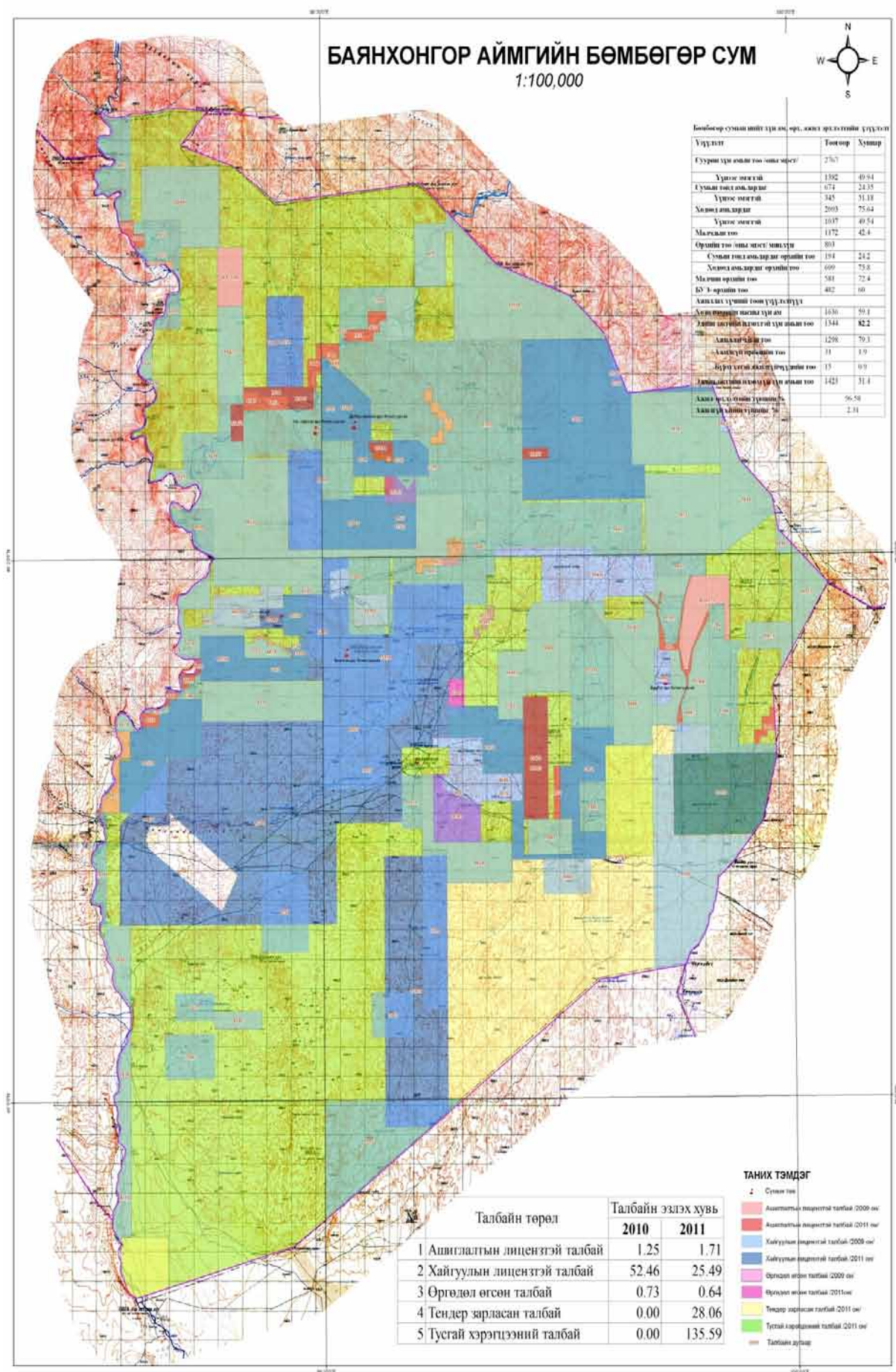
Эх сурвалж: АМХЭГ-ын мэдээлэл 2010 он

Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр суманд нийт 39 газар 64 ашиглалтын болон хайгуулын тусгай зөвшөөрлийг 82641.45 га талбайд 26 компанид өгсөн бөгөөд үүнээс 23 ашиглалтын лицензтэй 5206.01га газар 12 компани, 25 хайгуулын лицензтэй 77435.42 га газар 14 компани байгаа бөгөөд ашиглалтын лицензтэй талбайг хамгийн анх Бадамлах-Очир компани 1996 оны 03 дугаар сарын 01 нд 371,82 га газрыг 2026 оны 03 дугаар сарын 31 хүртэл эзэмших зөвшөөрлийг авч байсан байна. 2011 оны 7 дугаар сарын 25 байдлаар уг газрыг хамгийн сүүлд 2040 оны 02 дугаар сарын 11 хүртэл ашиглахаар УБТТТ компани 164,78 га газрыг авсан байна. Нийт газар нутгийн 2.55% нь ашиглалтын лицензтэй, 37.89% нь хайгуулын лицензтэй талбай байна. Хавсралт №2

Хайгуулын лицензтэй талбайн хувьд хамгийн анх 2003 оны 08 дугаар сарын 19 нд нийт 1266,98 га газрыг БС Санчир компани тусгай зөвшөөрөл авч байсан бол уг газар хамгийн сүүлд Сантавиач компани 1123,07 га газрыг Хулстайн ам хэмээх газар 2014 оны 07 дугаар сарын 29 хүртэл хайгуул хийхээр тусгай зөвшөөрөл авсан байна.

Зураг 27. Хураасан ургацын хэмжээ, тн-оор

Эх сурвалж: АМХЭГ-ын газрын кадарстрын албаны мэдээлэл

Зураг 28. Бөмбөгөр сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт

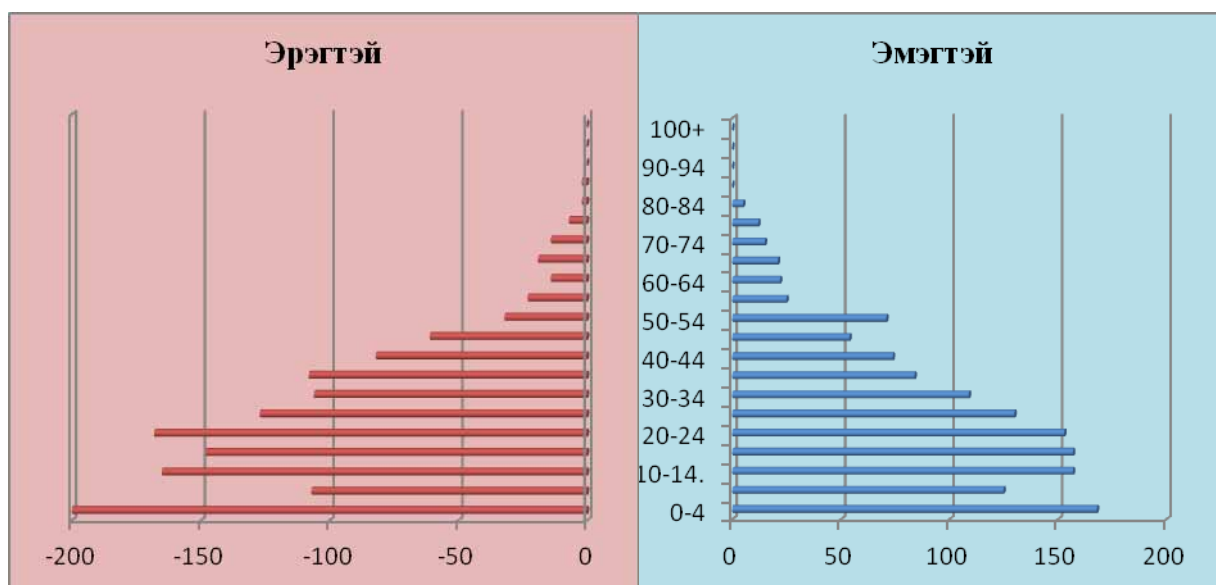
Хүснэгт 43. Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээнд уул уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	Нийт эвдрэл д орсон талбай	Нийт газар нутагт эзлэх, хувиар	Уурхайн олборлолтоо с эвдрэлд орсон талбай /ААН-ийн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Уурхайн олборлолтоо с эвдрэлд орсон талбай /БУЭ/	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
204377	11761,21	5.75	6684.71	3.27	4.572296	0.002237

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Нийт газар нутгийн 5.75% нь эвдэрснээс 3.27% буюу 6648,71 нь ААН-ийн уурхайн олборлолтоос, бичил уурхай эрхлэгчдийн олборлолтоос 5 га газар эвдэрсэн байна.

Бөмбөгөр сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга

Зураг 29. Бөмбөгөр сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга

Эх сурвалж: Статистикийн үндэсний хорооны хүн амын судалгаа, нас хүйс, сумаар, 2010 он

Хүснэгт 44. Бөмбөгөр сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд

Залуу хүн амын эзлэх хувь	33,3
Хөгшин хүн амын эзлэх хувь	3,55
Хүн амын ачаалал	58,3
Хөгшрөлтийн индекс	10,5
Дундаж нас	24,8
Хүйсийн харьцаа	100

Нийт хүн амын 33,3 хувь нь 15 нас хүртэлх хүүхдүүд, 3,55 хувь нь 65-аас дээш насны хөгшид эзэлдэг байна. **Хүн амын ачаалал нь 100** “тэжээгч”-д ногдох “тэжээлгэгч” хүн амын тоогоор тодорхойлогдоно. **Тэжээгч** хүн ам гэдэг - хөдөлмөрийн насны, эдийнзасгийн идэвхитэй хүн амын тоо бөгөөд **тэжээлгэгч** хүн ам - хөдөлмөрийн бус насны, эдийн засгийн идэвхгүй хүмүүс /15-аас доош насны хүүхдүүд, 65 ба түүнээс

дээш тэтгэврийн насны ахмадууд/ байна. 100 тэжээгчид 58,3 тэжээлгэгч ногдож байна. Тухайн сумын хүн амын дундаж нас нь 24,8 байгаа нь өсвөр нн насны хүүхэд залуучууд ихтэй байгааг харуулж байна.

Хүйсийн харьцаа харьцангуй тэнцвэртэй байгааг харуулж байна.

Бөмбөгөр сум нь нийт 2767 хүн ам, 803 өрхтэй бөгөөд үүний 49,94 буюу 1382 нь эмэгтэй байна. Нийт хүн амын 674 нь буюу 24,35 хувь нь сумын төвд, харин 2093 нь буюу 75,64 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 42,4 хувь буюу 1172 нь малчид байна. Нийт өрхийн 24,2 хувь нь буюу 194 нь сумын төвд, 609 буюу 75,8 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт өрхийн 72,4 хувь нь буюу 581 нь малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 60 орчим хувь нь буюу 482 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж өрхийн орлоготоо нэмэр болдог нь судалгаагаар тогтоогдлоо. Тухайн суманд 115 гаруй иргэн албан ёсоор байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

Тухайн суманд хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 59,1 хувь нь буюу 1636 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 82,2 хувь нь буюу 1344 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

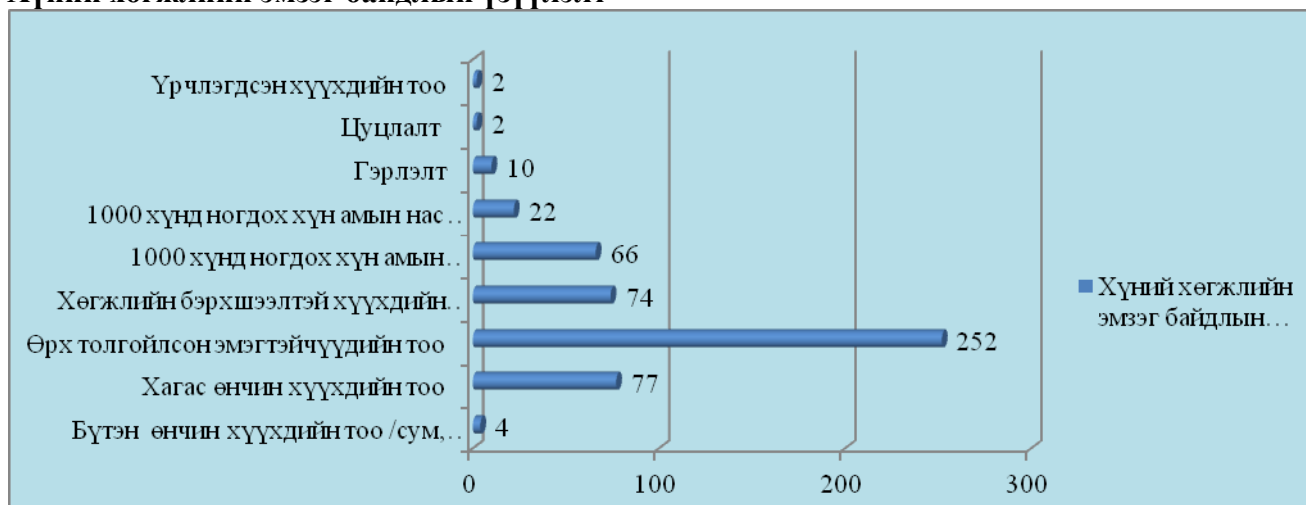
Нийт ажиллагсдын 1172 нь малчин гэж үзвэл тухайн суманд ажил эрхэлдэг хүн тун бага байхаар харагдаж байна. Өрхийн амьжиргааныхаа өртгийг малын ашиг шимээрээ бүрэн хангаж байгаа өрх цөөхөн байдаг байна. Ийм нөхцөл байдал нь малчин иргэд, ажлын байргүй хөдөлмөрийн насны бусад иргэдийг бичил уурхай эрхлэхэд түлхэц болох нэг үндэслэл болж өгч байна.

Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 96,58%, ажилгүйдлийн түвшин 2,31% байна.

Хүснэгт 45. Бөмбөгөр сумын нийт хүн амын үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлт	Тоогоор	Хувиар
Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	2767	
Үүнээс эмэгтэй	1382	49.94
Сумын төвд амьдардаг	674	24.35
Үүнээс эмэгтэй	345	51.18
Хөдөөд амьдардаг	2093	75.64
Үүнээс эмэгтэй	1037	49.54
Малчдын тоо	1172	42.4
Өрхийн тоо /оны эцэст/ мян.хүн	803	
Сумын төвд амьдардаг өрхийн тоо	194	24.2
Хөдөөд амьдардаг өрхийн тоо	609	75.8
Малчин өрхийн тоо	581	72.4
БУЭ- өрхийн тоо	482	60
Ажиллах хүчний тоон үзүүлэлтүүд		
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	1636	59.1
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо	1344	82.2
-Ажиллагчдын тоо	1298	79.3
-Ажилгүй иргэдийн тоо	31	1.9
-Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	15	0.9
Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амын тоо	1423	51.4
Ажил эрхлэлтийн түвшин %	96.58	
Ажилгүйдлийн түвшин %	2.31	

Хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт

Зураг 30. Бөмбөгөр сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан, 2009 он

Хүснэгт 46. Бөмбөгөр сумын боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	301	
Үүнээс эмэгтэй	147	48.8
Үүнээс: Малчдын хүүхэд	23	7.6
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	195	64.8
Үүнээс эмэгтэй	92	47.2
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	752	
Үүнээс эмэгтэй	382	50.8
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	434	57.7
Үүнээс эмэгтэй	201	46.3
Бага боловсрол	245	56.5
Үүнээс эмэгтэй	108	44.1
Суурь боловсрол	189	43.5
Үүнээс эмэгтэй	93	49.2
Дунд боловсрол	0	0
Үүнээс эмэгтэй	0	0
Багшийн тоо	26	
Үүнээс эмэгтэй	18	69.2
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	22	

Эх сурвалж: БСШУЯ-ны 2010-2011 оны хичээлийн жилийн тайлан, 2010 он

Бөмбөгөр сум нь аймгийн төвөөс 100 км зайтай.

СӨБ-ийн бүлгийн тоо 6, Үндсэн багш 4 туслах багш 3, ажиллагсад 7-тойгоор үйл ажиллагаа явуулдаг.

Нийт малын тоо төрлөөр

Хүснэгт 47. Бөмбөгөр сумын малын тоо, төрлөөр

Нийт малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
	102211	100	87.21
-Үхэр	104	0.10	0.09
-Адуу	3671	3.59	3.13
-Тэмээ	190	0.19	0.16
-Хонь	16951	16.58	14.46
-Ямаа	79998	78.27	68.26
Малын зүй бус хорогдлын тоо	16585	16.23	14.15

Эх сурвалж: Сумын статистикийн мэдээний тайлан, 2010 он

Хүснэгт 48. Бөмбөгөр сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
2	2767	1383.5	66.2

Эх сурвалж: МУЗасгийн газрын мэдээллийн сан, 2009 он

Хүснэгт 49. Бөмбөгөр сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Үүнээс:			
	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин	Бусад халдварт өвчин
66	63	2	1	0

Эх сурвалж: МУ Эрүүл мэндийн яамны тайлан, 2010 он

Хүснэгт 50. Нялхсын эндэгдэл /0-5 настай хүүхдийн/

Нялхсын эндэгдэл	2007	2008	2009	2010
0-1 нас /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	55.6	93.8	90.9	83.1
1-5 нас /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	55.6	93.8	227.2	98,9

Эх сурвалж: МУ ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 51. Бөмбөгөр сумын нийгэм, эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд

Судалгаа	2005	2006	2007	2008	2009
Эмнэлгээр үйлчлүүлэгсдийн үзүүлэлт					
Бүртгэгдсэн халдварт өвчин	12	7	17	39	66
Эхийн эндэгдэл /1000 хүүхэд тутамд ногдох/			0.25		0.36
Эмнэлэгт хэвтэж эмчлүүлсэн өвчтөний тоо	492	360	343	361	229
Урьдчилан сэргийлэх тарилгад хамрагдсан хувь	98.6	100	99.8	98.3	99.2
Номын сангийн баяжилт					
Хүн амд үйлчлэх номын сангийн фондын баяжилт /номын тоо/	165	560	340	188	314
Гэмт хэргийн тоо					

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Бүртгэгдсэн гэмт хэргийн тоо		13	11	11	14	11
Шүүхээр ял шийтгүүлсэн яллагдагсадын тоо		5	8	7	10	5
Согтуугаар гэмт хэрэг үйлдсэн хүний тоо		2	3	4	5	3
Тухайн орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага						
Орон нутгийн төсвийн орлого		32734.4	16842.1	26103.6	50228.4	39646.7
Орон нутгийн төсвийн зарлага		32705.2	43505.4	77535.4	128864	132501
Төсвийн нийт зардалд өөрийн орлогын эзлэх хувь		90	38.7	29.7	38.9	29.9
Төсвийн зарлагын хэтрэлт, хэмнэлт /сая.төг/		-2076.5	-1950.4	-1697.5	-6637.2	-16243.9
Тухайн суман дахь хөрөнгө оруулалт						
Тухайн суманд хийгдсэн хөрөнгө оруулалт /сая.төг/						
Үүнээс:	Улсын төсвийн хөрөнгөөр	0	0	1038.52	0.0	68.6
	Орон нутгийн төсвийн хөрөнгөөр	0	0	0	0.0	0.0
	Хандив тусламжийн хөрөнгөөр	7.8	196.55	15	94.0	31.0
	Олон улсын байгууллагын төсөл хөтөлбөрөөр	0	0	0	0.0	0.0
	Бусад	0	0	0	0.0	0.0
Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/						
Үүнээс	Мах, мал	108.4485	178.4697	208.0236	304.7	108.4
	Сүү, цагаан идээ	315.535	131.2954	170.1664	218.6	315.5
Малчин өрх, үүнээс тээврийн хэрэгсэлтэй өрх						
Малчин өрхийн тоо		428	454	510	557	564
Малчдын тоо		904	1021	1105	1162	1137
Цахилгаан гэрэлтэй малчин өрхийн тоо		267	413	436	376	527
Телевизортой малчин өрхийн тоо		169	279	330	343	428
Авто машинтай малчин өрхийн тоо		47	40	117	85	150
Трактортой малчин өрхийн тоо		5	4	7	4	5
Мотоциклтэй малчин өрхийн тоо		141	89	305	224	268
Газар тариалангийн үйлдвэрлэл						
Тариалсан талбай /мян.га/		0.0269	0.032	0.045	0.046	0.046
Хураасан ургац /үр тариа/		1.8	1.6		0.6	0.9
Нэг га талбайгаас хураасан үр тариа /цн/		9	8		6	
Хураасан ургац /төмс/		80	92.5	121	58.5	56.3
Нэг га талбайгаас хураасан төмс /тн/		6.3	5.7	7	3	9.4
Хураасан хүнсний ногоо /тн/		29.8	46	68	40	69.9
Өөрсдийн бэлтгэж байгаа малын тэжээл, байгалийн		45	187.6	192.1	55	15
Малын таримал тэжээл /тн/		1	12	54.8	12	50
Шинээр ашиглалтанд оруулсан хатуу хучилттай болон сайжруулсан замын урт, км				16 с		
Ойжуулсан талбай /мян.га/			15252		1655	
Тухайн суманд шинээр барьж байгуулсан объект						
Шинээр ашиглалтанд оруулсан орон сууц			1			
Шинээр ашиглалтанд оруулсан ЖДҮ-ийн тоо						1
Шинээр бий болгосон ажлын байрны тоо						
Шинээр гаргасан болон сэргээн засварласан уст цэгийн тоо			16	9	5	9
Шинээр барьсан өвөлжөө, хаваржааны тоо		0	1	2	0	0

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан, 2005- 2009 он

3.2 Бөмбөгөр сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүснэгт 52. Санхүүгийн капитал

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		86.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	234.5
1 өрхөд ногдох дундаж нийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	43.6
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	20.5
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	2.3
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		65.4

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 53. Хүний капитал

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	98.0
нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	51.0
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	58.1
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	57.7
Хүний капиталын үзүүлэлт		46.0

Хүснэгт 54. Байгалийн капитал

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж буюу 1 литр ундны усны үнэ	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	30
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	15.0
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		17.5

Хүснэгт 55. Нийгмийн капитал

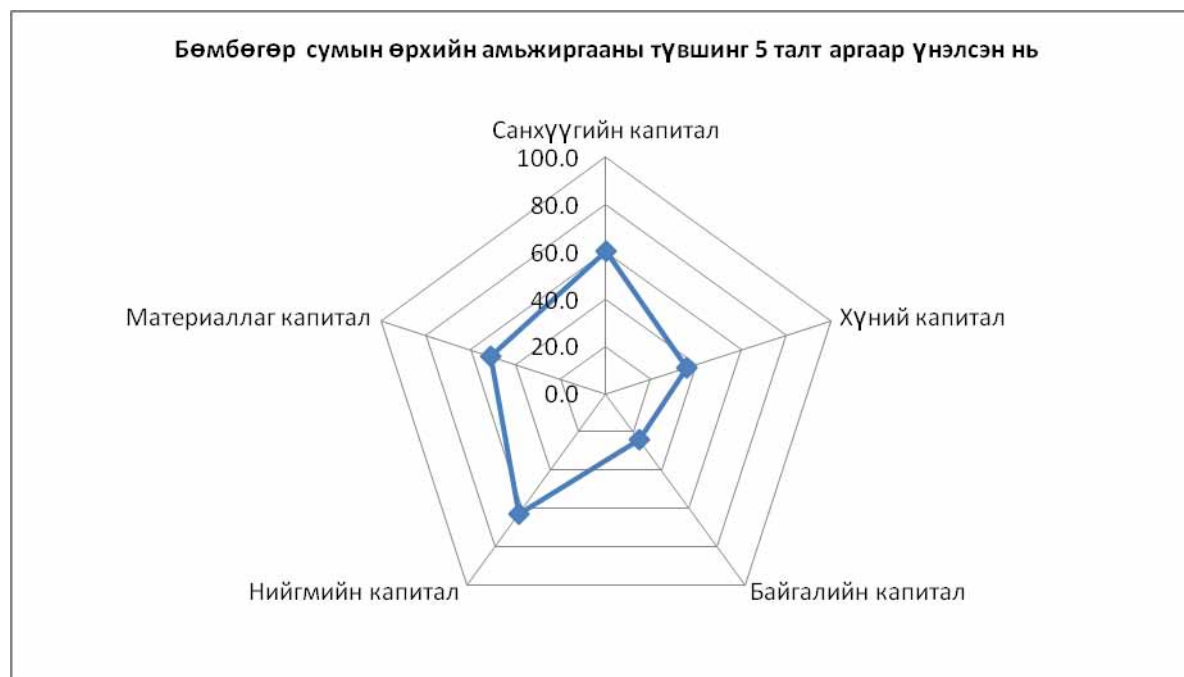
Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	88.4
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	47.7
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	52.7
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		62.9

Хүснэгт 56. Материаллаг капитал

Үзүүлэлт	Тооцох аргачлал	Үнэлгээ
Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	66.5
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	42.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	60.9
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	26.3
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		65.2

Хүснэгт 57. Таван капиталын нэгдсэн үнэлгээ

Капиталын нэр	Дундаж үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	65.4
Хүний капитал	46.0
Байгалийн капитал	17.5
Нийгмийн капитал	62.9
Материаллаг капитал	65.2

Зураг 31. Бөмбөгөр сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар үнэлсэн

Бөмбөгөр сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг үнэлэхэд санхүүгийн болон материаллаг капиталын хувьд 58-60 хувь орчим, хүний капитал 40 орчим, байгалийн капитал 20 гаран хувьтай, нийгмийн капитал 40 гаран хувьтай байна.

Бөмбөгөр сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа

Бичил уурхайн газрын нэр: Буйлсан

Төрийн бус байгууллагын нэр: Баянбөмбөгөр

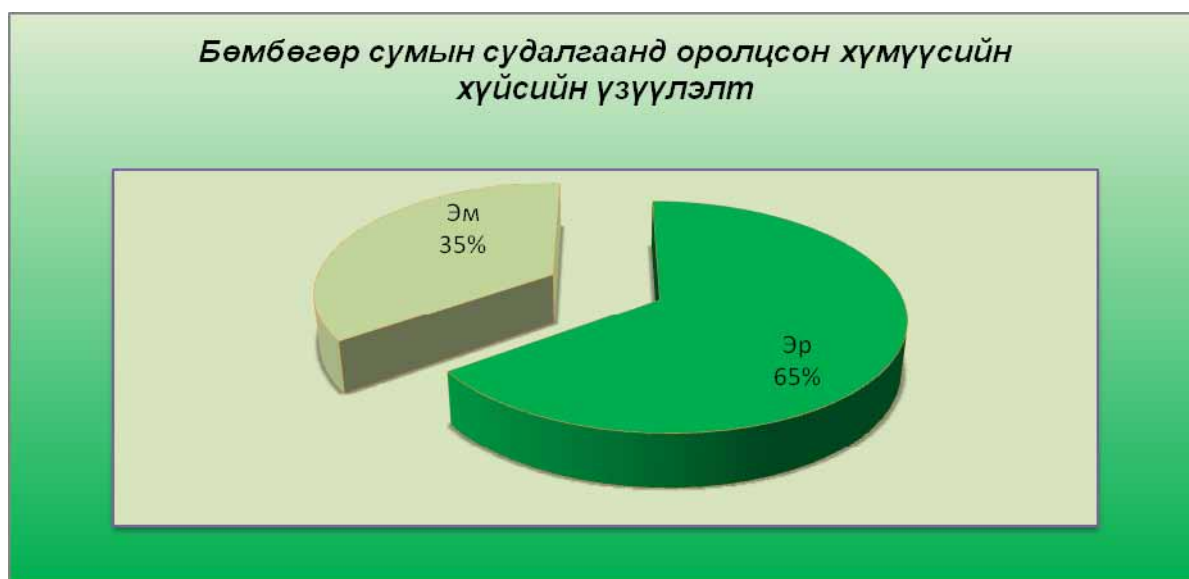
Уугуул иргэн 120, өөр нутгийн 100 иргэн бичил уурхайн эрхэлдэг. Хонгор нутгийн дуудлага, уул усны дуудлага гэсэн уул усаа хамгаалах иргэдийн сайн дурын байгууллага байдаг.

Тухайн орон нутаг дахь арилжааны банкуудын хүү 2,5-2,7 хувь, Хадгаламжийн болон зээлийн хүү жилийн 13,4 хувь,

Банкны зээлийн төрөл ихэвчлэн малчны, үл хөдлөх хөрөнгийн зээл авдаг байна.

Хүснэгт 58. Бөмбөгөр сумын БУЭ-ийн талаарх мэдээлэл

№	Нөхөрлөлийн нэр	Гишүүдийн тоо	Насны дээд хязгаар	Насны доод хязгаар	Хүйс		Өрхийн гишүүд
					Эр	Эм	
1	Сүмбэрхайрхан	7	50	22	4	3	23
2	Мөнгөнхайрхан	5	48	21	4	1	18
3	Баттүшиг	6	51	20	3	3	19
4	Алтанхайр	5	49	20	3	2	24
5	Хийморь	5	66	24	4	1	18
6	Ариунбулаг	5	41	31	3	2	18
7	Ундрах	6	47	31	3	3	27
8	Дайчин	5	47	21	3	2	20
9	Баяндээж	5	50	38	3	2	23
10	Оч	6			3	3	33
11	Аз	5	54	27	3	2	13
	Нийт	60			36	24	236

Зураг 32. Судалгаанд оролцсон иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт

Бөмбөгөр сумын судалгаанд оролцсон хүмүүсийн хамгийн залуу нь 19 настай, хамгийн өндөр нь 61 настай байсан ба дундаж нас нь 35 байгааг судалгааны үр дүн харуулж байна.

Түүнчлэн судалгаанд оролцсон алт олборлогчдын 27,9% нь 3 ам бүлтэй байхад 65,1% нь 4-7 ам бүлтэй, 7% нь долоогоос дээш ам бүлтэй байна. Мөн алт олборлогчдын 97,7% нь гэрт амьдардаг байна.

Зураг 33 Судалгаанд оролцогчдын гэрлэлтийн байдал

Бөмбөгөр сумын судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 72.1%-ийг гэрлэсэн, 23.3%-ийг огт гэр бүл болоогүй хүмүүс эзэлж байгаа нь гэр бүлийн хувьд харьцангуй тогтвортой байгааг харуулж байна.

Зураг 34 Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын түвшин

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн дийлэнх буюу 72%-ийг брэн дунд боловсролтой хүмүүс эзэлж байгаа нь алт олборлохоос өөр бусад мэргэжлийн болон техникийн ажил хийхэд хүндрэлтэй бөгөөд дээрх үзүүлэлтээс харахад БУЭ-ийн дунд мэргэжлийн болон техникийн сургалт сemнар зохион байгуулаж мэргэжлийн зэрэг олгох, хөдөлмөрийн биржид бүртгүүлэн алт олборлохоо өөр бусад арга замаар амьжиргааны түвшингээ залгуулах, орлогын эх үүсвэртэй болоход нь анхаарах шаардлагатай байна.

Зураг 35. Судалгаанд хамрагдагсдын сургуулийн насны хүүхэдтэй эсэх мэдээлэл

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 70 орчим хувь нь сургуулийн насны хүүхэдтэй гэсэн хариулт өгсөн байгаа нь алт олборлолтоос олж буй орлогын тодорхой хэмжээний хувийг хүүхдийнхээ сургалтын төлбөр, боловсрол, хичээлийн хэрэглэгдэхүүн, орон байр хоо хүнс зэрэгт зарцуулдаг нь харагдаж байна.

Зураг 36. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн орлогын үзүүлэлт

Тус сумын өрхийн хувьд орлогын эх үүсвэрийн дийлэнх хувийг алт олборлолтоос олдог бөгөөд МАА болон туслах аж ахуйгаас орлого бүрдүүлэлт байхгүй байгаа нь БУЭ байгаа хүмүүсийн хувьд тус салбараас авч байгаа ашиг шим байхгүй байгааг харуулж байна. Мөн цалин, тэтгэвэр, тэтгэмж /хүний хөгжил сангийн мөнгө гэх мэт/болон арилжаа наймаанаас орлогын тодорхой хувийг бүрдүүлж байгаа хэдий ч алтнаас олох орлого нийт орлогын зонхилох хувийг эзэлж байна.

Зураг 37. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сарын зардлын үзүүлэлт

Нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдээс өрхийн зарлагын бүрдүүлэлтийн талаарх асуултанд нийт зарлагын 22%-ийг хоол хүнсний зардал эзэлж байгаа бөгөөд мөн түүнчлэн алт олборлоход шаардагдах зардал, хувцас хэрэглэгдэхүүн, хичээлийн хэрэгслийн зардал зонхилох хувийг эзэлж байгаа нь ам бүлийн тоо/сургуулийн насны хүүхэд /харьцангуй ихтэй байгааг харуулж байна. Малын тэжээлд зарцуулагдаж байгаа зарлага 1% буюу хамгийн бага байгаа нь судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн дунд мал аж ахуй болон тусдлах аж ахуй эрхэлж буй өрх байхгүй байгааг харуулж байна.

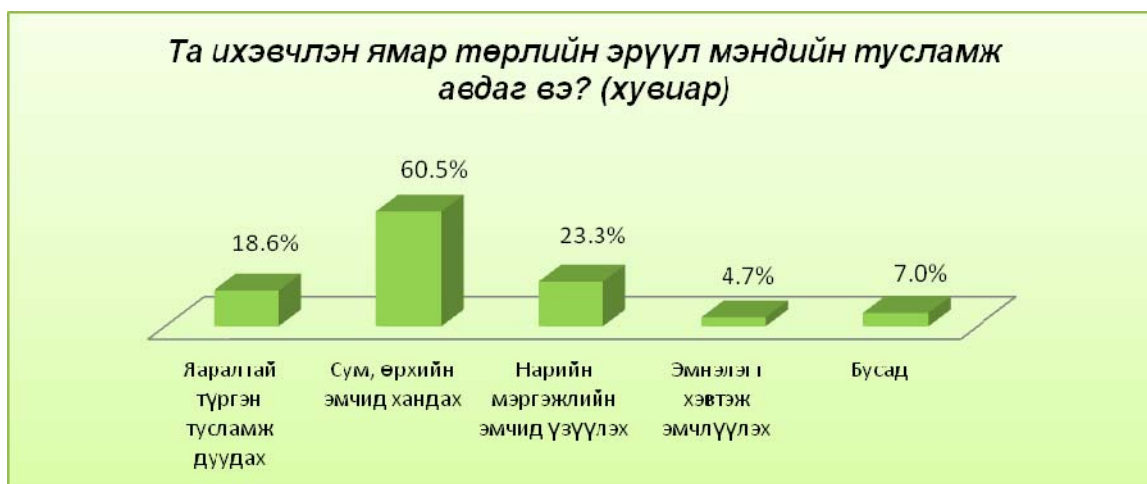
Зураг 38. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн мөнгө хадгалдаг талаарх үзүүлэлт

Өрхийн хадгаламжийн хуримтлалын талаар тодруулахад нийт судалгаанд хамрагдагсдын 72,1% нь огт хуримтлуулж чаддаггүй гэсэн хариулт өгч байгаа нь орлогын гол эх үүсвэр болох алт олборлолтоос олж буй орлого хангалтгүй байгааг харуулж байгаа бөгөөд БУЭ-ийн хувьд алт олборлохоос гадна өр бусад эх үүсвэр бүрдүүлэх ажил хийх шаардлагатай байна.

Зураг 39. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн орлогын зарцуулалтын үзүүлэлт

Орлого зарцуулалтын талаарх судалгаанд нийт судалгаанд хамрагдагсдын 83.7% нь гэр бүлээ тэжээхэд, 48.48% нь амьдралаа дээшлүүлэхэд, 23.3% нь хүүхдийн сургалтын төлбөрт гэсэн хариулт өгч байгаа нь тухайн газар нутаг дээрх БУЭ-ийн хувьд амьжиргааны түвшин доогуур, сургуулийн болон оюутан хүүхэдтэй өрхийн тоо их, алт олборлолтоос олж байгаа орлого нь амьжиргааны өртөгт хүрэлцэдгүй болох нь харагдаж байна.

Зураг 40. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эрүүл мэндийн үйлчилгээний мэдээлэл

Дээрх графикаас харахад эм, эмнэлгийн тусламж үйлчилгээ авах шаардлагатай тохиолдолд сум, өрхийн эмчид ханддаг гэсэн хариултыг 60.5% нь өгсөн байна. БУЭ-ийн дунд яаралтай түргэн тусламж авч эмчлүүлж чадаж байгаа нь эмнэлгийн үйлчилгээний хувьд сайн байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 41. Судалгаанд хамрагдсан иргэд хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой ямар осол гэмтэлд орж байсан талаарх мэдээлэл

Судалгаанд оролцогчдоос сард хэдэн удаа осол гэмтэл гардаг вэ? гэсэн асуултанд сард 3 удаа осол гардаг 14%, 4 удаа осол гардаг гэсэн нь 30,2% хариулсан байна.

Зураг 42. Судалгаанд хамрагдсан нөхөрлөлийн гишүүдийн нөхөрлөлд орсны давуу талын мэдээлэл

БУЭ-ийн хувьд нөхөрлөлд орсны давуу тал нь багаж хэрэгслээ хувааж ашигладаг болон алт олборлох газартай болдог гэсэн хариулт өгсөн байгаа бөгөөд мэдээллээр хангагдах байдал дээр хамгийн муу үнэлгээтэй байгаа нь нөхөрлөлийн зохион байгуулалтын хувьд муу байгааг харуулж байгаа бөгөөд мөн нийгмийн халамж болон, асуудлаа дэвшүүлэхэд оролцож буй хувь хэмжээ нь бага хувийг эзэлж байгаа нь нөхөрлөлийн үйл ажиллагаанд гишүүдийн оролцох оролцоо муу, дүрэмд заасны дагуу

нийгмийн даатгал, халамжинд бүртгүүлсэн байх шаардлага биелэгдэхгүй байгааг харуулж байна.

Тиймээс орон нутгийн болон ТББ-ын зүгээс нөхөрлөлийн зохион байгуулалт үйл ажиллагаанд хяналт тавин ажиллах, сургалт семинар явуулах шаардлагатай байгааг харуулж байна.

Баянбөмбөгөр ТББ нь 20 нөхөрлөлийн 115 гишүүнтэй. Үүнээс эмэгтэй 35.

ТББ тодорхой үйл ажиллагааг тогтвортой бичил уурхай төсөлтэй гэрээлэн бие дааж хэрэгжүүлсэн. Тус ТББ нь өөрсдийн гэсэн хашааны болон ногоо тарих эзэмшил газартай болсон. Трактортой. Гэхдээ тракторын ашиглалт ТББ-ийн нийт гишүүдийг хамарч чаддаггүй. БУЭ иргэд харьцангуй төвлөрч ажилладаг байсан боловч БУЭ-ийн татварын талын мэдээлэл, татвар хураалтаас шалтгаалан тархай бутархай болсон. Гэхдээ зөвхөн татвар хураалт ч биш ихэнх иргэдийн амьжиргааны түвшин болон хэрэглэдэг тоног төхөөрөмж сайжирсан учраас мотоцикл унаад металл хайгчаараа энд тэндгүй хэсч явах хүмүүсийн тоо нэмэгдсэн. Мөн 6-8 өрхүүд нэгдэн ачааны машин, трактор худалдаж авч олборлолт хийх ажиллагаанд шилжих хүмүүсийн тоо олширсон. Эдгээр машинтай, трактортой хүмүүсийг дагаад мөн 10-аад хүмүүс гар аргаар шигшин олборлох байдал руу шилжсэн байсан.

Тус ТББ нь 2 га талбайд өөрсдийн санаачилагаар нөхөн сэргээлт хийсэн. Сумын хүн эмнэлэг, эрүүл мэндийн төсөл хөтөлбөртэй сайн хамтарч ажилладаг.

ТББ-ын үйл ажиллганы цар хүрээ нийт гишүүддээ үйлчлэх үйлчилгээ, хамтарч ажиллах тал дээр хангалтгүй ажилладаг болох нь харагдаж байсан. Сумаас зөвшөөрөгдсөн Өөхт нөөцийн хувьд бага. БУЭ иргэд ТББ болон бусад төрлийн татвар шимтгэлээ төлөхдөө нилээд хойрго. Энэ тал дээр сум орон нутаг санал санаачлагатай

ажиллахдаа сул байсан. Баянбөмбөгөр ТББ-ийн удирдах зөвлөл болон хяналтын зөвлөл нөхөрлөлүүдийн үйл ажиллагаанд маш сул оролцдог.

Хүснэгт 59. Баянбөмбөгөр ТББ-ын гишүүдийн ашиглаж буй тоног төхөөрөмж, багаж, хэрэгсэл, хөдөлмөр эрхлэлт

№	Нөхөрлөлийн нэр	Гишүүдийн тоо	Ашиглаж буй тоног төхөөрөмж	Бичил уурхай эрхэлсэн жил
1	Золбоот	6	Мотоцикл 2, помп 2, хайгч 1	4-8
2	Дааган дэл	5	2 машин, 3 мотоциклтой, трактор 1, 5 том оврын металл хайгчтай	6-7
3	Шим	6	3 мотоциклтой. Хайгч 1, помп 2	4-10
4	Есөнболор	7	Машин 3, мотоцикл 3, хайгч 3, помп 2	8
5	Өгөөж	6	Машин 1, мотоцикл 1, хайгч 1, помп 2	10
6	Хангарьд	6	Машин 1, Мотоцикл 3, хайгч 2, помп 3	3-10
7	Алтан-Оч	5	Помп 2	4-7
8	Мөнх	5	Машин 1, Мотоцикл 2, Помп 2, Хайгч 2	8
9	Тахилга	8	Машин 1, Мотоцикл 3, хайгч 1, помп 3	3-9
10	Дэвшил	5	Машин 1, Мотоцикл 3, помп 1,	2-10 жил
11	Чандмань-Эрдэнэ	5	Мотоцикл 3, помп 2, хайгч 2	3-8 жил
12	Алтаншагай	5	Мотоцикл 2, помп 1, хайгч 1	5
13	Алтаншижир	5	Машин 1, мотоцикл 2, помп 2, хайгч1	10
14	Буянхишиг	5	Машин 1, Мотоцикл 1, помп 2	3-7 жил
15	Өлзийхишиг	5	Машин 2, мотоцикл 2, помп 2, хайгч 1	3-9 жил
16	Хангайн хишиг	7	Трактор 2, камаз 1, Жиип 1, Мотоцикл 6, том помп /уурхайн зориулалтын 1, хайгч 4	2-5
17	Ханшижир	5	Мотоцикл 2, помп 2, хайгч 1	3-8
18	Хөдөлмөрийн жавхаа	7	Мотоцикл5, трактор 2, том мотортой помптой, усаар угаадаг төхөөрөмжтэй	3-4
19	Арвидах	5	Машин 2, мотоцикл 1, помп 1, хайгч 3	3-8
20	Хишиг	7	Мотоцикл 2, помп 2	7
	Нийт			

3.4 Бөмбөгөр сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Байгалийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 60. Байгалийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг болон нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн харьцаа	Нийт эвдрэлд орсон эрсэн талбай	11761.21
	Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай	82641.41
БУЭ-ийн үйл ажиллагаанаас болж эвдрэлд орсон газар нутгийн хэмжээ /жилээр га-гаар/	нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	4.57
	олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	111.5
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		4,1

Байгалийн капиталын үзүүлэлт=4,1 хувьтай байна.

Хүний капиталын судалгаа:

Хүснэгт 61. Хүний капитал

Үзүүлэлт	
Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг БУ-ийн хувийн жин	36.1
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	58.7
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	15.0
Хүний капиталын үзүүлэлт	36.6

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 62. Нийгмийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	Бөмбөгөр
Нийт уурхайчдын дотор БУЭ-ийн нөхөрлөлийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	115
Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн тоо	108
	Нийт БУЭ-ийн тоо	654
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		17.0

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

Хүснэгт 63. Материаллаг капитал

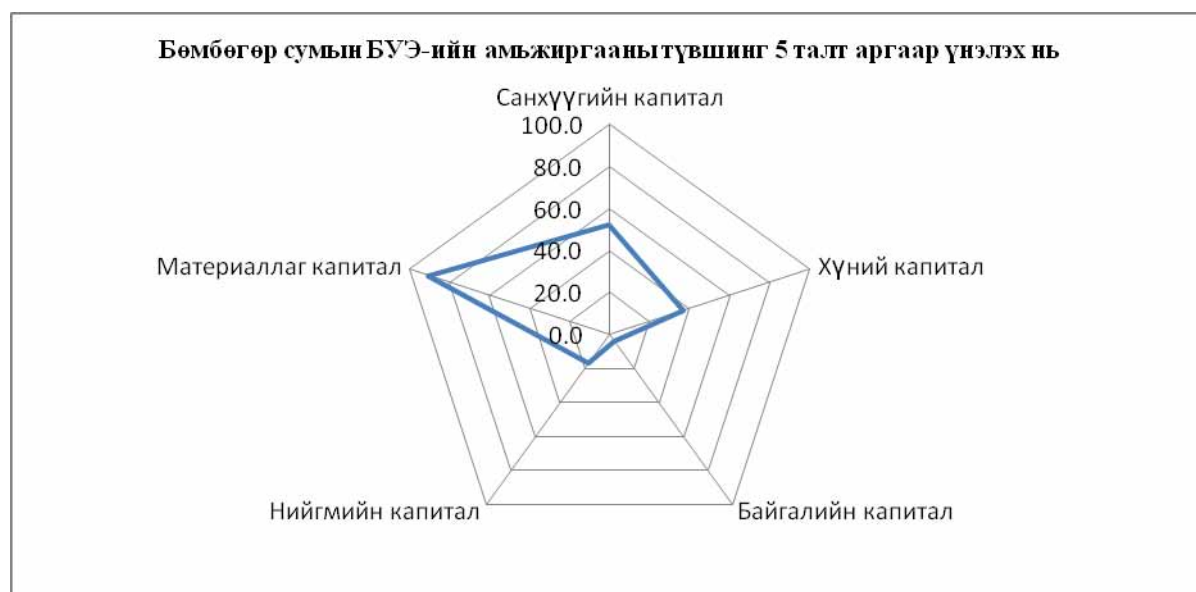
Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭийн тоног төхөөрөмжийн багцийн үнэ	196243
	Олборлолтын орлого	461346

Материаллаг капиталын үзүүлэлт	91

Санхүүгийн капитал:

Хүснэгт 64. Санхүүгийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлогын хэмжээ	1156179
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	58
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	47
		52,5
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		

Зураг 43. Бөмбөгөр сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь

Бөмбөгөр сумын БУЭ-ийн материаллаг капиталын үзүүлэлт хангалттай сайн байна. Энэ нь орон гэрээ сайжруулах, бичил уурхай эрхлэх зориулалтыг тоног төхөөрөмж худалдан авах, тээврийн хэрэгсэл худалдан авахад нилээд чиглэдэг байна. Сарын нийт орлогын хэмжээ ч харьцангуй өндөр юм. Санхүүгийн орлогын зарцуулалт нь өөрсдийгөө хөгжүүлэх талыг төдийлөн анхаарахгүй харин үр хүүхдийнхээ боловсролд зарцуулах төдийхнөөр хязгаарлагдаж байна. Иймд олсон орлогоо зохистой зарцуулах асуудалд анхаарлаа төвлөрүүлэн сургалт явуулах, мөн иргэд өөрсдийгөө хөгжүүлэх, боловсруулах, өөрхийн үйлдвэрлэл явуулах асуудалд онцгой анхаарах нь зүйтэй.

БҮЛЭГ IV БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ГАЛУУТ СУМ

4.1 Галуут сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа

1. Газар зүйн байршил, газрын нөөц, газар ашиглалт

Газрын гадарга. Галуут сумын нутаг дэвсгэр нь “Их богд” уулын тусгай хамгаалалттай газарт хамаарах Хангайн гол ноён нурууны төв хэсгийн уулсын зүүнээс Доной, Гурван анаг, Өхүгийн эх, Хуримтын нуруудыг дамжин Ёлын баруун нурууг хүртэл 157,2 мянган га газар нутгийг хамаардаг. Нутгийн хамгийн өндөр цэг нь далайн түвшнээс 3539 м өндөрт өргөгдсөн Гурван анагийн нуруу, хамгийн нам дор газар нь 2040 м өргөгдсөн Олгой нуурын хөвөө юм. Сумын нутаг дэвсгэр монгол орны физик газар зүйн мужлалаар хангайн уулархаг их мужийн дэд муж болох далайн түвшнээс дээш 2000–3000 м өндөрт өргөгдсөн хангайн нурууны салбар уулсын хэсэгт хамаардаг.

Газрын нөөц. Галуут сум 504,7 мянган га эдэлбэр нутагтай. Үүнээс хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газар 339,5 мянган га, ойн сан бүхий газар 2749 мянган га, усан сан бүхий газар 883 га, хот тосгон бусад суурин эдэлбэр газар 4,1 мянган, зам шугам сүлжээний газар 255.5 га талбайг эзэлдэг.

Хүснэгт 65. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /га/

Нийт газар нутгийн хэмжээ	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
504745	339556.4	4105.1	255.5	2749	883	157226

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 44. Галуут сумын газрын нэгдмэл сангийн хэмжээ

Ойн сан. Галуут сумын ой нь хангайн нурууны өмнөт хэсгийн салбар уулст орших бөгөөд ургаж байгаа ой нь уулын арыг дагаж армаг тармаг байдлаар ургана. Энэ бүс нутагт зөвхөн шинэсэн ой тархсан байдаг. Сумын ойн сангийн талбай аймгийн нийт ойн 0.81 хувь буюу 2749 мянган га талбайг эзэлдэг.

Хөрс ургамал. Галуут сумын нутаг дэвсгэр уулын нугын хар хүрэн, хүрэн, цайвар хүрэн, хужирлаг хөрстэй, шинэсэн ойтой, голын хөндийгөөр нуга, намгийн хөрстэй, сумын нутаг дэвсгэрийн ургамлын нөмрөг нь таг өндөр уул, ойт хээр, хээр намгархаг газруудад тархсан чийглэг, гол зүйлийн ургамлаас бүрдсэн эмийн, тэжээлийн ба бусад ургамал элбэгтэй. Ялангуяа зэрлэг жимс болох хад, үхрийн нүд, тошлог, эмийн ба эмийн бус ургамал болох алтан хундага, багваахай бадаан, ганга, дэгд, мөөг, нохойн хошуу, сонгино, хөмөл, таван салаа, юмдүүжин, манжингарав, мэнжиннагва, арц, хонгор зул, вансэмбэрүү зэрэг ургамал ургадаг.

Хүснэгт 66. Галуут сумын ХАА-н газрын ангилал

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
339556.4	339287	105.9	163.5

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

ХАА-н газар нутгийн 339,2 мянган га нь бэлчээрийн газар, 105,9 га нь тариалангийн газар, 163,5 га нь атаршсан газар буюу ХАА-н хэрэглээнд тохирохгүй газар байдаг байна.

Хүснэгт 67. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
504745	6.35	0.001

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Тухайн сумын нийт газар нутгийн 0,001 хувь нь өрхийн эзэмшлийн газар нутаг байдаг байна.

Ашигт малтмал, байгалийн баялаг

Баянхонгор аймгийн Галуут сумын нутаг нь Баянхонгор хүдрийн бүсийн үндсэн нутаг бөгөөд алтны шороон болон үндсэн орд, чулуун нүүрс, мөсөн хужир /байван /, хар ба соронзот төмрийн хүдэр, зэс зэрэг өнгөт болон ховор металл, усан ба утаат болор, хаш, оюу зэрэг эрдэнийн чулууны арвин нөөцтэй. Наанги шавар, элс, шохойн чулуу, жонш, хайраг, боржин зэрэг барилгын материалын арвин нөөцтэйгээс гадна буга согоо, бодон гахай, дорго, хүдэр, бор гөрөөс, аргаль, янгир, ирвэс, шилүүс, үнэг, хярс, чоно, туулай, хэрэм, тарвагатай. Хойлог, тас, бүргэд, ятуу, шонхор элбэг. Ногтруу, хун, галуу, хотон, тоодог зэрэг олон зүйлийн шувууд нүүдэллэн ирж амьдардаг.

Хүснэгт 68. Ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Ашиглалтын лицензтэй талбай		Хайгуулын лицензтэй талбай	
	Ашиглалтын лицензтэй талбайн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
504745	3571.1	0.71	31852.9	6.31

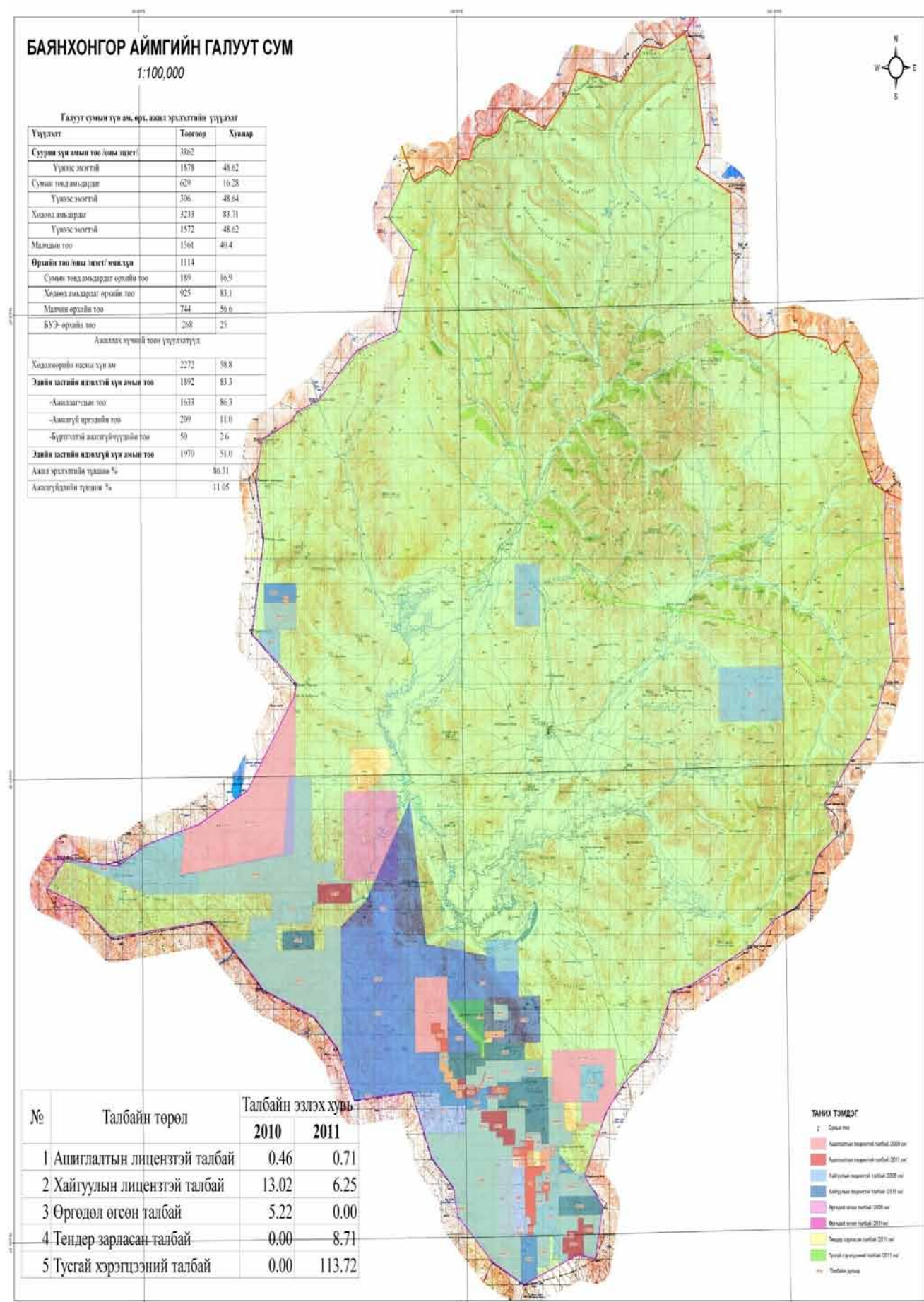
Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Нийт газар нутгийн 0,71 хувь нь ашиглалтын лицензтэй талбай эзэлж байгаа бөгөөд харин 6,31 хувь нь хайгуулын лицензтэй талбай эзэлж байна. Галуут суманд нийт 32 лизенз эзэмшигч байгаа бөгөөд нийт газар нутгийн 0,71 хувь нь ашиглалтын, 6,31 хувь нь хайгуулын лицензтэй газар нутаг эзэлдэг байна.

Ашиглалтын лицензтэй 15 ААН байна. Үүнээс 13 нь алтны олборлолтын, 2 нь нүүрсний олборлолтын үйл ажиллагаа явуулж байна. Олборлолтын лицензийн дуусах хугацаа нь 2040 он хүртэл үргэлжлэхээр гэрээнд тусгажээ. Харин хайгуулын үйл ажиллагааг 18 ААН гүйцэтгэж байна.

Энэ нь цаашид тухайн орон нутаг дахь алт олборлолтын үйл ажиллагаа нэмэгдэх хандлагыг илэрхийлж байна.

Эндээс харахад тухайн орон нутагт алтны олборлолтын үйл ажиллагаан дахь бичил уурхай эрхлэгчдийн төлөв байдлыг тодорхой зааж өгөх шаардлага байгаа юм.

Эх сурвалж: АМХЭГ-ын газрын кадарстрын албаны мэдээлэл

Зураг 45. Галуут сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт

Хүснэгт 69. Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	Нийт эвдрэлд орсон талбай	Нийт газар нутагт эзлэх, хувиар	Уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбай /ААН-ийн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбай /БУЭ/	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
504745	13835,18	2.74	134.42	0.03	53.36	0.010572

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Нийт эвдрэлд орсон талбайн 0,03 хувь нь ААН-ийн уурхайн олборлолтын үйл ажиллагаанаас болж эвдрэлд орсон, 0,01 хувь нь БУЭ-ийн үйл ажиллагаанаас болж эвдрэлд орсон байна.

Зураг 46 Галуут сумын эвдэрсэн талбайн зураг

Нөхөн сэргээсэн талбай

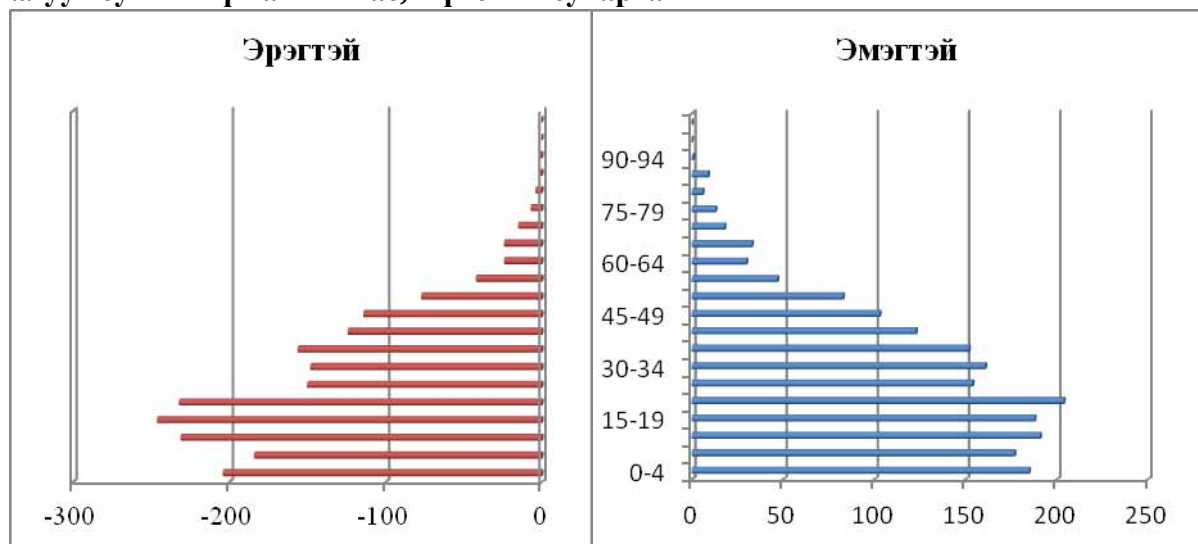
Галуут сум нь нийт 41 га талбайд техникийн нөхөн сэргээлт хийсэн байна. Үүнээс 4 га талбай нь БУЭ-ийн нөхөн сэргээсэн талбай болно.

Усан хангамж

Хуримт нуур, Олон нуур, Олгой нуур, Дуут нуур, Баяннуур, Цагаан нуур, Ногоон нуур зэрэг 23 нуур, Тээл, Жаргалант, Өхүг, Агьт, Цагаан туруут, Сүмбэр, Өлзийт зэрэг 37 гол, Өргөөт, Хуримт, Тээл, Нарийн Цохиот, Өхүг зэрэг 9 рашаан, Ямаат, Өвөр Галуут, Хүрдэт, Шинэ ус зэрэг 54 булаг шанд, 11 гар худаг, 8 гүн өрмийн худгаас хүн, мал ундаалдаг. Сумын төвийн иргэдийн усан хангамж нь цэвэршүүлэгчтэй гүний худгаас хангагддаг.

Сумын хүн ам зүйн мэдээлэл

Галуут сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга

Эх сурвалж: ҮСХ-ны хүн амын мэдээлэл, сумаар, нас хүйсээр 2010 он
Зураг 47 Галуут сумын хүн амын хүйсийн суварга

Хүснэгт 70. Галуут сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд

Залуу хүн амын эзлэх хувь	30,3
Хөгшин хүн амын эзлэх хувь	3,4
Хүн амын ачаалал	50,9
Хөгшрөлтийн индекс	11,2
Дундаж нас	26,3
Хүйсийн харьцаа	105

Нийт хүн амын 30,3 хувь нь 15 нас хүртэлх хүүхдүүд, 3,4 хувь нь 65-аас дээш насны хөгшид эзэлдэг байна. **Хүн амын ачаалал нь 100** “тэжээгч”-д ногдох “тэжээлгэгч” хүн амын тоогоор тодорхойлогдоно. **Тэжээгч** хүн ам гэдэг - хөдөлмөрийн насны, эдийнзасгийн идэвхитэй хүн амын тоо бөгөөд **тэжээлгэгч** хүн ам - хөдөлмөрийн бус насны, эдийн засгийн идэвхгүй хүмүүс /15-аас доош насны хүүхдүүд, 65 ба түүнээс дээш тэтгэврийн насны ахмадууд/ байна. 100 тэжээгчид 50,9 тэжээлгэгч ногдож байна. Тухайн сумын хүн амын дундаж нас нь 26,4 байгаа нь өсвөр насны хүүхэд залуучууд ихтэй байгааг харуулж байна. Хүйсийн харьцаа харьцангуй тэнцвэртэй байгааг харуулж байна.

Галуут сум нь нийт 3862 хүн ам, 1114 өрхтэй бөгөөд үүний 48,62 буюу 1878 нь эмэгтэй байна. Нийт хүн амын 629 нь буюу 16,28 хувь нь сумын төвд, харин 3233 нь буюу 83,71 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 40,4 хувь буюу 1561 нь

малчид байна. Нийт өрхийн 16,9 хувь нь буюу 189 нь сумын төвд, 925 буюу 83,1 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт өрхийн 56,6 хувь нь буюу 744 нь малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 60 орчим хувь нь буюу 668 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж өрхийн орлоготоо нэмэр болдог нь судалгаагаар тогтоогдлоо. Тухайн суманд 65 гаруй иргэн албан ёсоор байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

Тухайн суманд хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 58,8 хувь нь буюу 2272 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 83,3 хувь нь буюу 1892 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

Нийт ажиллагсдын 1561 нь малчин гэж үзвэл тухайн суманд ажил эрхэлдэг хүн тун бага байхаар харагдаж байна. Өрхийн амьжиргааныхаа өртгийг малын ашиг шимээрээ бүрэн хангаж байгаа өрх цөөхөн байдаг байна. Ийм нөхцөл байдал нь малчин иргэд, ажлын байргүй хөдөлмөрийн насны бусад иргэдийг бичил уурхай эрхлэхэд түлхэц болох нэг үндэслэл болж өгч байна.

Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 86,31%, ажилгүйдлийн түвшин 11,05% байна.

Хүснэгт 71. Галуут сумын хүн амын тоон үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлт	Тоогоор	Хувиар
Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	3862	
Үүнээс эмэгтэй	1878	48.62
Сумын төвд амьдардаг	629	16.28
Үүнээс эмэгтэй	306	48.64
Хөдөөд амьдардаг	3233	83.71
Үүнээс эмэгтэй	1572	48.62
Малчдын тоо	1561	40.4
Өрхийн тоо /оны эцэст/ мян.хүн	1114	
Сумын төвд амьдардаг өрхийн тоо	189	16,9
Хөдөөд амьдардаг өрхийн тоо	925	83,1
Малчин өрхийн тоо	744	56.6
БУЭ- өрхийн тоо	268	25
Ажиллах хүчний тоон үзүүлэлтүүд		
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	2272	58.8
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо	1892	83.3
-Ажиллагчдын тоо	1633	86.3
-Ажилгүй иргэдийн тоо	209	11.0
-Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	50	2.6
Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амын тоо	1970	51.0
Ажил эрхлэлтийн түвшин %	86.31	
Ажилгүйдлийн түвшин %	11.05	

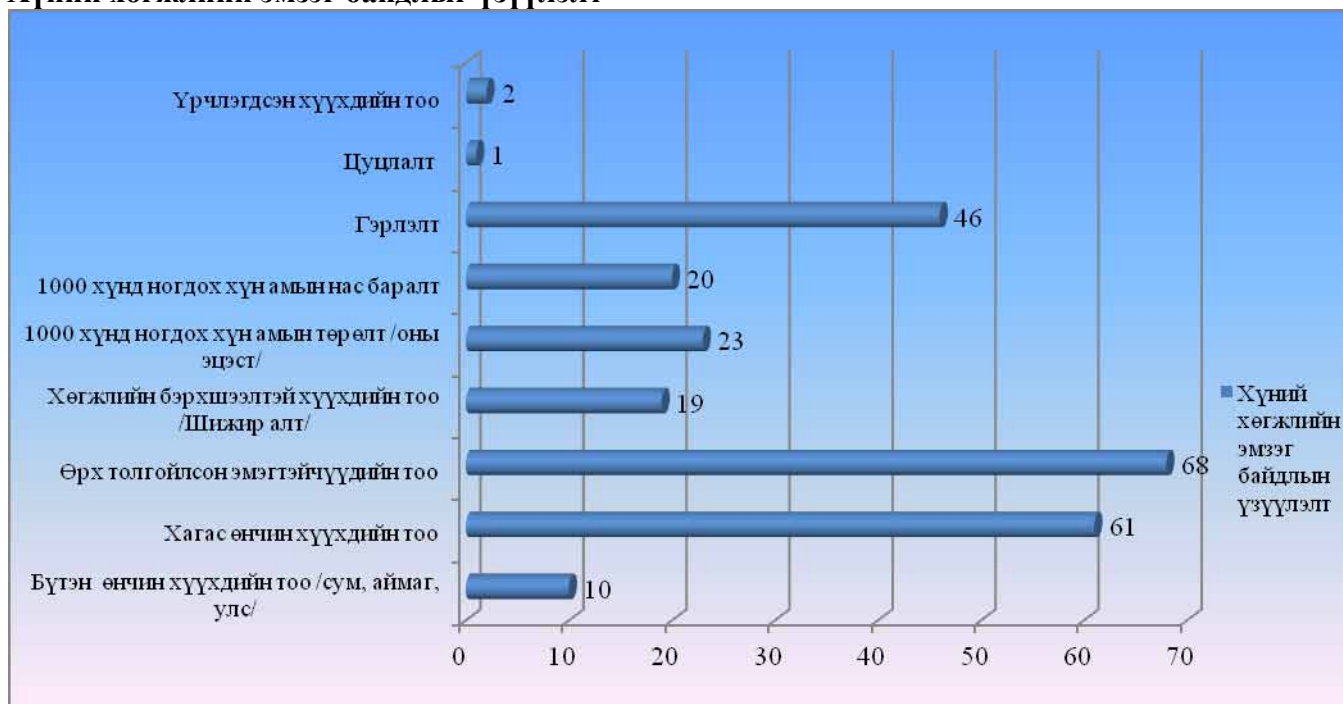
Эх сурвалж: Сумын статистикийн мэдээний тайлан, 2010 он

2010 оны эцэст нийт хүн амын тоо 3862 байгаагаас 48,6 хувь нь эмэгтэй, нийт хүн амын 16,3 хувь нь сумын төвд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 40,4 хувь нь малчид байна.

Ажиллах хүчний үзүүлэлт:

Галуут суманд нийт 2272 хөдөлмөрийн насны хүн байгаагийн 83,3 хувь нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

Хүний хөгжлийн эмзэг байдлыг үзүүлэлт

Зураг 48 Галуут сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын талаарх үзүүлэлт

Эх сурвалж: Сумын статистик мэдээний тайлан, 2010 он

Боловсролын үзүүлэлт СӨБ-ийн үйл ажиллагаа

СӨБ-ийн бүлгийн тоо 5, Үндсэн багш 3 туслах багш, ажиллагсад 8-тайгаар үйл ажиллагаагаа явуулж нийт 200 гаруй хүүхэд хамрагдан хүмүүжиж байна. Энэ нь тухайн сумын нийт хамрагдах хүүхдийн 40 гаруй хувь нь байна.

Ахлах сургуулийн үйл ажиллагаа

Тус сургууль 29 багш, удирдах ажилтан 4, гүйцэтгэх ажилтан 26, нийт 59 хүний бүрэлдэхүүнтэй үйл ажиллагаа явуулж байна. Сургуульд 470 хүүхэд суралцаж байгаагаас бага ангид-252, дунд ангид-198, АББ-д 20 хүүхэд суралцаж, сургалтын үйл ажиллагаанд оролцож байна.

Хичээлээс гадуурхи сургалтын үйл ажиллагааны зохион байгуулалт

Хичээлээс гадуурх сургалтын чанар үр нөлөөг сайжруулах зорилгоор багш нарын мэдлэг чадварыг харгалзан 17 чиглэлээр хичээлээс гадуурх сургалт явагдаж байна. Сургалтанд хамруулахдаа тэдний хүсэл сонирхолын дагуу хүүхэд бүрийг 1-2 төрлийн сонгон дугуйланд хамруулахаар судалгаа авсан юм. Одоогоор 270 хүүхэд буюу нийт хүүхдийн 60 гаруй хувь нь доорх сонгон дугуйланд суралцаж байна.

Үүнд: Зээгт наамал, англи хэлний клуб, скаутын клуб, мэтгэлцээний клуб, уран зураг, авто засвар, эхо клуб, уран уншигчдын клуб, үндэсний бөх, оёдол, дизайн, цаасан урлал, хөгжим /баян, даралтат хөгжим/, хөнгөн теннис, сагсан бөмбөг, гар бөмбөг, математикийн клуб, шатар, даамын дугуйлан, идэвхтэн бичигч, бүжиг,

гитар, мандалин, өсвөрийн фоксчид, шагайн спорт, хөлөгт тоглоом, IQ 1-3-р анги, IQ 4-5-р анги зэрэг болно.

Номын сан.

Номын сан нь 2009 онд ашиглалтанд орсон бөгөөд 30 хүний суудалтай, 600 шахам уншигчидтай. Тус номын сан нь 4,7 сая гаруй төгрөгийн үнэ бүхий 5430 гаруй номын фондтой, үүний тал хувь нь уран зохиолын ба сурах бичиг байдаг.

Хүснэгт 72. Галуут сумын боловсролын үзүүлэлтүүд

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	461	
Үүнээс эмэгтэй	211	45.8
Үүнээс: Малчдын хүүхэд	123	26.7
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	200	43.4
Үүнээс эмэгтэй	96	48
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	1072	
Үүнээс эмэгтэй	483	45.1
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	454	42.4
Үүнээс эмэгтэй	217	47.8
Бага боловсрол	252	55.5
Үүнээс эмэгтэй	124	49.2
Суурь боловсрол	178	39.2
Үүнээс эмэгтэй	77	43.3
Дунд боловсрол	24	5.3
Үүнээс эмэгтэй	16	66.7
Багшийн тоо	26	
Үүнээс эмэгтэй	18	69.2
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	17.46	

Эх сурвалж: МУ БСШУЯ-ны тайлан 2010-2011 оны хичээлийн жил

Галуут сумын Соёлын төвийн танилцуулга

Одоо 120 хүний суудалтай үзвэрийн танхим, 5000 гаруй номтой номын сан, 80 үзмэртэй орон нутаг судлах танхим ажиллаж, 5 орон тоотойгоор үйл ажиллагаа нь өргөжин тэлж, иргэдэд соёл, урлагийн үйлчилгээ үзүүлж байна.

Хүний эмнэлэг

1990 онд сумын эмнэлэг зориулалтын байранд орж, үйл ажиллагаа нь тогтмолжин, сумын эмнэлгийн бүтэц үйл ажиллагааны стандартыг хэрэгжүүлэн ажиллаж байна. Одоо тус эмнэлэг 10 ортой, хэвтэж эмчлүүлэх, төрөх тасаг, халдварт, угаалга, ариутгал, амбулатор, аж ахуй, эхчүүдийн амрах байр, эмийн эргэлтийн сан зэрэг нэгжүүдтэй. Эмч ажилчид нийт 29 хүн ажиллаж байна. Үүнд: их эмч 2, бага эмч 9, сувилагч 4, асрагч 4, галч 4, эмийн санч, нярав, ня-бо, жолооч, тогооч, угаагч зэрэг орон тоотой.

Монгол Улсын Засгийн газраас батлагдсан эрүүл мэндийн талаар хэрэгжиж буй үндэсний хөтөлбөрүүдийг амжилттай хэрэгжүүлж байна. Эрүүл мэндийн үндэсний хөтөлбөрүүдээс 13 дэд хөтөлбөрийг хэрэгжүүлдэг. Үндэсний хөтөлбөрүүдээс гадна сум

оронд хэрэгжүүлж буй төсөл хөтөлбөрүүдээс амжилттай хэрэгжүүлж ирсэн. Үүнд: “ЭМСХ-2” төсөл, “Нэг цэгийн үйлчилгээ”, “Зуд” төсөл, “Гал голомт” хөтөлбөр, “Гар аргаар алт олборлогчдын эрүүл мэнд”, “Тогтвортой амьжиргаа” зэрэг төсөл хөтөлбөрүүд амжилттай хэрэгжиж байна.

“Тогтвортой амьжиргаа” төслөөр: -3,6 сая төгрөгийн зөөлөн эдлэлийн „Тохилог орчин,, төсөл, 1,5 сая төгрөгийн “Дээврийн засвар”, 500000 төгрөгийн “Амрах байрын тохижилт”, 15,0 сая төгрөгийн “Цонхны засвар”, 1,0 сая төгрөгийн “Багийн эмчийн унаа мотоцикл” зэрэг төсөл амжилттай хэрэгжсэн байна.

Эмийн эргэлтийн сангийн танилцууллага

Эмийн сан нь 1976-1998 онд Аймгийн Эм хангамжийн харьяанд үйл ажиллагаагаа явуулж байсан. 1998 оноос Сумын Хүн эмнэлгийн эмийн сан болж, 2006 оноос ЭМЯ, НҮБ-ын Хүүхдийн сантай хамтран Эмийн эргэлтийн 4360280 төгрөгийн сантайгаар ЗШЭ-ийн 98 нэр төрлийн эмтэй төслийг 4 жилийн хугацаатай хэрэгжүүлсний үр дүнд нийт 15,0 сая төгрөгний эм барааны сантай болж үйл ажиллагаагаа ЗШЭ-ээр ард иргэдэд хүртээмжтэй, аюулгүй баталгаатай эмээр үйлчилж байна. Одоо эмийн эргэлтийн сан нь өөрийн орлогоороо ажиллагсадаа цалинжуулж, үйл ажиллагааныхаа зардлыг санхүүжүүлдэг болсон. Жилд дунджаар эм барааны борлуулалт 13-14,0 сая төгрөгт хүрсэн.

Эмийн сангийн ашигаас сум орон нутаг болон эмнэлэгтээ нийт 1,6 сая шахам төгрөгийн хөрөнгө оруулалт хийж тусалсан. Манай эмийн эргэлтийн сан 2008 онд анх эмийн сангийн магадлан итгэмжлэлд орж 3 жилээр магадлангаа авч амжилттай ажиллаж байна.

Хүснэгт 73. Галуут сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
2	3862	1931	66

Эх сурвалж: МУ ЭМЯ-ны тайлан, 2010 он

Хүснэгт 74. Галуут сумын халдварт өвчлөлийн тархалтын үзүүлэлт

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Үүнээс:			
	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин	Бусад халдварт өвчин
84	67		10	6

Эх сурвалж: МУ ЭМЯ-ны яамны тайлан, 2010 он

Хүснэгт 75. Нялхсын эндэгдэл /0-5 настай хүүхдийн/

Нялхсын эндэгдэл	2007	2008	2009	2010
0-1 нас /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	55.6	93.8	90.9	83.1
1-5 нас /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	55.6	93.8	227.2	98,9

Эх сурвалж: МУ ЭМЯ-ны тайлан, 2010 он

Сумын банк, санхүүгийн үйлчилгээ

ХААН банкны тооцооны төв.

Галуут сум дахь ХААН банкны салбар нь 1991 оны 9 дүгээр сарын 01-нд Монгол банкны ерөнхийлөгчийн зөвшөөрлөөр Баянхонгор аймгийн "Хөдөө Аж Ахуйн хоршоолол банк" нэртэйгээр байгуулагдсан. 1993 оны 11 дүгээр сард Баянхонгор аймгийн Галуут суман дахь 299 дүгээр тооцооны төв нээгдсэн.

2003 оноос эхлэн Баянхонгор аймгийн ХААН банкны Галуут тооцооны төв нэртэйгээр үйл ажиллагаа явуулж байна. Тус сум нь 3900-гаад хүн амтай. Бид 2300 хөдөөгийн харилцагч иргэд, аж ахуйн нэгж болон төсвийн, олон нийтийн 15 байгууллага нэгж, 570 гаруй тэтгэвэр тэтгэмж, халамж авагчидад санхүүгийн бүхий л төрлийн үйлчилгээгээр өдөр тутамдаа шуурхай үйлчилж байна.

Хадгаламж банкны тооцооны төв

2007 оны 4 дүгээр сарын 24-ний өдөр Монгол шуудан банк нэртэйгээр байгуулагдаж, 2010 оны 4 дүгээр сард Хадгаламж банктai нэгдэж үйл ажиллагаагаа амжилттай явуулж ирсэн. Энэ хугацаанд сумынхаа иргэдийн итгэлийг олж, түргэн шуурхай үйлчилж, ард иргэд хүссэн үед харилцах, хадгаламж нээж, мөн бүх төрлийн зээлийг олгож байна.

Газар тариалан

1990 оноос өмнө Талын толгойд услалтын систем ашиглаж 100 орчим га газарт төмс хүнсний ногоо тариалж байсан. Зах зээлийн харилцаанд орсноос хойш 2005 оны өрхийн тариалан эрхлэх хөтөлбөр хэрэгжсэнээр 50 өрх төмс хүнсний ногоо тариалан өөрсдийн хэрэгцээг хангаж байна. 2010 онд 4,8 тн төмс, 2,7 тн хүнсний ногоо хураан авсан, 20х6 хүлэмж, 20 тн ногоо хадгалах зоорьтой. 2010 оноос малчид малын тэжээлийн ургамал тариалж эхэлж байна.

Мал аж ахуй

2010 оны жилийн эцсийн байдлаар нийт 141842 малтай, үүнээс 106 тэмээ, 8704 адуу, 15026 үхэр, 29001 хонь, 28207 ямаатай. Сумын мал сүргийн тоо сүүлийн жилүүдэд 5 төрөл дээрээ өсөж байсан боловч, 2010 оны өвөл, хаврын байгаль цаг уурын хүнд нөхцөлд оны эхний малынхаа 23,5 хувь буюу 41,0 толгой мал хорогдсон.

Хүснэгт 76. Нийт малын тоо, төрлөөр

Нийт малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
	141842	100	90.87
Үхэр	15026	10.5935	9.63
Адуу	8704	6.13641	5.58
Тэмээ	106	0.07473	0.07
Хонь	59712	42.0975	38.25
Ямаа	58294	41.0978	37.34
Малын зүй бус хорогдлын тоо	40933	28.8582	26.22

Эх сурвалж: Сумын статистикийн мэдээлэл 2010 он

2010 оны байдлаар нийт сүрэгт тэмээ 0,07, адуу 6,1, үхэр 10,5, хонь 42,0, ямаа 41,0 хувь тус тус эзэлж байна. Нийт сүргийн 47,2 хувь нь хээлтэгч мал байна. Бод бог малын 189 хашаатай бөгөөд нийт мал сүргийн 60 гаруй хувь нь хашаагаар хангагдсан.

Усан хангамж. Сумын хэмжээнд 11 энгийн уурхайн худаг, гүн өрмийн 11 худагтай, нуур, гол горхи нилээд ихтэй хангай сум хэдий ч сүүлийн жилүүдэд байгаль цаг уурын өөрчлөлтөөс шалтгаалж зарим гол горхи ширгэж үгүй болсон зэргээс шалтгаалж малын усан хангамж өвөл хаврын улиралд дутагдалтай байх нь бий.

Үржлийн ажил. 2007 эхлэж хонин сүрэгтээ Барга, Торгууд омгийн хуцаар сайжруулж, 2009 онд Барга омгийн 1-р үеийн хээлтэгч, хээлтүүлэгч “2009-Хонгор нутгийн брэнд” үзэсгэлэн худалдаанаас “ШИЛМЭЛ МАЛ”-аар шалгарсан бүтээгдэхүүн болсон. Үхэр сүрэг нь дан сарлаг байдаг.

Цаашид хонь, ямаан сүргээ бүс нутгийн онцлогт тохирсон шилмэл омгийн малыг сайжруулагчаар ашиглэн, адуун сүргээ хурдан удмын азаргаар, үхэр сүргийг өөр дотор нь цэврээр нь үржүүлж, сүргийн бүтцийг зохистой хэмжээнд байлгаж, мал сүргийн ашиг шим, таваарлаг чанарыг дээшлүүлэх зорилготой ажиллаж байна. Манай суманд нэг удаагийн саамандаа 4.0-4.2 л сүү өгдөг. Сарлагын сүүг ариутгаж савлан зах зээлд нийлүүлдэг “Тунсаг хайрхан” ХХК, сарлагын сүү цагаан идээг боловсруулж хорхой ааруул Галуутын цагаан бурам Брэнд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг “Хот мандал ундрага хоршоо, “Хөгжлийн дээж” хадгаламж зээлийн хоршоо, Мал эмнэлэгийн “Эрүүл-үржихүй” хоршоо нийт 3 хоршоо мал аж ахуйн чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж байна.

Сумын нийт малтай өрхийн бүлэглэл. 2010 оны жилийн эцсийн байдлаар сумын нийт малтай өрхийн ангилалаар нь нийт 861 малтай өрх байгаагаас 50 хүртэл 207, 51-100 малтай 161, 101-200 малтай 270, 201-500 малтай 179, 501-ээс дээш малтай 44 өрх байна.

Харилцаа холбоо

Харилцаа холбооны салбар 2002 оноос тоон системд шилжиж, 2007 онд шилэн кабельд холбогдож, үүрэн телефоны Мобиком, Юнитель, Скайтель компаниуд үйл ажиллагаагаа явуулж байна. 2010 онд MCAN 5616 маркийн суурин утасны станц суурьлагдаж албан газар айл өрхүүд интернэтэд холбогдож, хүссэн газраа дүрсээ харж ярих зэргээр дэлхийн нийтийн хөгжилтэй хөл нийлүүлэн явж байна. Одоогоор үүрэн болон суурин утасны 1500 гаруй хэрэглэгчтэй.

Жижиг дунд үйлдвэрлэл

Галуут суманд үйл ажиллагаа явуулж байгаа 20 гаруй ААН, бизнес эрхлэгчид байдаг байна.

Иргэний байгууллага

- Эмэгтэйчүүдийн
- Ахмадын
- Залуучуудын
- Хэрэглэгчдийн эрх ашгийг хамгаалах нийгэмлэг ажилладаг байна.

Галуут суманд хэрэгжиж буй ОУ-ын төсөл хөтөлбөр:

ADRA - Өрхийн тариаланг дэмжих санаачлага төслийн зорилго: Хүнсний Аюулгүй Байдал Хөтөлбөр нь хүн бүр цаг ямагт эрүүл саруул, идэвхтэй амьдралын төлөө дуртай хүнсээ хэрэглэхэд шаардлагатай хангалттай хэмжээний, эрүүл, тэжээллэг хүнсийг авч чаддаг байх явдлыг дэмжин ажилладаг байна.

"Өрхийн тариалангийн санаачлага" төсөл 2005 оноос хойш "АДРА Канад" байгууллагаар дамжуулан Канадын Олон Улсын Хөгжил Хамтын Ажиллагааны Агентлаг болон Канадын Хүнсний Үр тарианы Банкны зээлээр тус аймгийн төвийн

болон Богд, Жинст, Галуут, Өлзийт зэрэг 5 сумын 600 айл өрхийг төсөлд хамруулан төмс, хүнсний ногоо тариалах технологи болон арга сургах зорилгоор төслийг хэрэгжүүлж байна.

- Галуут суманд 2005 оноос хойш жил тутам 50 өрх хамрагдаж байна.
- Энэхүү төсөлд хамрагддаг өрхүүдэд сургалт зохион байгуулж, үр багаж хэрэгсэл, усалгааны болон хүлэмжийн материалаар хангаж ажиллалаа.

“Тогтвортой амьжиргаа” төсөл нь 2003 оноос эхлэн инженерийн хийцтэй Баянхошуу, Баргилт, Алтангадас зэрэг худгийг 10622307 төгрөгөөр засварласан ба малчдын 7 бүлэгт 17400000 төгрөгийн зээл олгож байжээ.

2009 онд Хойд үүдийн нуурыг хашиж хамгаалах төсөл 4947200 төгрөг, 2-р багийн Жаргалантын голд бэлчээр хаших төсөл 2092800 төгрөг, Өвсний фондын суурийг түшиглэн малын тарилгын хашаа барих төсөл 3000000 төгрөгийн төслүүд, 2010 онд 2-р багийн Овооны булгийн эхийг хамгаалах төсөл 2036000 төгрөг, 4-р багт Зараагийн үзүүрт малын тэжээлийн ургамал тариалах талбайг хашаалах " Шинэ хөдөө-2010" төсөл 5740800 төгрөгийн өртөгтэй тус тус хэрэгжсэн байна. Зээлийн эргэлтийн сангаас 2,6 сая төгрөгийн зээлийг зээлдэгчдэд 3 удаа олгуулж ажлын түр байрыг нэмэгдүүлсэн байна.

Хүснэгт 77. Галуут сумын бусад нийгэм, эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлтүүд		2005	2006	2007	2008	2009
Гэмт хэргийн тоо						
Бүртгэгдсэн гэмт хэргийн тоо		12	22	21	23	22
Шүүхээр ял шийтгүүлсэн яллагдагсдын тоо		10	9	8	3	15
Согтуугаар гэмт хэрэг үйлдсэн хүний тоо		3	1	2	5	4
Тухайн орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага						
Орон нутгийн төсвийн орлого		20085	27315.3	35759.8	46819.3	59088.9
Орон нутгийн төсвийн зарлага		26488.5	44805.4	92354.7	138688	146784
Төсвийн нийт зардалд өөрийн орлогын эзлэх хувь		75.8	60.9	38.7	33.7	40.2
Төсвийн зарлагын хэтрэлт, хэмнэлт /сая.төг/		-1318.1	-1263	4446.8	-10080.9	-15653.3
Төсвийн	өр/сая.төг/					
	авлага /сая.төг/	2855.4	3142.4		1029.8	
Тухайн суманд хийгдсэн хөрөнгө оруулалт /сая.төг/						
Үүнээс:	Улсын төсвийн хөрөнгөөр	0	10	1028.26	374.0	46.6
	Орон нутгийн төсвийн хөрөнгөөр	0	0	0	0.0	0.0
	Хандив тусламжийн хөрөнгөөр	2.1	7.15	27.5	12.0	35.0
	Олон улсын байгууллагын төсөл хөтөлбөрөөр	0	0	0	0.0	0.0
	Бусад	0	1.2	1.3	0.0	0.0
МАА-н бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/						
Үүнээс	Мах, мал	614.9515	648.6114	798.4111	822.5312	822.5312
	Сүү, цагаан идээ	942.96	653.8861	696.2959	761.0973	761.0973
Малчин өрх, үүнээс тээврийн хэрэгсэлтэй малчин өрх						
Малчин өрхийн тоо		831	808	814	751	750
Малчдын тоо		1968	1728	1689	1553	1600
Цахилгаан гэрэлтэй малчин өрхийн тоо		370	350	559	583	603
Телевизортой малчин өрхийн тоо		323	560	402	584	738
Авто машинтай малчин өрхийн тоо		123	76	174	203	219

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Трактортой малчин өрхийн тоо	1	3	3	5	5
Мотоциклтэй малчин өрхийн тоо	87	80	189	265	250
Газар тариалангийн үйлдвэрлэл					
Тариалсан талбай /мян.га/	0.0028	0.0083	0.0097	0.0058	0.0058
Хураасан ургац /төмс/	6.8	6.3	6.2	7.8	2.2
Нэг га талбайгаас хураасан төмс /тн/	3.6	4.8	2.1	2.4	1.4
Хураасан хүнсний ногоо /тн/	2.8	2.5	3.9	13	0.5
Өөрсдийн бэлтгэж байгаа малын тэжээл, байгалийн	10	25	6	29	5
Малын таримал тэжээл /тн/		21	20		
Ойжуулсан талбай /мян.га/		50	200	130	60
Шинээр гаргасан болон сэргээн засварласан уст цэгийн тоо			3	1	1
Шинээр барьсан өвөлжөө, хаваржааны тоо	0	6	9	14	3

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан 2005-2009 он

4.2 Галуут сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүснэгт 78. Санхүүгийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		90.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	96.2
1 өрхөд ногдох дундаж нийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	139.7
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	38.7
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	16.5
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		79.6

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 79. Хүний капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	98.0
нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	21.0
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	48.7
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	42.4
Хүний капиталын үзүүлэлт		37.7

Хүснэгт 80. Байгалийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	20
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	12.3
Байгалийн капитал		16.2

Хүснэгт 81. Нийгмийн капитал

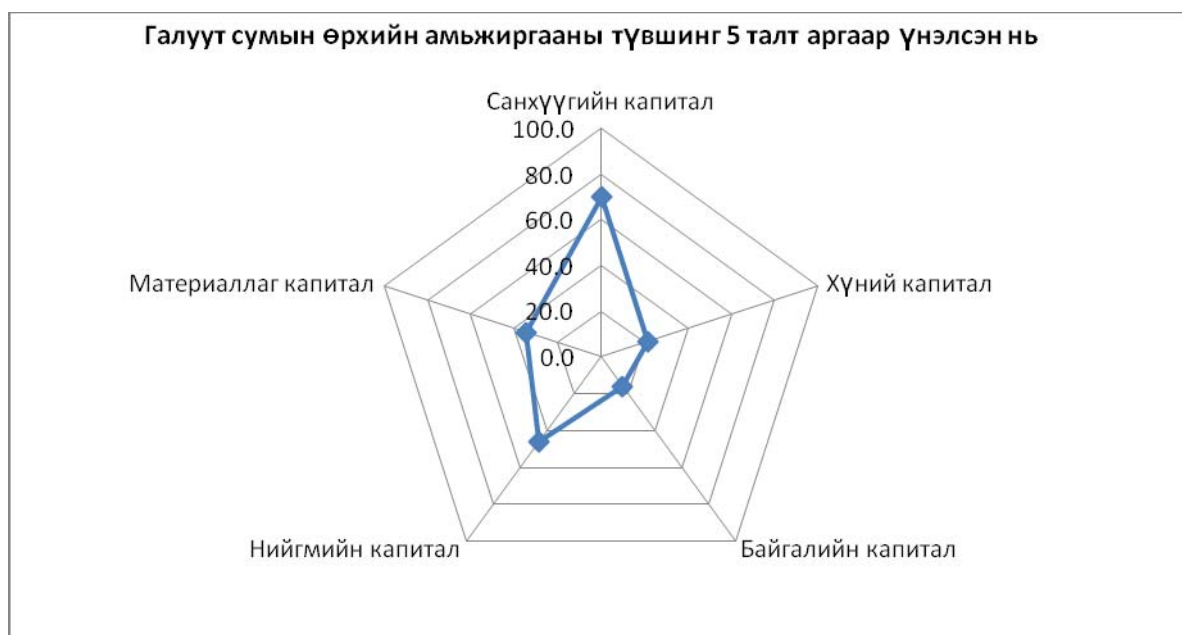
Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	80.0
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	20.0
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	37.8
		45.9

Хүснэгт 82. Материаллаг капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	23.8
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	37.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	58.7
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	22.0
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		47.2

Хүснэгт 83. Нэгдсэн байдлаар

Капиталууд	Үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	79.6
Хүний капитал	37.7
Байгалийн капитал	16.2
Нийгмийн капитал	45.9
Материаллаг капитал	47.2

Зураг 49. Галуут сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлсэн нь

Галуут сумын иргэдийн материаллаг капитал, хүний капитал, байгалийн капитал, нийгмийн капиталын үзүүлэлтүүд дундажаас доогуур хувьтай байна.

4.3 Галуут сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа

Бичил уурхайн газрын нэр: Шар хуруут

Төрийн бус байгууллагын нэр: Батсайхан сэтгэл гишүүддээ үйлчлэх төрийн бус байгууллага

12 нөхөрлөлтэй, гишүүдийн 90 гаруй хувь нь Галуут сумын иргэд. Жилийн 4 улиралд үйл ажиллагаа явуулдаг.

Хүснэгт 84. Бичил уурхай эрхлэгчдийн талаар

№	Нөхөрлөлийн нэр	Гишүүдийн тоо	Насны дээд хязгаар	Насны доод хязгаар	Хүйс		Өрхийн гишүүд
					Эр	Эм	
1	Сүмбэрхайрхан	7	50	22	4	3	23
2	Мөнгөнхайрхан	5	48	21	4	1	18
3	Баттүшиг	6	51	20	3	3	19
4	Алтанхайр	5	49	20	3	2	24
5	Хийморь	5	66	24	4	1	18
6	Ариунбулаг	5	41	31	3	2	18
7	Ундрах	6	47	31	3	3	27
8	Дайчин	5	47	21	3	2	20
9	Баяндээж	5	50	38	3	2	23
10	Оч	6	49	23	3	3	33
11	Аз	5	54	27	3	2	13
12	Аврах баг	5	34	22	5	0	15
	Нийт	65			41	24	251

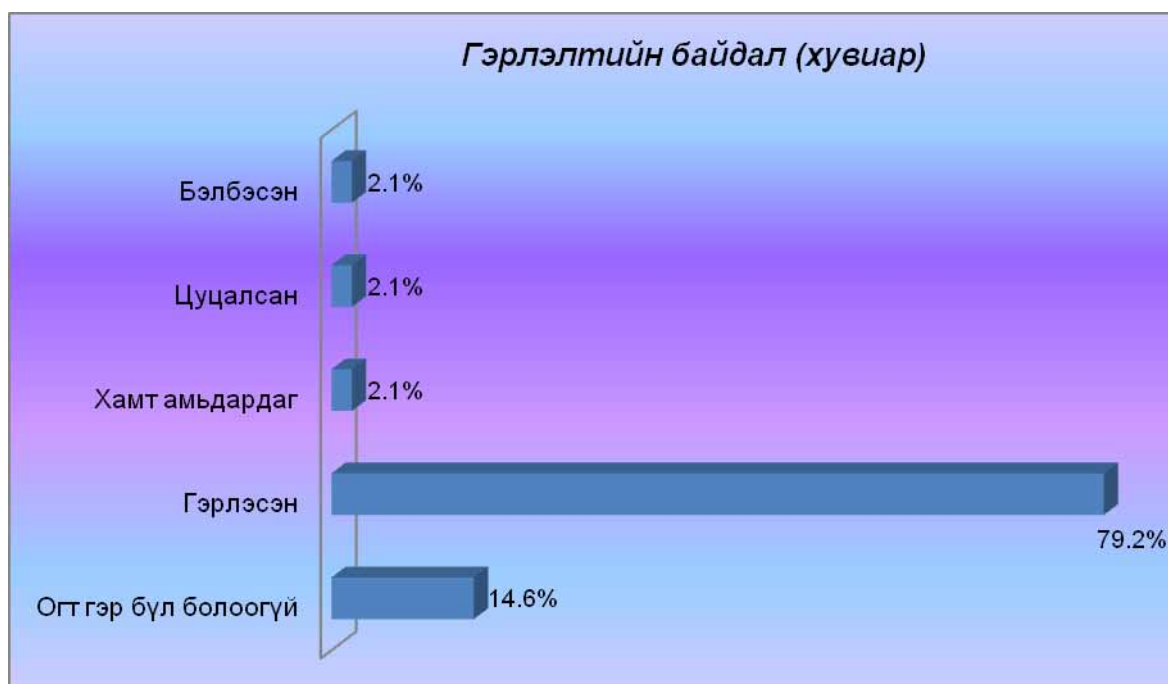
Өрхийн судалгаа үр дүнгийн үзүүлэлтүүд

Галуут сумын судалгаанд оролцсон хүмүүсийн 64,6% нь эрэгтэй, 35,4% нь эмэгтэй байлаа.

Зураг 50. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт

Мөн алт олборлогчдын хамгийн залуу нь 20 настай, хамгийн өндөр нь 66 настай хүмүүс байсан ба дунджаар 37 настай идэр насны хүмүүс ихэнх нь алт олборлодог юм байна. Түүнчлэн алт олборлож байхдаа бүгд гэрт амьдран суудаг байна.

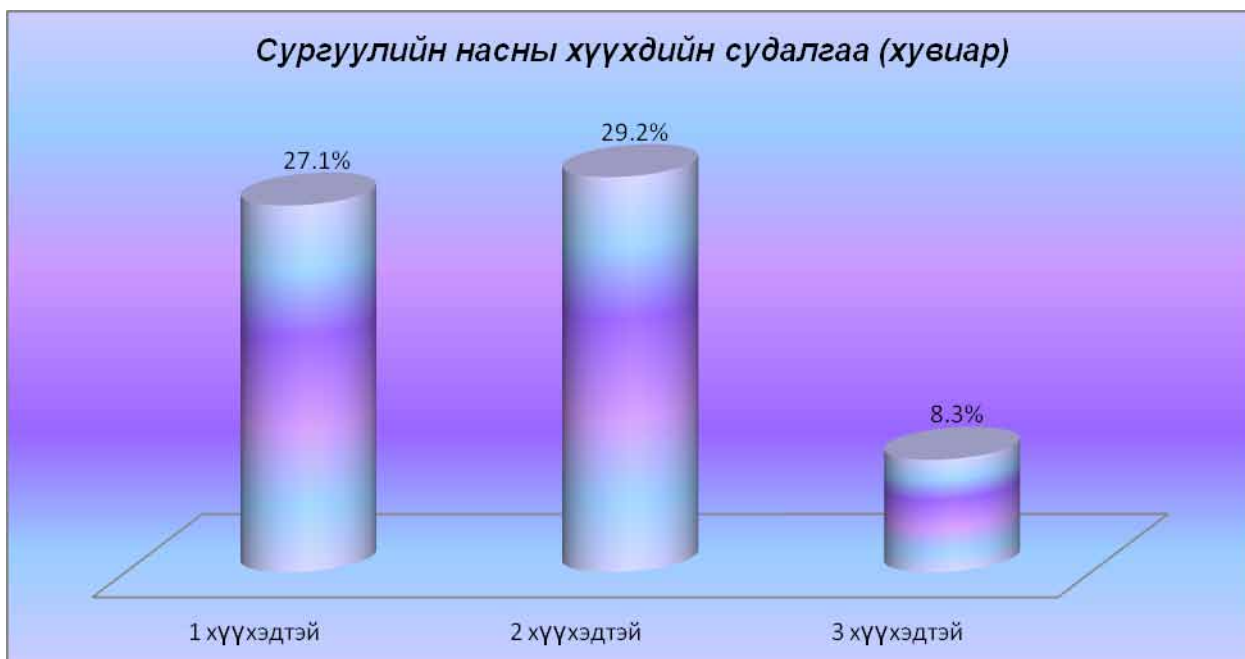
Зураг 51. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн гэрлэлтийн байдал

Баянхонгор аймгийн Галуут суманд нийт 90 бичил уурхай эрхлэгчид судалгаанд хамрагдсанаас 79.2 % нь гэрлэсэн, 14,6% нь огт гэр бүл болоогүй, 2,1 % нь хамт амьдардаг, 2,1% нь цуцалсан, 2,1% нь бэлбэсэн гэсэн үзүүлэлттэй байна. Нийт бичил уурхай эрхлэгчидийн дийлэнх хувийг гэрлэсэн хүмүүс эзэлж байгаа нь нийт БУЭ-чидийн дийлэнх хувийг хөдөлмөрийн насны хүн ам эзэлж байгааг харуулж байна.

Зураг 52. Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын түвшин

Нийт судалгаанд хамрагдагсдын дийлэнх буюу 56% нь бүрэн дунд, 23% нь суурь, 17% нь бага, 2% нь техникийн мэргэжлийн, 2% нь боловсролгүй хүмүүс байгаа нь БУЭ-ийн хувьд өөр ажил хийхэд хүндрэлтэй байгаа нь харагдаж байгаа бөгөөд үүнээс дүгнэж харахад алтны нөөц нь шавхагддаг нөөц учраас цаашид алтны олдоц ховордоход эдгээр хүмүүсийн амьжиргааны түвшин залгуулах эх үүсвэргүй болох учраас ЖДҮ-ийг дэмжих хөтөлбөрүүдийн дагуу БУЭ- мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төвүүдэд техникийн мэргэжил олгох сургалтанд хамруулах, цаашид эзэмшсэн мэргэжилээр нь ажиллуулахад тус дөхөм болох үүднээс орон нутгийн зүгээс хөдөлмөрийн биржид зуучилж өгөх зэрэг ажлыг зохион байгудлах шаардлагатай байна.

Зураг 53. Судалгаанд хамрагдагсдын сургуулийн насны хүүхдийн судалгаа

Нийт судалгаанд хамрагдагсдын 29.2 % нь сургуулийн насны 2 хүүхэдтэй, 27.1% нь 1 хүүхэдтэй, 8.3% нь 3 хүүхэдтэй гэсэн хариулт өгсөн бөгөөд үлдсэн 35.4% нь

сургуулийн наснаас дооших болон сургуулийн насны хүүхэдгүй, эсвэл гэр бүл болоогүй хүмүүс байна.

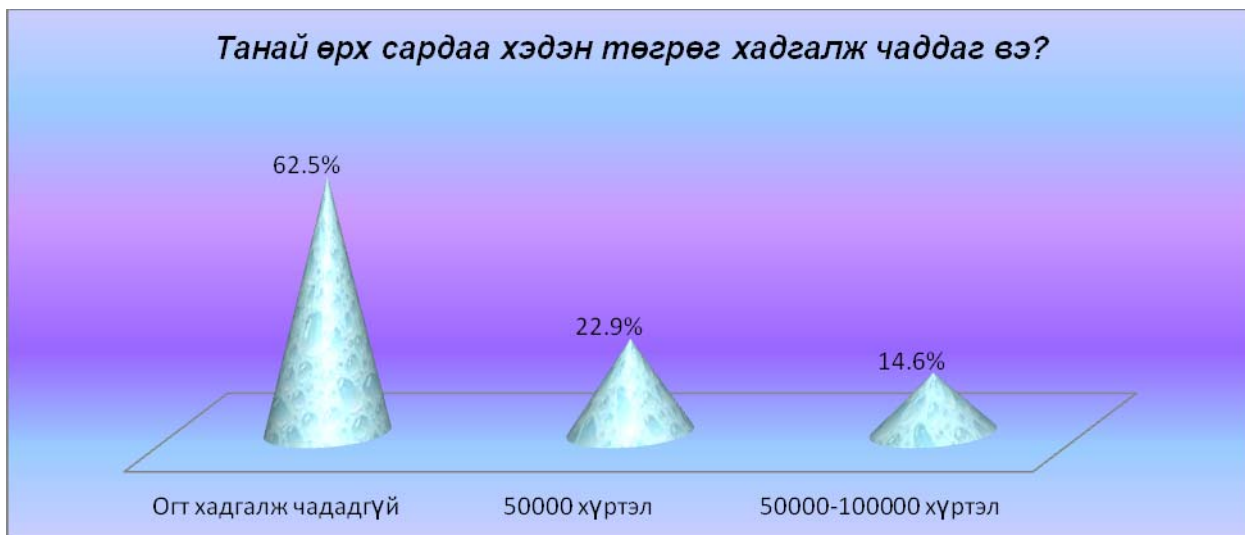
Зураг 54. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн орлогын үзүүлэлт

Нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн дунд өрхийн орлогын эх үүсвэрийн бүрдүүлэлтийг тодорхойлох, орлогын эх үүсвэрт хамгийн гол нөлөө үзүүлж буй үзүүлэлтийг тодорхойлоход нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн дийлэнх хувь нь алт олборлолтоос орлогын эх үүсвэрийн дийлэнх хувийг бүрдүүлдэг гэсэн хариулт өгч байсан бөгөөд судалгаанд хамрагдагчид 41.87%- нь нджаар алт олборлолтоос 451041 төгрөгний орлого олдог байна. Үүнээс гадна цалин, наймаа, тэтгэвэр, тэтгэмж / Хүний хөгжил сангийн тэтгэмж/-ийн зэрэг мөнгөн орлого орлогын эх үүсвэрийг түлхүү бүрдүүлж байСудалгаанаас үзэхэд, д цалингаас 216666 төг буюу 20.11%-ийг , тэтгэвэрээс 134416 төгрөг буюу 12,48%-ийг, ямар нэг тэтгэмжээс 82534 төг буюу 7.66%-ийг, арилжаа наймаанаас 79333 төг буюу 7.36%-ийг мал аж ахуйгаас 75000 төг буюу 6.96 төг, туслах аж ахуйгаас 20000 төг буюу 1.86%, бусад эх үүсвэрээс 18333 төг буюу 1.70%-ийн орлогыг дунджаар олж байгаа нь харгадаж байна.

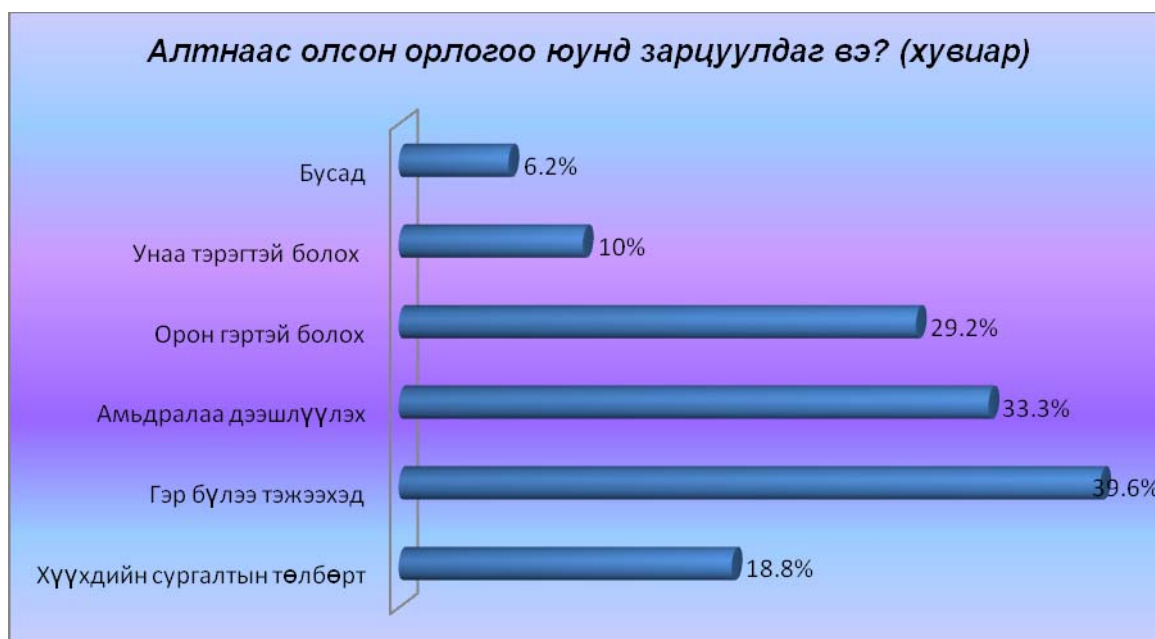
Зураг 55. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн зарлагын үзүүлэлт

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн зарлагын үзүүлэлтийг тодорхойлоход нийт зарлагын дийлэнх хувийг хоол хүнсний зардалд зарцуулдаг бөгөөд энэ нь нийт зардлын 72%-ийг, бусад зардал 28%-ийг эзэлж байгаа бөгөөд үүнээс харахад хоол хүнсний зардал өндөр байгаа нь тухайн ХАМО эрхэлж байгаа болон БУ эрхэлж буй талбай болон сумын төв, ойролцоох суурин газар дээр худалдаалагдаж буй хоол хүнсний бүтээгдэхүүний үнэ улсын дунджаас олон дахин өндөр, дамлаж зарах маягаар явагдаж байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 56. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн хадгаламжийн мэдээлэл

Өрхийн хуримтлалын талаар тодруулахад нийт судалгаанд хамрагдагсдын 62,5% нь сардаа огт хуримтлал хадгалж чаддаггүй, 22,9% нь 50000 хүртэл, 14,6% нь 50000-100000 хүртэл хуримтлал цуглуулдаг гэсэн байгаа нь нийт БУЭ-ийн дийлэнх хувийнх нь сарын орлогын хэмжээ доогуур, амьжиргааны түвшинг хангах төдий байгаагаас сардаа хуримтлал үүсгэж чадахгүй байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 57. Судалгаанд хамрагдагсдын өрхийн орлого зарцуулалтын хувь, төрлөөр

Орлогоо юунд зарцуулдаг талаар судалгаа хийхэд, дийлэнх нь буюу 39,6% нь гэр бүлээ тэжээх, 33,3% нь амьдралаа дээшлүүлэх, 29,2% нь орон гэртэй болоход олсон орлогоо зарцуулдаг байхад 18,8% нь хүүхдийн сургалтын төлбөр, 10% нь машинтай болох, 6,2% нь бусад зүйлд орлогоо зарцуулдаг гэсэн хариулт өгсөн байна. Үүнээс үзэхэд, ХАМО иргэд, БУЭ-ийн дийлэнх хувь нь амьжиргааны түвшингээ дээшлүүлэх, өөрийн гэсэн орон гэртэй болох, гэр бүлээ тэжээхийн тулд хүнд нөхцөлд гар аргаар алт олборлож амьдарч байна.

Зураг 58. Судалгаанд хамрагдагсдын эмнэлгийн тусламж үйлчилгээний хандалт

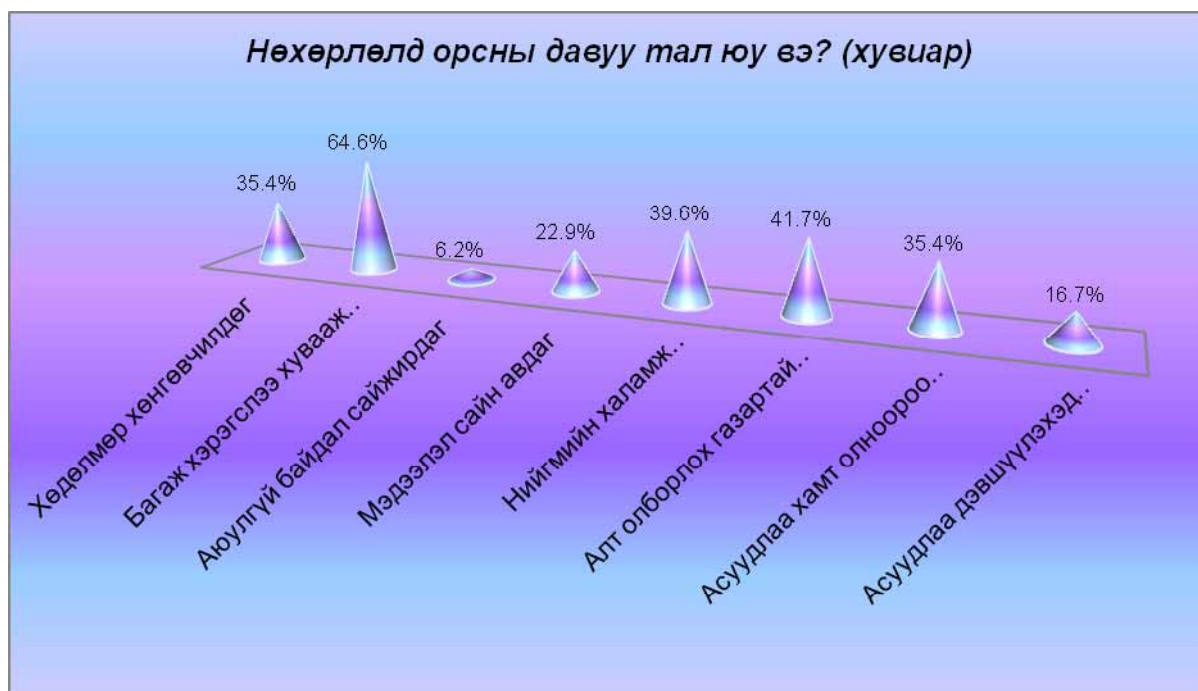
ХАМО иргэд, БУЭ-ийн эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний талаар тодруулахад нийт судалгаанд хамрагдагсдын 79,2% нь сум өрхийн эмчид ханддаг гэсэн байхад 14,5% нь бусад буюу өөрсдөө аргалах, эм уух төдийгөөр өнгөрөөдөг нь харагдаж байсан бөгөөд зайлшгүй буюу шаардлагатай тохиолдолд яаралтай түргэн тусламж дууддаг гэсэн хариулт 6,2%-ийг эзэлж байна. Нарийн мэргэжлийн эмчид үзүүлэх, эмнэлэгт хэвтэж эмчлүүлэх зэрэг нь тус бүр 2,1-ийг нь эзэлж байгаа бөгөөд үүнээс харахад ерөнхийдөө иргэдийн дийлэнх нь сум өрхийн эмчид ханддаг байгаа нь эмнэлэгийн эмч мэргэжилтний тоо д боломжийн хүрэлцээтэй байгааг харуулж байна.

Зураг 59. Судалгаанд хамрагдагсдын хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой осол гэмтэл, төрлөөр

Дээрх графикаас харахад хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой нийт осол гэмтлийн 41,7%-ийг олборлолт хийж, ухаж орхисон нүхэнд унах осол эзэлж байгаа нь БУЭ-ийн дунд ухсан нүхээ шороогоор дарж булах болон нөхөн сэргээлт хийхгүй байгаатай холбоотой байна. Мөн түүнчлэн нийт осол гэмтлийн 39,6%-ийг шороонд дарагддаг гэсэн хариулт өгч байгаа нь ХАМО иргэд, БУЭ иргэд том компаниудын ашиглаад орхисон хаягдал дээр орж хууль бусаар ажиллах үедээ шороонд дарагдах, бэртэж гэмтэх тохиолдол их гарч байна. Мөн бэхэлгээний олс тасарсанаас гарсан осол болон бусад осол гэмтэл тус бүр 18,8%-ийг эзэлж байгаа нь хөдөлмөрийн аюулгүй байдлыг хангах, хамгаалах хэрэгслийг ашиглах талаар сургалт муу хийгддэг, ХАМО иргэд БУЭ-чид хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны дүрэм, журмыг зөрчиж байгаатай холбоотой байна. ХАМО иргэд, БУЭ-чид хөдөлмөрийн аюулгүй байдлыг хангах хувцас хэрэгсэл, хамгаалах хэрэгслийг ашиглах ойлголт мэдлэг чадвар сул байгаа нь дээрх төрлийн осол гэмтэлд өртөх гол нөхцөл болж өгч байна.

Мөн өвлийн цагаар олборлолт хийх газраа гэсгээх зорилгоор гал түлсний улмаас угаартаж байгаа осол гэмтэл 10,4%-ийг, анхаарал хайхрамжгүй байдлын улмаас тэсэлгээнд өртөх осол гэмтэл 6,2%-ийг тус тус эзэлж байна.

Зураг 60. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн нөхөрлөлд орсны давуу талын мэдээлэл

Нийт ХАМО иргэд, БУЭ иргэдийг нөхөрлөлийн зохион байгуулалтанд оруулах зорилготойгоор ажиллаж байгаа бөгөөд нөхөрлөлийн зохион байгуулалтанд орсон иргэдийн дунд нөхөрлөлд орсны гол давуу тал нь тоног төхөөрөмж, хөдөлмөрийн багаж хэрэгслээ хувааж хэрэглэдэг гэсэн хариултыг 64.6%, алт олборлох газартай болдог гэсэн хариултыг 41.7%, 39.6% нь нийгмийн халамж үйлчилгээнд хамрагддаг, 35.4 % нь хөдөлмөр хөнгөвчилдэг болон асуудлаа хамт олноороо шийддэг гэсэн хариулт өгч байгаа нь нөхөрлөлд орсноор хамт олноороо эрсдэл багатай ажиллаж, бүтээмжээ дээшлүүлэх, орлогоо нэмэгдүүлэх, амьдралын баталгаа нь дээшлэх боломжийг бүрдүүлж өгч байгааг ойлгож байгааг харуулж байгаа болно.

4.4 Галуут сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Байгалийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 85. Байгалийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
	Нийт эвдрэлд орсон талбай	13835.18
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг болон нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн харьцаа	Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай	63688.08
	Нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	4
БУЭ-ийн нүүл ажиллагаагаар эвдрэлд орсон газар нутгийн хэмжээ /жилээр гагаар/	Нийт олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	53.36
	Байгалийн капиталын үзүүлэлт	7,5

Байгалийн капиталын үзүүлэлт=100-Бичил уурхайн олборлолт явуулсан талбайн нийт олборлолт явуулсан талбайд эзлэх хувь

Хүний капиталын судалгаа:

Зураг 61. Эгч нь дүүдээ хичээл зааж байгаа нь

Галуут сумын БУЭ нар өөрсдийн лагерьлан буусан газартаа зуны улиралд гэр цэцэрлэг ажиллуулдаг бөгөөд харин энэ зун ажиллуулаагүй гэж байсан. Ер нь хүүхдүүдийг зуны улиралд гэр цэцэрлэгээр хүмүүжүүлэх нь ач холбогдолтой арга хэмжээ болох нь харагдаж байна.

Хүснэгт 86. Хүний капитал

Үзүүлэлт	
Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг БУ-ийн хувийн жин	34.2
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	13.1
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	12.3
Хүний капиталын үзүүлэлт	19.9

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 87. Нийгмийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Нийт уурхайчдын дотор БУЭ-ийн нөхөрлөлийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	65
Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн тоо	120
	Нийт БУЭ-ийн тоо	908
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		10.2

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

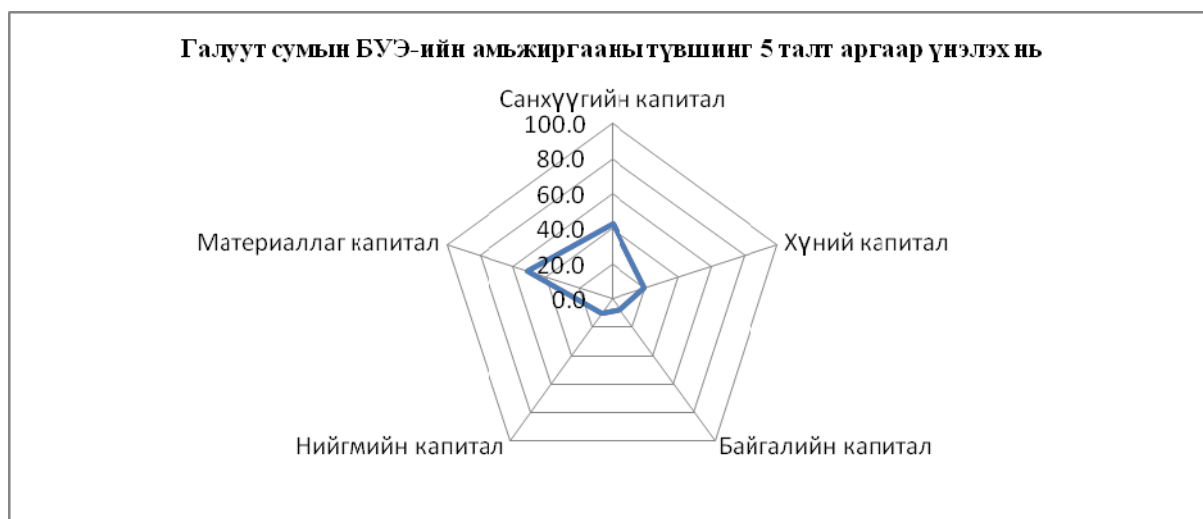
Хүснэгт 88. Материаллаг капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	Галуут
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн багцын үнэ	176545
	Олборлолтын орлого	451041
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		79.2

Санхүүгийн капитал:

Хүснэгт 89. Санхүүгийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлогын хэмжээ	1077323*
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	58
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	47
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		52.5

Зураг 62. Галуут сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь
Галуут сумын БУЭ-чид vgjsy

БҮЛЭГ V. ТӨВ АЙМГИЙН БОРНУУР СУМ

5.1 Борнуур сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа

1. Газар зүйн байршил, газрын нөөц, газар ашиглалт

Борнуур сум нь Төв аймгийн хойд хэсэгт оршдог ба хойд хэсгээрээ Сэлэнгэ аймгийн Баянгол, Мандал, баруун талаараа Төв аймгийн Жаргалант, Баянцогт, урд талаараа Баянчандмань сумдуудтай хил залгаа оршдог. Тус сум нь нийслэл Улаанбаатар хотоос 100км, Төв аймгийн төв Зуунмод хотоос баруун хойш 150 км зайд оршдог. Тус сум нь 114 мянган хавтгай дөрвөлжин талбай бүхий нутаг дэвсгэртэй.

Борнуур сумын газар нутаг нь далайн түвшнөөс дээш 900-1,500 метрийн өндөрт өргөгдсөн ба хамгийн өндөр цэг нь Гунан голын ай сав орчимд 1,728 метр өндөрт өргөгджээ. Цаг уурын хувьд эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай бөгөөд жилийн дундаж хур тунадасны хэмжээ 265мм, өвөлдөө дунджаар -35С, зуны цагт дунджаар +25С-аас +30С градус дулаан байдаг. Монгол орны бусад сумдуудтай харьцуулахад хүн амын төвлөрөл харьцангуй ихтэй сумд тооцогддог бөгөөд нэг квадрат километр газарт 4 хүн ногддог.

Төв аймгийн Борнуур сум нь нийт 1,315 өрхийн 4,677 хүн амтай бөгөөд нэг өрхийн дундаж гишүүдийн тоо нь 4.8 хүн байна. Засаг захиргааны нэгжийн хувьд Борнуур сум нь Өгөөмөр, Нарт, Бичигт, Мандал гэсэн 4 багтай. Өгөөмөр баг нь 414 өрхийн 1,402, Нарт баг нь 265 өрхийн 986, Бичигт баг нь 342 өрхийн 1,220, Мандал баг нь 294 өрхийн 1,069 хүн амтай. Тус сумын нийт хүн амын 64.8%-ийг хөдөлмөрийн насны иргэд эзэлж байна. Нийт хөдөлмөрийн насны иргэдийн 48.9% нь эмэгтэйчүүд, үлдсэн 51.1% нь эрэгтэйчүүд байна.

Нийт хүн амын 27,4% буюу 1,282 нь 0-14 насны хүүхдүүд, 68,2% буюу 3,192 нь 15-64 насныхан, 4,34% буюу 203 нь 65-аас дээш насны хүмүүс байгаа бөгөөд хүн ам зүйн ачаалал нь 46,5% байна. Үүнээс ажилгүй иргэдийн тоо 945 байна. Тус суманд 100 хүүхдийн цэцэрлэг, 987 хүүхэд суралцдаг ерөнхий боловсролын сургууль, 75 хүүхдийн дотуур байр, номын сан, соёлын төв байдаг.

Хадлангийн болон үржил шимт хар хүрэн хөрс бүхий тариалангийн 8108 га талбайтай бөгөөд 29875 га талбай бүхий ой модтой.

Борнуур сум нь буга, бор гөрөөс, гахай, шилүүс, үнэг, хярс, дорго, чоно, үнэг, туулай, булга, солонго, үмхий хүрэн зэрэг ан амьтан болон ятуу, хөтүү, хур, сойр, зэрэг агнуурын шувуу, олон төрлийн жимс, эмийн ургамалтайгаас гадна сайн чанарын шавар, элс, шороон будаг, алт, вольфрам, өнгөт метал, төмрийн нөөцтэй.

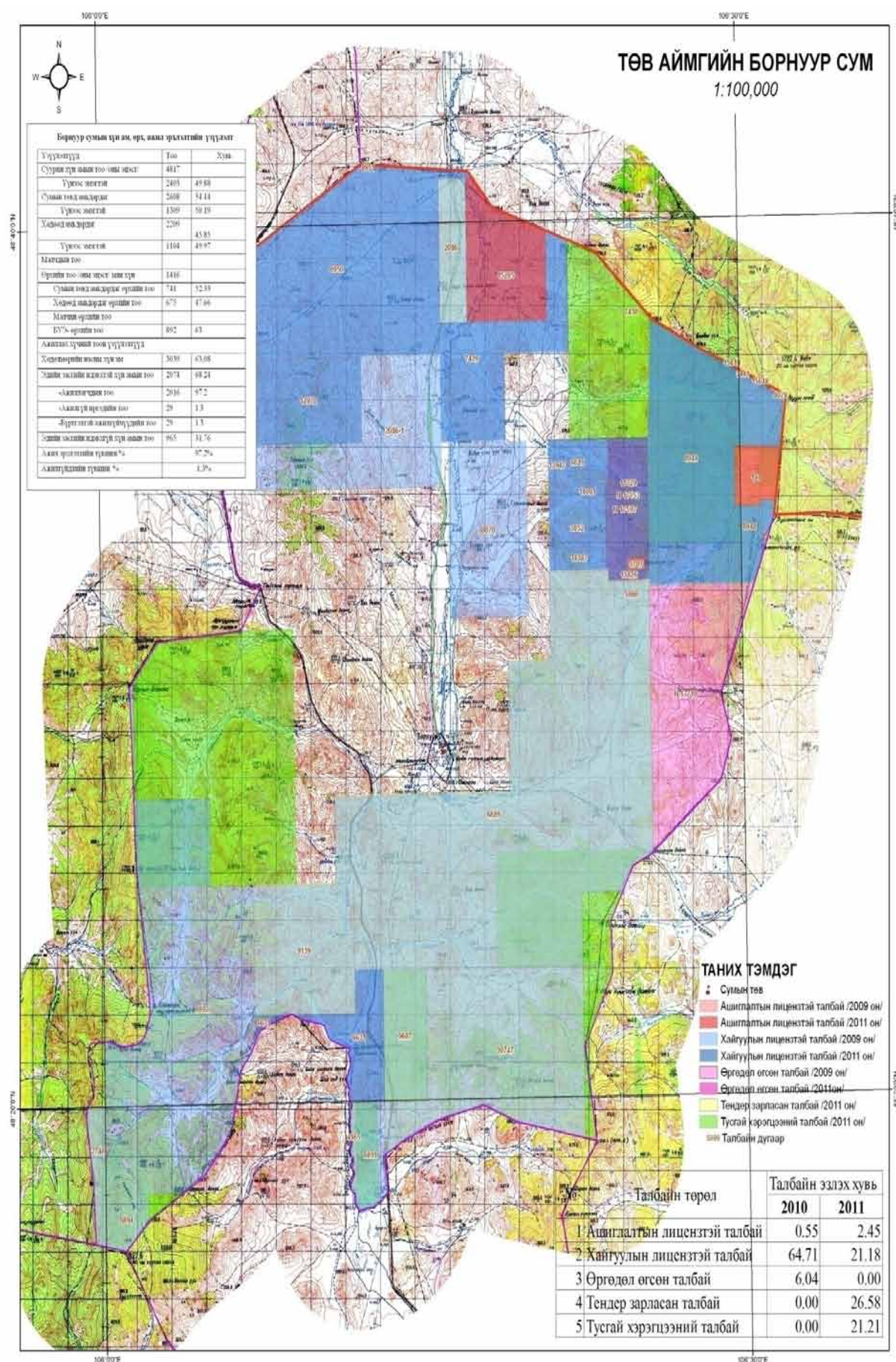
Эртний Хүннүгийн булш, бунхан бүхий ховор архелогийн олдворууд Ноён уулнаас олддог учир түүх, соёлын дурсгалт газартай бөгөөд харамсалтай нь яг энэ газарт алтны үндсэн ордын ашиглалтын тусгай зөвшөөрлөлийг Билэгт Трөйд ХХК эзэмшин үйл ажиллагаа явуулж байгаа.

Борнуур сум 1315 өрхийн 4670 гаруй хүн амтай, өрхийн дундаж гишүүний тоо 4,8 байна.

Засаг захиргааны 4 багтай: Өгөөмөр, Мандал, Нарт, Бичигт багууд 1000 хүнд ногдох төрөлт 18, нас баралт 1000 хүнд 8, цэвэр өсөлт 10 байна. Нялхсын эндэгдэл 2010 онд гараагүй байна.

Сүүлийн жилүүдэд илэрсэн сүрьеэ өвчний 14 тохиолдол гарсаны 10 нь БУЭ иргэд байсан байна. Тоосны гаралтай бронхит 11, тоосны харшил 22, арьсны үрэвсэл харшил 29, бөөрний өвчин 17, үе мөчний өвчлөл 49, чих хамар хоолойн өвчлөл 37 тохиолдол илэрсэн нь гар аргаар алт олборлох, уурхай дахь тэсэлгээ, хүйтэн, ус

чийгтэй, харанхуй хоолой-газрын гүнд олон хоног сараар ажилладагтай холбоотой байна.

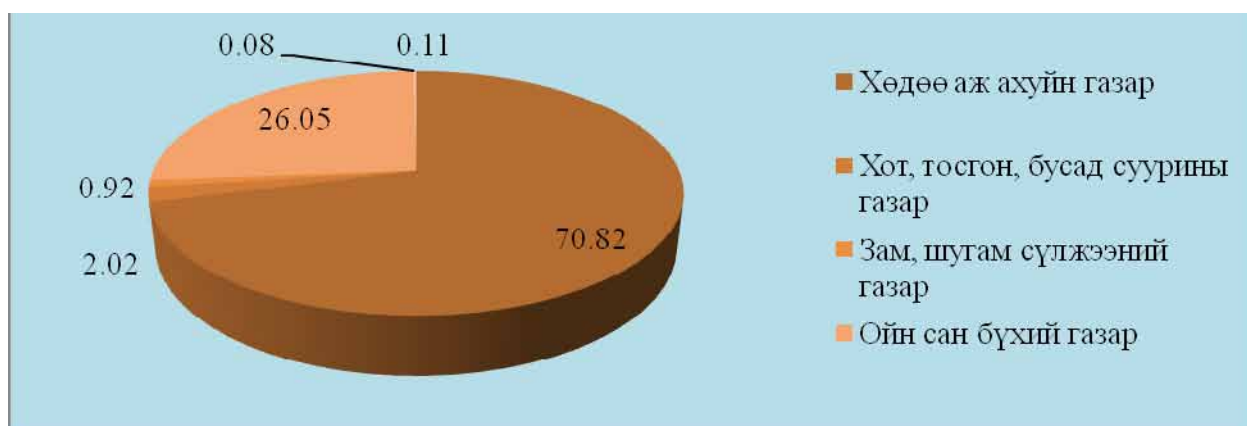
Эх сурвалж: АМХЭГ-ын газрын кадарстрын албаны мэдээлэл

Зураг 63. Борнуур сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт

Хүснэгт 90. Борнуур сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал /мян.га/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
114687	81218.82	2316.52	1054.01	29875.7	93	128.95

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 64. Борнуур сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал

Хүснэгт 91. Борнуур сумын ХАА-н газрын ангилал

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
81218.82	68237.37	7126	5855.45

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 92. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
114687	245.6	0.21

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 93. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	Хот тосгон бусад суурины газар	Өрхийн эзэмшлийн газар			Ашиглалтын лицензтэй талбай			Хайгуулын лицензтэй талбай	
		Өрхийн эзэмшлийн газар	Нийт газар нутагт эзлэх хувь /хувиар/	Хот тосгон, бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Ашиглалтын лицензтэй талбайн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Хот тосгон бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
114687	2316.52	245.6	1.00	10.60	24517.64	21.38	1058.4	2833.66	2.47

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Борнуур суманд нийт 17 газар 31 ашиглалтын болон хайгуулын тусгай зөвшөөрлийг 27351.29 га талбайд 11 компанид өгсөн бөгөөд үүнээс 9 ашиглалтын лицензтэй 2833,66 га газар 3 компани, 22 хайгуулын лицензтэй 24517,64 га газар 8 компани байгаа бөгөөд ашиглалтын лицензтэй талбайг хамгийн анх Гүнбилэг трейд 1997 оны 06 дугаар сарын

13 нд 591,26 га газрыг 2027 оны 06 дугаар сарын 13 хүртэл эзэмших зөвшөөрлийг авч байсан байна. 2011 оны 7 дугаар сарын 25 байдлаар уг газрыг хамгийн сүүлд 2040 оны 07 дугаар сарын 01 хүртэл ашиглахаар Зуунмод компани нийт 22,22 га талбайг Зуунмодны гол-1, Зуунмодны гол хэмээх газар авсан байна.

Хайгуулын лицензтэй талбайн хувьд хамгийн анх 2003 оны 12 дугаар сарын 09нд нийт 1344,56 га газарт Брейвхартресориз компани тусгай зөвшөөрөл авч байсан бол уг газар хамгийн сүүлд Итгэлтхүлэг, Туншаншиандон, Ворлдмайннинг зэрэг компани нийт 1294,51 га газрыг Харганы ам-1, Харганы ам хэмээх газар 2014 оны 07 дугаар сарын 31 хүртэл хайгуул хийхээр тусгай зөвшөөрөл авсан байна.

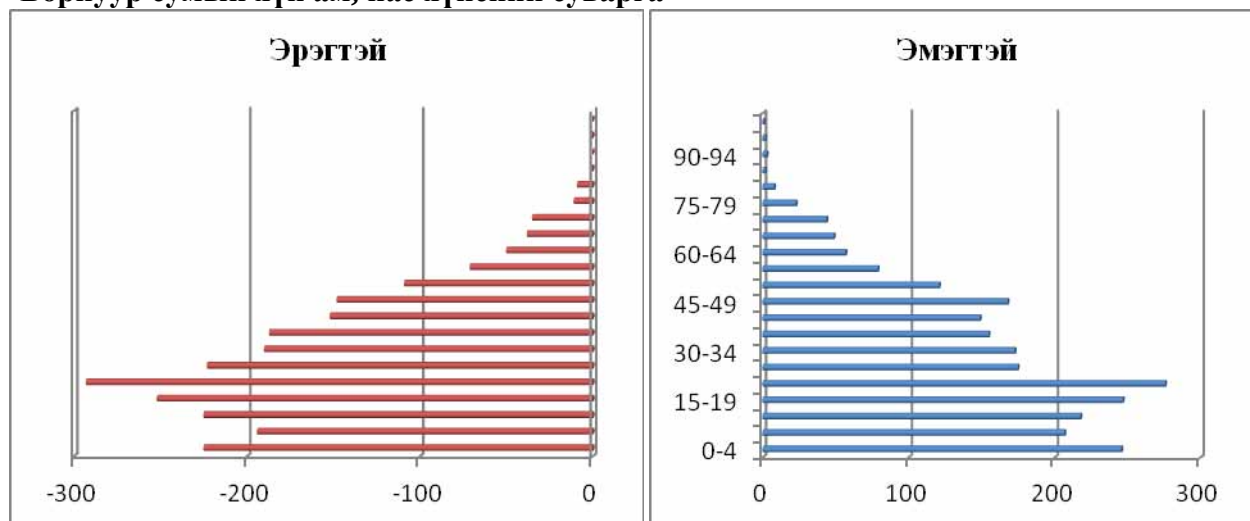
Хүснэгт 94. Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Нийт эвдрэлд орсон талбай	Нийт газар нутгийн хэмжээнд эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь	Уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбайн хэмжээ /ААН_ийн/	Нийт газар нутгийн хэмжээнд эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь	ХАМО болон БУ-ын олборлолтоос эвдэрсэн талбай	ХАМО болон БУ-ын олборлолтоос эвдэрсэн талбай нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь
114687	8745,65	7.63	6155.8	5.37	986.5	0.860167

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Сумын хүн ам зүйн мэдээлэл

Борнуур сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга

Зураг 65. Борнуур сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга

Эх сурвалж: МУ Статистикийн эмхэтгэл, сумаар 2010 он

Хүснэгт 95. Борнуур сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд

Залуу хүн амын эзлэх хувь	27.3
Хөгшин хүн амын эзлэх хувь	4.7
Хүн амын ачаалал	47

Хөгшрөлтийн индекс	17.2
Дундаж нас	28.1
Хүйсийн харьцаа	100

Нийт хүн амын 27,3 хувь нь 15 нас хүртэлх хүүхдүүд, 4,7 хувь нь 65-аас дээш насны хөгшид эзэлдэг байна. **Хүн амын ачаалал** нь 100 “тэжээгч”-д ногдох “тэжээлгэгч” хүн амын тоогоор тодорхойлогдоно. **Тэжээгч** хүн ам гэдэг - хөдөлмөрийн насны, эдийнзасгийн идэвхитэй хүн амын тоо бөгөөд **тэжээлгэгч** хүн ам - хөдөлмөрийн бус насны, эдийн засгийн идэвхгүй хүмүүс /15-аас доош насны хүүхдүүд, 65 ба түүнээс дээш тэтгэврийн насны ахмадууд/ байна. 100 тэжээгчид 47 тэжээлгэгч ногдож байна. Тухайн суманд 15 хүртэлх насны 10 хүүхдэд 65-аас дээш насны 7 хүн ногдож байна. Мөн дундаж нас нь 25,4 байгаа нь өсвөр насны хүүхэд залуучууд ихтэй байгааг харуулж байна.

Хүйсийн харьцаа харьцангуй тэнцвэртэй байгааг харуулж байна.

Борнуур сум нь нийт 4817 хүн ам, 1416 өрхтэй бөгөөд хүн амын 49,88 буюу 2403 нь эмэгтэй байна. Нийт хүн амын 2608 нь буюу 54.14 хувь нь сумын төвд, харин 2209 нь буюу 45.85 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 40,4 хувь буюу 1561 нь малчид байна. Нийт өрхийн 52.33 хувь нь буюу 741 нь сумын төвд, 675 буюу 47,66 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт өрхийн 31.92 хувь нь буюу 452 нь малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 63 орчим хувь нь буюу 892 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж өрхийн орлогодоо нэмэр болдог нь судалгаагаар тогтоогдлоо. Тухайн суманд 270 гаруй ХАМО иргэн албан ёсоор байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

Тухайн суманд хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 63,08 хувь нь буюу 3039 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 68,24 хувь нь буюу 2074 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 97,2%, ажилгүйдлийн түвшин 1,3% байна.

Хүснэгт 96. Борнуур сумын хүн амын тоон үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлтүүд	Тоо	Хувь
Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	4817	
Үүнээс эмэгтэй	2403	49.88
Сумын төвд амьдардаг	2608	54.14
Үүнээс эмэгтэй	1309	50.19
Хөдөөд амьдардаг	2209	45.85
Үүнээс эмэгтэй	1104	49.97
Малчдын тоо	930	19.3
Өрхийн тоо /оны эцэст/ мян.хүн	1416	
Сумын төвд амьдардаг өрхийн тоо	741	52.33
Хөдөөд амьдардаг өрхийн тоо	675	47.66
Малчин өрхийн тоо	452	31.92
БУЭ- өрхийн тоо	892	63
Ажиллах хүчний тоон үзүүлэлтүүд		
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	3039	63,08

Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо	2074	68.24
-Ажиллагчдын тоо	2016	97.2
-Ажилгүй иргэдийн тоо	29	1.3
-Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	29	1.3
Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амын тоо	965	31.76
Ажил эрхлэлтийн түвшин %	97,2%	
Ажилгүйдлийн түвшин %	2,8%	

Эх сурвалж: Сумын статистикийн тайлан, 2010 он

Борнуур сумын ерөнхий боловсролын бүрэн дунд сургууль

Тус сургууль 70 насны түүхтэй буурал сургуулийн нэг юм. 1949 онд Баян-Өлзийт сум татан буугдаж тэр ондоо Борнуур, Баянчандмань, Тариат, Жаргалант сум болж хуваагдсанаар 1949 онд Борнуур сумын сургууль анх байгуулагдсан.

Хүснэгт 97. Борнуур сумын боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	453	
Үүнээс эмэгтэй	229	50.55
Үүнээс: Малчдын хүүхэд	17	9.09
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	187	41.2
Үүнээс эмэгтэй	110	58.82
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	1052	
Үүнээс эмэгтэй	530	50.38
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	895	85.07
Үүнээс эмэгтэй	446	49.83
Бага боловсрол	467	52.17
Үүнээс эмэгтэй	225	48.17
Суурь боловсрол	290	32.4
Үүнээс эмэгтэй	148	51.03
Дунд боловсрол	138	15.41
Үүнээс эмэгтэй	73	52.89
Багшийн тоо	44	
Үүнээс эмэгтэй	33	75
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	20.34	

Эх сурвалж: МУ, БСШУЯ-ны тайлан 2010-2011 он

Борнуур сум нь 18 эмнэлгийн ортой, 6 их эмчийн орон тоотой ажилладаг байна.

Хүснэгт 98. Борнуур сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
6	4817	802.83	68

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан, 2010 он

Хүснэгт 99. Борнуур сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин	Бусад халдварт өвчин
93	12	42	32	7

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан, 2010 он

Хүснэгт 100. Нийт малын тоо төрлөөр

Нийт малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
	104795	100	21,76
Үхэр	9776	9,33	2,03
Адуу	5924	5,65	1,23
Тэмээ	63	0,06	0,01
Хонь	45935	43,83	9,54
Ямаа	43095	41,12	8,95
Малын зүй бус хорогдлын тоо	575	0,55	0,12

5.2 Борнуур сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүснэгт 101. Санхүүгийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		95.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	46.1
1 өрхөд ногдох дундаж нийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	84.0
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	30.3
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	2.8
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		64.4

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 102. Хүний капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	98.0
Нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	80.0
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	55.2
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	92.2
Хүний капиталын үзүүлэлт		56.4

Хүснэгт 103. Байгалийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	60
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	19.6
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		19.8

Хүснэгт 104. Нийгмийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	100.0
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	20.0
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	32.3
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		50.8

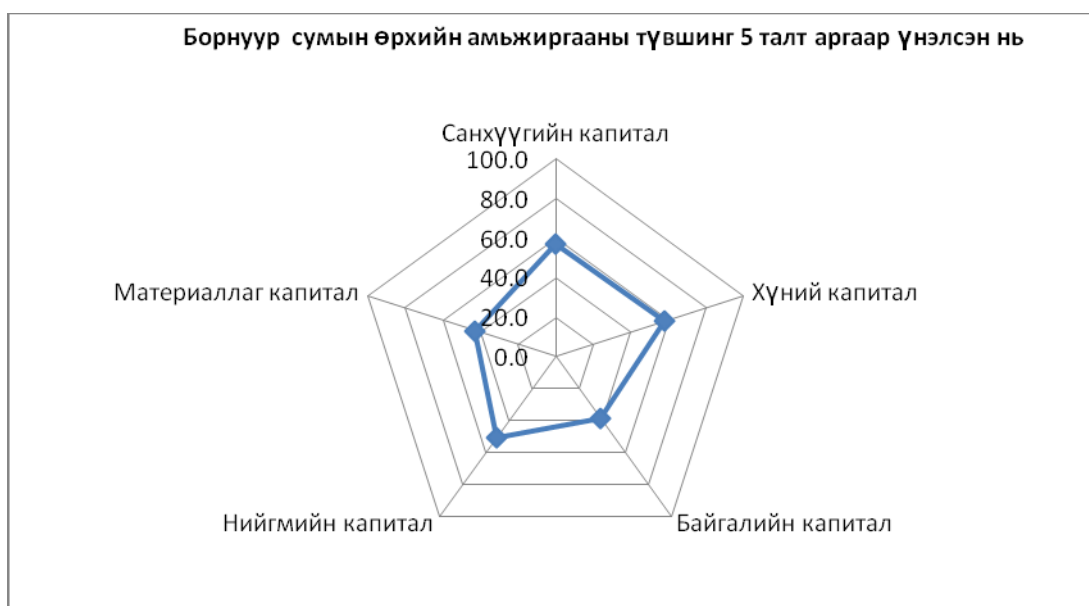
Хүснэгт 105. Материаллаг капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ

Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	42.4
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	34.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	75.8
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	10.2
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		54.1

Хүснэгт 106. Нэгдсэн байдлаар

Капиталын нэр	Дундаж үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	64.4
Хүний капитал	56.4
Байгалийн капитал	19.8
Нийгмийн капитал	50.8
Материаллаг капитал	54.1

Зураг 66. Борнуур сумын иргэдийн амьжиргааны түвшингийн таван талт үзүүлэлт

5.3 Борнуур сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа

БОРНУУР УУЛ УУРХАЙ БОЛОН БИЧИЛ УУРХАЙ ЭРХЛЭЛТИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

Газар зүйн байрлалын хувьд хангай, хээр хосолсон үржил шимтэй хөрс бүхий, цаг агаарын тааламжтай бүс нутагт байрладаг бөгөөд ой мод, ус болон алтны орд, төмрийн хүдэр, вольфрам болон чанар сайтай элс, хайрга зэрэг эрдсээр баялаг тогтоцтой юм. Тухайлбал Төв аймаг нь чулуун нүүрс төмрийн хүдэр, хар тугалга, гянт болд, усан ба утаат болор, жонш, оюу, номин, гялтгануур мана, цагаан тугалга зэрэг ашигт малтмалтай.

Уул уурхайн хамгийн олон хайгуулын болон ашиглалтын лицензтэй аймгийн тоонд Төв аймаг нь зүй ёсоор ордог юм. Тодруулбал, Төв аймгийн хэмжээнд ашиглалтын 536, хайгуулын 174 лиценз олгогдсон байна. Лиценз бүхий талбайг авч үзвэл, ашиглалтын лицензээр 1230,714 га, хайгуулын лицензээр 44,140 га газар олгогдсон байна. Тус аймгийн хамгийн том лиценз буюу 600 га талбайг Канадын хөрөнгө оруулалттай Сентера Гоулд компани эзэмшдэг. Уг компани нь 1997 оноос хойш тус аймгийн нутаг дэвсгэрт алтны олборлолт явуулсаар ирсэн. Мөн тус сумын Харгант хэмээх үндсэн ордод Гүнбилэг компани ашиглалтын лиценз эзэмшдэг ба алт олборлох үйл ажиллагаа явуулдаг.

Социализмын үед уг сумыг Монгол Улсын газар тариалан, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн гол бүс нутаг болгон хөгжүүлж байсан түүхтэй. Социалист системийн уналт, жил дараалан тохиолдсон ган зуд зэрэг байгалийн гамшгуудаас шалтгаалан олон мянган малчид, тариаланчид өөрсдийн эрхэлж байсан хөдөө аж ахуйн бизнес, үйл ажиллагаагаа эрхлэх боломжгүй болсон. Тиймээс орон нутгийн иргэд орлого олох, амьжиргаагаа залгуулах өөр өөр боломжуудыг хайн зарим нь хот суурин газар луу нүүж, үлдсэн зарим хэсэг нь хувиараа алт олборлон амьжиргаагаа залгуулах болсон байна.

Алт олборлох үйл ажиллагаа нь бий болсноор нийгэмд эерэг, сөрөг олон үр дагавруудыг бий болгосны нэг нь үндсэн ордтой холбоотой мөнгөн усны хэрэглээ байсан юм. 1995-2005 оны хооронд хийгдэж байсан судалгааны материалуудыг судалж үзэхэд тухайн 400 гаруй алт олборлогчид Борнуур суманд алт олборлож байсан бөгөөд нэг хувиараа алт олборлогч иргэн жилд дунджаар 400 грамм мөнгөн ус хэрэглэж 223,8 грамм алт авдаг байсан тухай мэдээлэл байсан гэж өмнөх судалгаануудад дүгнэжээ². Үүнээс үзвэл Борнуур суманд мөнгөн усны хэрэглээ асар өндөр байсан нь тодорхой байна. Мөн нийт хэрэглэгдэж байсан мөнгөн усны 85 гаруй хувь нь хятадаас импортоор орж ирж байсан.

Үлдсэн хувь бусад сувгаар тухайлбал Бороо голд алдсан мөнгөн усыг шүүж авах замаар алт олборлогч нарын гарт орж ирэн ашиглагдаж байжээ.

Энэ мэтээр алтны үндсэн ордод химийн хорт бодис ялангуяа мөнгөн усыг асар их хэмжээгээр хэрэглэж, хадгалалт тээвэрлэлтийн горимыг алдаж, ахуйн нөхцөлд алт бариулж, барьсан алтаа ууршуулах замаар цэвэршүүлж байсан учир 2007 онд Ерөнхий сайдын үүрэг болгосны дагуу Улсын мэргэжлийн хяналтын газраас химийн хорт болон аюултай бодисын тухай хуулийн хэрэгжилтэнд хийсэн үзлэг шалгалтаар улсын хэмжээнд нийт 147 тээрмийг хурааж устгасан, түүний дотор Борнуурын олон тээрэм орсон байдаг..

² МУИС, хүн ам зүйн судалгааны төвийн судалгаа 2006 он

Энэ шийдвэр нь нэг талдаа хүн амын эрүүл мэнд, байгаль орчинд тулгамдаад байсан нэгэн хэцүү асуудлыг шийдэхэд дөхөм болсон хэдий ч нөгөө талдаа маш олон хүний амьжиргааны орлогын эх үүсвэрийг нь үгүй хийж, тэдгээр иргэдийн ахуй амьдрал амьжиргаанд хүнд цохилт болсон.

Иймээс иргэд өөрсдийн хууль зөрчсөн болон хүн амын эрүүл мэнд, байгаль орчинд учруулсан хор хохиролын үр дагаварыг ойлгож, нийтлэг эрх ашгийг хамгаалах, ажлын байр, орлогоо хууль эрх зүйн хүрээнд баталгаажуулах зорилгоор Бичил Уурхайчдын Холбоо төрийн бус байгууллагыг 2007 онд өөрсдийн санаачлагаар байгуулжээ.

Холбооны үйл ажиллагаа мөнгөн уснаас татгалзах уриалгаар эхэлж, “Борнуур мөнгөн усгүй амьдрал” сэдэвт зөвлөлгөөнийг Борнуурт зохион байгуулсан. Зөвлөлгөөний үр дүнд Борнуур суманд мөнгөн усгүй технологиор хүдэр баяжуулах цехийн төсөл хэлэлцэгдэж дэмжигдсэн байна. Энэ төслийг ШХА-ын дэмжлэгтэйгээр БУХ ТББ-ийн үүсэл санаачлагаар байгуулагдсан БУЭ компани амжилттай хэрэгжүүлэн хүдэр баяжуулах үйлчилгээг 2008 оноос үзүүлж байна.

Гэхдээ энэхүү үйл ажиллагааг хуулийн хүрээнд явуулах хууль эрх зүйн орчин бүрэн бүрдээгүй байгаа нь ажиглалтъярилцлагын явцад харагдаж байлаа. ХАМО иргэдийн үйл ажиллагааг эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд хөгжүүлж чадсан тохиолдолд олон тооны ажлын байр бий болох, ажилгүйдэл ядуурал буурах, хөдөөгийн тогтвортой хөгжилд хувь нэмрээ оруулах боломж асар их байгаа нь харагдсан. БУЭ-той холбоотой тогтоол, журмуудыг гарган мөрдүүлснээр хувиараа ашигт малтмал олборлох үйл ажиллагаа бичил уурхайн хэлбэрт шилжих, бичил уурхайн олборлолт, техник технологийн тухай асуудлууд шийдэгдэж эхэлсэн байна.

Ингэснээр хувиараа алт олборлогч иргэдийн хамтын ажиллагааны зохион байгуулалт, орлогын эх үүсвэр болон ажлын байрны баталгаажилт, хөдөлмөр хамгаалал аюулгүй ажиллагаа, нийгмийн бусад харилцааг зохицуулахад нааштай өөрчлөлтүүд гарсаар байна. Гэхдээ газар ашиглалт болон олборлолтыг тойрсон олон асуудлыг шийдвэрлэж чадахгүй байгаа нь өнөөдөр ч ХАМО иргэдийн үйл ажиллагаа БУ болтлоо хөгжиж чадахгүй байна.

Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг дэвсгэрт үйл ажиллагаа явуулж байгаа алт хувиараа олборлож байсан БУЭ иргэдийн болон үндсэн ордын ашиглалт, олборлолтын хэмжээнд олборлох үйл ажиллагаа явуулж байгаа Билэгт Трэйд ХХК компанийн эргэн тойрон дахь нутгийн иргэдийн амьжиргааны түвшингийн суурь судалгааг хийсэн болно.

Судалгаанд Ноён уулын Сүжигт хайрхан дахь алтны үндсэн ордод олборлолт хийж байсан БУЭ иргэд, нөхөрлөлүүдийн үйл ажиллагаа, уурхайн орчны судалгаа, байгаль орчны үнэлгээ болон сумын төв дэх БУЭ ХХК-ийн алт бүхий чулууг тээрэмдэж, угааж баяжуулах цех, Бороо Гоулд ХХК-ээс уурхайн ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлийг шилжүүлж авсан гэх Билэгт Трэйд ХХК-ийн олборлолтын газар болох Сүжигт хайрхан уулын үндсэн ордын 1-р аманд орчны судалгаа-үнэлгээ болон алт хувиараа олборлож байсан БУЭ иргэдийн амьжиргааны түвшинд судалгаа хийлээ.

Судалгааг нүдээр үзэх, ажиглах, ярилцлага хийх, мэдээлэл цуглуулах үндсэн дээр таван талт судалгааны арга-үзүүлэлтүүдээр хийсэн болно.

Уурхай орчмын ерөнхий судалгаанаас үзэхэд, БУЭ иргэд 300 гаруй байсан бөгөөд хамгийн олон үедээ 700 гаруй болж байсан байна.

Уурхайд дор хаяж нэг гишүүн нь байнга ажилладаг өрхийн нийт өрхөд эзлэх хувь 80 шахам хувьтай байсан ба зарим үед бараг өрхийн 90 гаруй хувь хувиараа алт олборлож амьжиргаагаа хангадаг байсан гэсэн мэдээлэл өгч байв. Бусад аймаг сумаас ирж ажиллаж байгаа иргэд ТББ-ын судалгаагаар 5 орчим хувь гэсэн мэдээлэл байна.

Ноён уулын Сүжигт хайрхан, Харгантад 1996 оноос иргэд хувиараа алт олборлож ирсэн байна.

Сумын Засаг даргын ярилцлагаас үзэхэд уурхайд хийсэн тэслгээний үед аюулгүй ажиллагааны дүрэм журмыг мөрдөөгүйгээс сохорсон, тахир дутуу болсон иргэд байгаа бөгөөд 1996 оноос хойш 2005 он хүртэл алт угаахад мөнгөн ус хэрэглэж байсан нь олборлолт хийж байсан иргэдийн эрүүл мэндийг хохироож, байгаль орчин усны бохирдлыг бий болгосон байх талтай.

Хөдөлмөрийн насны 1000 хүнд ногдох ажилгүйчүүдийн тоо 310 байна. Ажилгүйдэл 2009 онд байснаас 1,5 дахин өссөн нь БУЭ иргэдийн алт олборлолт болон БУЭ ХХК-ийн үйл ажиллагаа зогссонтой холбоотой байна.

БУЭ иргэдийн 32 хувь нь сүүлийн 3 жилд ямар нэг осолд орж байсан, гэмтэл авч байсан судалгаа байгаа ба тэдний 31,3 хувь нь малталтын дээвэр нурсанаас, нүх нурж дарагдсанаас, өндрөөс унасанаас, угаартсанаас осолд орж гэмтсэн байна.

БУЭ иргэдийн 50 гаруй хувь нь ТББ-аар дамжуулан ЭМД-д хамрагдаж байсан судалгаа байна.

Шатахууны үнэ Улаанбаатар хоттой ижил түвшинд байна.

Хүнсний бараа бүтээгдэхүүний үнэ Улаанбаатар хоттой ойролцоо байна.

Борнуур сумын нутаг дэвсгэрт БУЭ иргэд болон уурхай орчмын судалгаа, зохион байгуулалт, хөгжлийн хандлага, сул ба давуу талууд

Төв аймгийн Борнуур сумын хэмжээнд тусгай зөвшөөрөлтэйгээр алтны үндсэн ордод олборлолт явуулж байгаа аж ахуйн нэгжийн тоо 2 түүний дотор Канадын хөрөнгө оруулалттай Сентера Гоулд ХХК 600 га газрын зөвшөөрөлтэй бөгөөд өөрийн эзэмшиж байгаа талбайд Харгантын аманд олборлолт хийх эрхийг 2009 онд Гүн билэгт Трэйд ХХК-д шилжүүлсэн байсан бол 2010 оноос БУЭ иргэдийн олборлолт хийж байсан Сүжигт хайрхан дахь олборлолтын 58 га газрын (1-р ам болон бусад 5-6 ам) эрхийг мөн шилжүүлсэн бололтой байна.

БУЭ иргэдийн гар аргаар алт олборлож байсан Сүжигт хайрхан уулан дахь 58 га газар нь Канадын хөрөнгө оруулалттай Сентера Гоулд ХХК-ын ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл бүхий 600 га газрын нэг хэсэг бөгөөд тус компани энэ газартаа олборлолт хийдэггүй тул 2007 онд иргэдийн олборлолт хийх үйл ажиллагааг дэмжиж, баталгаажуулах зорилгоор Швецарийн Хөгжлийн Агентлаг(цаашид ШХА гэх), Борнуур сумын засаг дарга, БУЭ иргэд+Бичил уурхайчдын холбоо ТББ, Сентера Гоулд ХХК, Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар (цаашид АМХЭГ гэх) зэрэг 5 тал оролцож, хамтын ажиллагааны санамж бичигт гарын үсэг зурсан байна.

Энэхүү санамж бичгийн дагуу БУЭ иргэд Сүжигт хайрхан ууланд үндсэн ордын алтны олборлолтыг өмнө хийж байснаа үргэлжлүүлэн хийж ирсэн байна.

Гэхдээ тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч, Сумын засаг дарга, БУЭ иргэд тэдний төлөөлөлийн байгууллага БУХ ТББ-тай байгаль орчин, ариун цэвэр, нөхөн сэргээлт, уулын ажлын төлөвлөгөө, хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаа, иргэдийн ЭМ, нийгмийн даатгал, орлогын албан татварын асуудлыг багтаасан үүрэг хариуцлага бүхий 3 талт гэрээг Засгийн газрын 72 дугаар тогтоолоор баталсан журмын дагуу байгуулах шаардлагатай байсан боловч энэхүү гэрээ хийгдээгүй ирсэн байна. Энэ нь 5 талт санамж бичгийн заалт зөрчигдөн, Билэгт Трэйд ХХК БУЭ иргэдийн ашиглаж байсан ам руу орж, тэднийг шахан гаргаж, ажил-орлогоос нь салгах үйл ажиллагааг хийхэд хүргэсэн нөхцөл байдалд хүргэсэн байна.Одоогийн байдлаар 2011 оны эхнээс БУЭ иргэдийн олборлох үйл ажиллагаа зогссон, Билэгт Трэйд ХХК Сүжигт хайрхан дахь олборлолтын аманд Эрдэнэс ХХК Хамгаалалтын компаниар хамгаалалт хийлгэж, хашаа барьж, БУЭ иргэдийг нэвтрүүлэхгүй болгосон байна.

Хамгалалтын албанаас зөвшөөрөл авч, олборлолтын 1-р аманд очиход 12 гэр барьсан, тоног төхөөрөмж бага оворын уурхайн машин механизм тавьсан, аманд цэвэрлэгээ хийж, чулуулгыг гадагш гаргасан, усыг гадагш урсгах хоолой, шланк тавьсан байдалтай байсан.

Мөн гадаадад гаргахаар савлаж тавьсан Sample гэсэн целлодон уутанд уурхайгаас авсан дээжүүдийг савлаж тэргэнцэр дээр ачсан байсан болно.

Уулзсан хүн нь эрх бүхий хүн биш гэсэн мэдээлэлийг өөрийн тухай өгсөн бөгөөд одоо уурхайн ордод цэвэрлэгээ хийж, олборлолтын бэлтгэл хийж, лабораторид явуулах дээж авч байна, ажил эхлэх үед уурхайн аман дахь усыг соруулах юмуу багасгах арга хэмжээ авна, амны болон хоолойн хамгаалалт, бэхэлгээг сайжруулна, дотор төмөр зам тавина гэсэн мэдээлэл өглөө.

Түүний мэдээлэлээс энд 20 орчим хүн дээрхи ажлыг гүйцэтгэж байгаа гэсэн боловч 12 гэр байгаагаас үзэхэд хүний тоо 35-40 орчим, зөвхөн 1-р ам бус цаад талын амууд руу явдаг зам дээр машин зогсож байсан нь олборлолт хийж байх магадлалтай байлаа.

Танилцуулагч хүн энэ компаниа Билэгт Трэйд ХХК биш Австралийн хөрөнгө оруулалттай компани гэсэн, нэрийг сайн мэдэхгүй байна гэсэн хариулт өгсөн ба Билэгт Трэйд ХХК нь Харгантын аманд байдаг, тэнд тусгай зөвшөөрөлтэй гэсэн хариулт өгсөн нь хачирхалтай байсан бөгөөд өөрийн компанийн тухай мэдэн будилж, бусдын компанийг илүү мэдэж байсан нь түүнийг эрх бүхий албан тушаалтан бөгөөд зориуд төөрөгдүүлэх мэдээлэл өгсөнийг харуулж байлаа.

Энэ талаар сумын засаг даргаас тодруулахад, Сүжигт хайрханд байгаа тэр компани бол Билэгт Трэйд ХХК мөн, тэд худал хэлж байна гэсэн тайлбар хийсэн бөгөөд эндхийн олборлолт хийх А зөвшөөрөл нь Бороо Гоулд ХХК-д байсан, тусгай зөвшөөрөлийг АМХЭГ Билэгт Трэйд ХХК-д шилжүүлсэн байна, энэ нь усны эх булаг бүхий ойн бүсэд тусгай зөвшөөрөл олгож, шилжүүлж АМХЭГ хууль зөрчиж байна гэсэн байдлаар ярьж байсан нь мөн л Сентера Гоулд ХХК тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч гэдгийг биш, Бороо Гоулд ХХК гэж будилуулав.

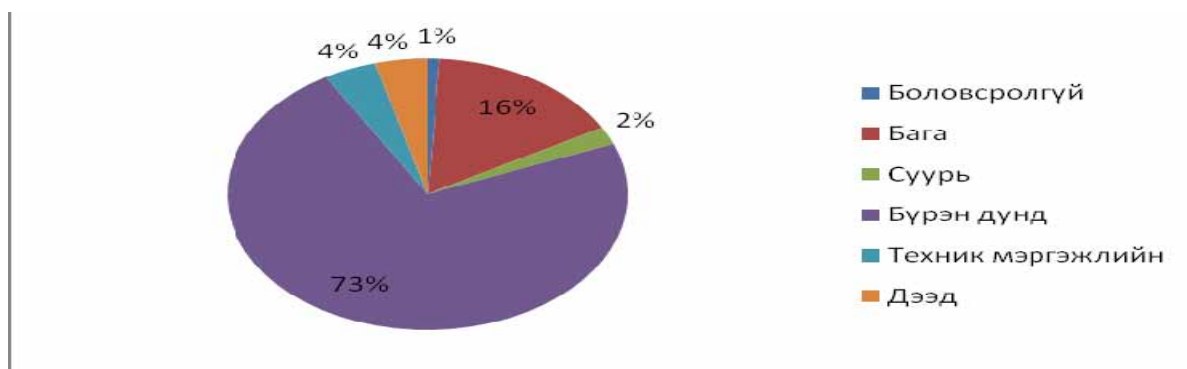
Энэ асуудлаар АМХЭГ-аас албан ёсоор тодруулга хийх шаардлагатай гэсэн дүгнэлт хийж байна.

ШХА-ийн дэмжлэгтэйгээр БУЭ иргэд, бичил уурхай эрхлэгчдийг дэмжин тэдний амьжиргааг тогтвортой дээшлүүлэх Тогтвортой бичил уурхай төслийн хүрээнд өдөрт 16 тн хүдэр тээрэмдэж, баяжуулж, алтыг ялгах 8 тээрэм бүхий цехийг БУЭ ХХК-г түшиглэн Борнуур суманд байгуулсан нь БУЭ иргэдийг алтаа борлуулж, орлоготой байх боломжийг дээшлүүлж, 60 гаруй хүнийг ажлын байраар хангаж байсан байна.

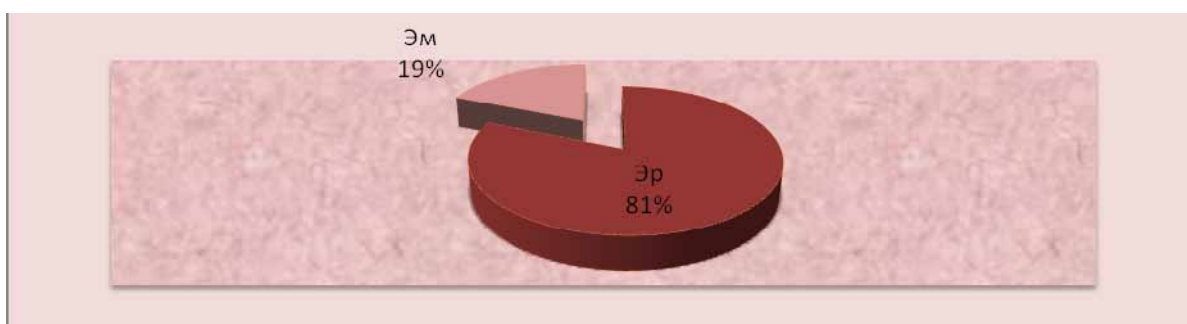
Гэвч баяжуулалтад мөнгөн ус хэрэглэсэн болон уулын тэсэлгээг хууль бусаар хийсэн шалтгаанаар олборлолт болон баяжуулалтын үйл ажиллагааг аймгийн МХГ-аас зогсоосон байна. Иймд БУЭ иргэд 2011 онд алт олборлох, баяжуулах үйл ажиллагаа зогсож, орлогогүй, өр зээлэнд баригдсан иргэд, айл өрх олон болсоныг иргэд, дэлгүүрүүд, хоолны газрынхан ярьж байв. Өрхийн талаас илүү нь банк, дэлгүүрт Хүний хөгжлийн дэвтэр, иргэний баримт бичгээ барьцаалсан байдалтай байна гэсэн мэдээлэл өглөө. Борнуурт БУЭ иргэдийн 70 шахам Нөхөрлөл байгуулагдсан бөгөөд 200 шахам БУЭ иргэд БУХ ТББ-д гишүүнчлэлтэй болсон байна.

БУЭ иргэдийн 4-5 хувь нь бусад аймаг, сумаас шилжин ирсэн иргэд байдаг байсан ба үлдсэн иргэд нутгийн иргэд байсан байна БУЭ иргэдийн 10 орчим хувь нь эмэгтэйчүүд байна.

Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын үзүүлэлт

Зураг 67. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын үзүүлэлт

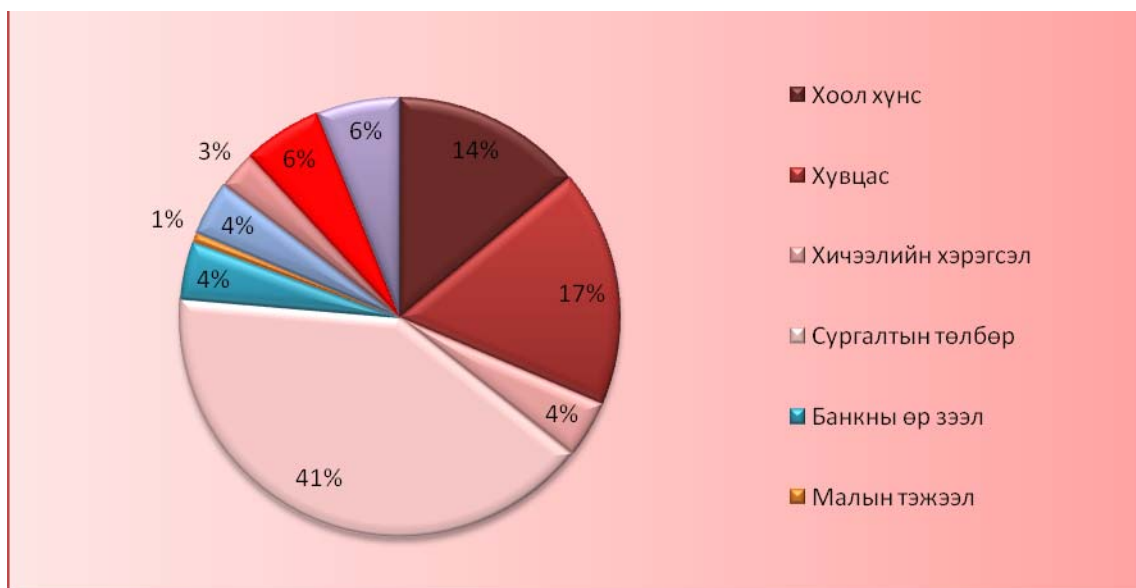

Зураг 68. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт

Судалгаанд оролцсон хүмүүсийн хамгийн залуу нь 15 настай, хамгийн ахмад нь 60 настай байснаас дундаж нь 32 настай идэр насныхан байлаа.

Зураг 69. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт

Зураг 70. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн зардлын хуваарилалт, хувиар

Өрхийн зарлагын бүрдүүлэлтийн хувьд 45%-ийг нь сургалтын төлбөрт зарцуулдаг гэсэн байгаа нь хувийн хэвшлийн сургуулийн насны хүүхэд болон их дээд сургууль коллежид суралцаж буй хүүхдийн эзлэх хэмжээ тухайн өрхүүдэд их байгааг харуулж байна. Малын тэжээлийн зардал хамгийн байга байгаа нь мал аж ахуй эрхэлж буй өрх бараг байхгүй байгааг харуулжбайгаа бөгөөд малаас олж буй санхүүгийн эх үүсвэр байхгүй байгааг харуулж байна.

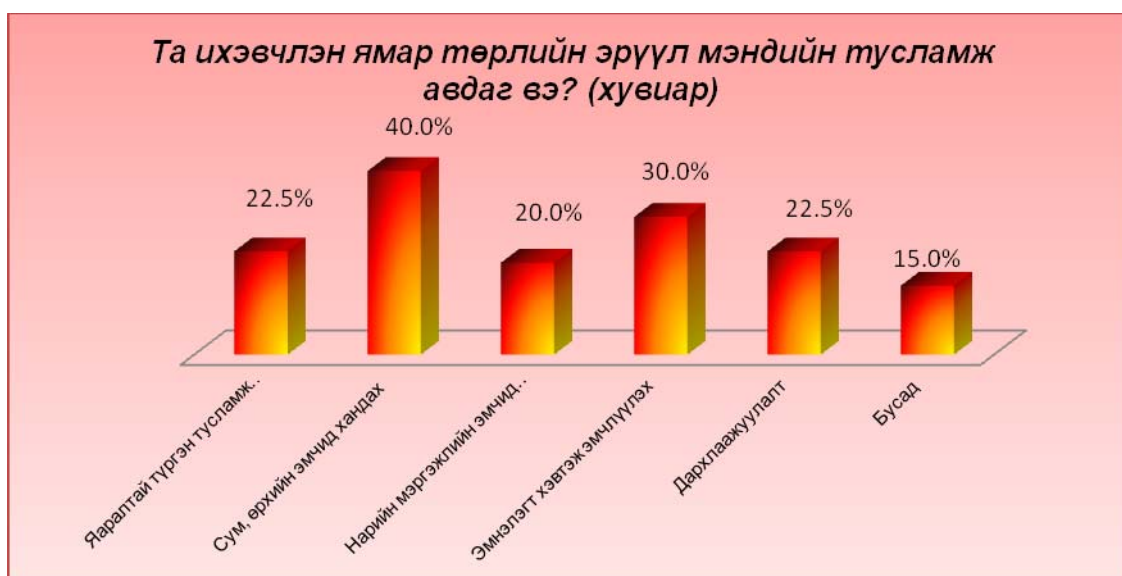
Зураг 71. Өрхийн хадгаламжийн талаарх мэдээлэл

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 43.8 % нь огт хадгаламж хадгалж чаддаггүй гэсэн үзүүлэлттэй байгаа нь олборлолтоос олж буй орлого огт хүрэлцээгүй байгааг харуулж буй илрэл бөгөөд цаашид олборлолтоос өөр эх үүсвэрээс орлого олох боломж олох тал дээр орон нутаг болон нутгийн засаг захиргаанаас анхааран ажиллах шаардлагатай байна.

Зураг 72. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн орлогын хуваарилалт

Олсон орлогын дийлэнх хувь нь гэр бүлээ тэжээх, амьдралаа дээшлүүлэх, хүүхдийн сургалтын төлбөр, орон гэртэй болох гэсэн 4 чиглэл дээр төвлөрч байгаа нь БУЭ байгаа хүмүүсийн амьжиргааны түвшин хэт доогуур, өөр бусад зүйлд /хадгаламж, сургалт, унаа тэрэг гэх мэт/ зүйлд зарцуулагдах нөөц бололцоо байхгүй байгааг харуулж байна.

Зураг 73. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эрүүл мэндийн тусламжийг сонгох хэлбэр

Эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний хувьд бол ерөнхийдөө жигд шаардлагатай тохиолдолд хамрагддаг, эм эмнэлгийн хүртээмжийн хувьд хүртээмжтэй байгааг дээрх графикаас харж болж байна.

Хөдөлмөрийн нөхцөл байдалтай холбоотой осол гэмтэлд нийт судалгаанд оролцогчдын 45% нь гэмтээгүй гэсэн үзүүлэлттэй байгаа нь хөдөлмөрийн аюулгүй ажиллагааны дүрмийг зарим нэг нөхөрлөлийн гишүүдийн хувьд сайн хэрэгжүүлдэг, мөн хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой осол гэмтэлд өртөөд байгаа зарим нэг нөхөрлөлийн хувьд мэдээлэл, хамран сургалт муу байгааг харуулж байна.

5.4 Борнуур БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүний капиталын судалгаа:

БУЭ иргэдийн тоо хамгийн олон үедээ 700 гаруй, дундаж нь 300 гаруй байсан байна.

БУЭ иргэд болон алтны олборлолт хийж байгаа нөхөрлөл, бүлгүүдийн гишүүд, тэдний өрхийн судалгаанаас харахад, уурхайд тэслгээ хийх, ухах, өрөмдөх, гүнээс хоолойгоор алт гаргах, ачих буулгах, савлах ажил эрхлэгчдийн дийлэнхи нь суурь, бага, боловсролтой эсвэл огт боловсролгүй иргэд байна.

Боловсрол, эрүүл мэнддээ анхаарал бага тавьдаг, эмнэлэгт огт үзүүлдэггүй иргэд олонхи нь байна. Харин эм хэрэгслээ ууланд авч явдаг иргэд олон байсан байна. Олборлолтын сайт дээр нөхөрлөл, бүлгүүд хоол хүнсээ нэгдсэн журмаар бэлдэж, нэгдсэн журмаар хоололдог ба өдөр дутмын хоолны цэс нь мах, гурилтай эсвэл мах будаатай, төмс сонгиноор хачирласан хоол байна.

Махтай хоол өдөрт 1 удаа иддэг, бусад цагт 2 удаа боорцог, гамбир иддэг гэсэн байна.

Борлуулалтын орлогоосоо баяжуулалт, ялгалт, борлуулалт, тоног төхөөрөмж, тээвэр, хоол хүнс, усны зэрэг зардлаа хасч, сард дунджаар 300,0-400,0 орчим мянган төгрөгийн орлоготой ажиллаж байсан байна.

Шашин шүтлэгийн хувьд буддын шашин шүтдэг хүмүүс байдаг ба уурхайн ажил амьдралд нь шашины шууд нөлөө ажиглагддаггүй. Олборлолт хийж байгаа газруудад нутгийн иргэдийн тахин шүтдэг нутаг ус, уул, түүх соёлын өв бүхий болон усны эх газар байгааг нутгийн БУЭ иргэд хайрлаж, хүндэтгэж ирсэн.

БУЭ иргэд болон олборлолт хийдэг бүлэг, нөхөрлөл зэрэг албан бус бүлгүүдийн гишүүд нь бизнес, эрх зүйн болон эрүүл мэндийн боловсрол доогуур, орлогоо нэмэгдүүлж амьдралаа дээшлүүлэх талаар мэдлэг муутай, Борнуур суманд газар тариалан, хүнсний ногооны тариалалт, хадлан авах зэрэг бизнесийн боломж байгаа боловч нэгдүгээрт сумын засаг захиргаанаас дэмжлэг байхгүй, хоёрдугаарт иргэдийн зарим хэсэг залхуу эсвэл мэдээлэл муутай байгаагаас алт л ухахгүй бол өөр ажил хийх зүйл байхгүй гэсэн хүмүүс олон байна.

Нөхөрлөл дэх ажлын үр дүн, орлого хуваарилалт, цалин хөлсний асуудлаар мэдлэг сул, байгаль орчин, ариун цэвэр, нөхөн сэргээлт, татвар, ЭМД, НДД-ийн асуудлаар мэдээлэл, мэдлэг муутай, хүлээх эрх үүргээ мэддэггүй байдал түгээмэл байгаа нь ажиглагдав.

БУЭ иргэдэд хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны сургалттай нэгэн адил ач холбогдолтой сургалт бол БУЭ иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлт, бизнесийн зохион байгуулалт, холбогдох хууль, дүрэм журам, орлого хуваарилалт, цалин хөлс, тэдний хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлууд байна.

Өмнө нь олон улсын байгууллага, ТББ-аас хамтарч хийсэн сургалтууд ихэвчлэн хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаанд чиглэсэн нь зохих үр дүнгээ өгч эхэлсэн ба цаашид БУЭ иргэд, нөхөрлөл, бүлгүүдийн хүрээлэн байгаа орчин, хууль хэрэгжүүлэх талаар хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлаар сургалт хийх, тодорхой асуудлуудыг шийдвэрлэх шаардлагатай гэж үзэж байна.

Нөхөрлөл, бүлгийн БУЭ иргэд бөөнөөрөө нэг гэрт амьдардаг нь хүний эрх зөрчигдөж, хүй нэгдлийн үеийн амьдрах аргыг санагдуулах боловч тэднийг шүүмжлэх, буруутгах аргагүй байна.(2)

Хүснэгт 107. Хүний капитал

Үзүүлэлт

Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг БУ-ийн хувийн жин	39.5
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	32.6
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	19.6
Хүний капиталын үзүүлэлт	30.6

Байгалийн капиталын судалгаа:

Сүжигт хайрхан дахь орд нь үндсэн орд бөгөөд хүдэр олборлох үйл ажиллагаа нь тэсэлгээтэйгээр явагдах, хүдрийг баяжуулж, алтыг ялгах технологи шаардсан орд юм байна.

Иргэдийн амьжиргаанд нөлөөлөх, түүнийг дэмжих суурь хүчин зүйл болж судлагдах байгалийн баялаг түүний эх үүсвэр болсон газар, түүний баялагийг хүртэх, ашиглах боломж хир байгааг судлах нь чухал ач холбогдолтой юм.

БУЭ иргэд, тэдний нөхөрлөлүүдийн нэг нь ч газар ба газрын баялагийг эзэмших, ашиглах ямар нэг зөвшөөрөл, эрх, гэрээ байхгүй байна. БУЭ иргэд болон бүлэг, нөхөрлөлүүд тусгай зөвшөөрөлтэй байгууллагын газар дээр хууль бусаар буюу ямар нэг гэрээ, зөвшөөрөлгүй олборлолт хийдэг байна.

Борнуур сумын БУЭ иргэдийг дэмжих, олборлолтыг хуулийн хүрээнд хийхийн тулд 3 талт гэрээг яаралтай байгуулах, БУЭ иргэдийн нөхөрлөлүүд ХХК болон зохион байгуулагдаж, хуулийн этгээд болох, уулын ажил гүйцэтгэх, тэсэлгээ хийх мэрэгжлийн багийг бэлтгэх, аврах-аюулгүй ажиллагааны багтай болох болон бусад шаардлага, нөхцлийг ханган уулын тэсэлгээ хийх эрх авах эсвэл энэ ажлыг байгуулагдсан ХХК нь эрх бүхий байгууллагатай гэрээ байгуулж, тэсэлгээний ажлаа гүйцэтгүүлэх, уулын ажил болон баяжуулалтад мөнгөн ус болон бусад химийн хорт бодис огт ашиглахгүй талаар гэрээ байгуулах, үйл ажиллагааны байнгын хяналтын тогтолцоог бий болгох шаардлагатай.

Уурхайгаас гадна өөр орлого бүрдүүлэх боломж болох газар тариалангийн талбай, газар хангалттай байна.

Уурхайн уулын ажил болон унданд зөөврийн ус болон зарим үед булгийн ус ашигладаг. Уурхайн уулын ажилд зарим үеэс уурхайгаас гарсан Байгалийн усыг буцааж ашигладаг. Баяжуулах цехэд гүний худгийн усыг ашигладаг

Баяжуулах цехийн тухай мэдээлэлээс үзэхэд алтны агууламж 74 хувьтай гэсэн судалгаа байна. Байгалийн капиталд хүрэх зай 30 км орчим байна. Харин эрх зүйн хувьд байгалийн баялаг хүрэх боломж хомс байна.

Хүснэгт 108. Байгалийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг болон нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн харьцаа	Нийт эвдэрсэн талбай	8745.65
	Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай	27351.3
БУЭ-ийн сүйтгэсэн газар нутгийн хэмжээ /жилээр га-гаар/	нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	4,8
	олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	986.5
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		0,5

Байгалийн капиталын үзүүлэлт 0,5

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

Алт хувиараа олборлож байсан Сүжигт хайрхан уул сумын төвөөс 30 км зайтай ба сумын төв нь Улаанбаатар-Дарханы хот хоорондын төв замаас 5 км зайтай. Баяжуулах цех сумын төвөөс 1 км зайтай, салхи ны чиглэл дагуу зөв байрлалтай. Уурхай хүртэл шороон замтай, замын нөхцөл хэвийн сайн.

Сумын төв суурин болон хөдөлгөөнт холбооны сүлжээ, интернэтэд холбогдсон. Ундны цэвэр усны нөөцтэй, Сумын төвөөс холгүй Борнуур болон сүүлд тогтсон шинэ нууртай. Шавартай, Шивэртэйн голууд Бороо голд цутгадаг, Бороо гол 90 км урсаж, Хараа голд цутгадаг, Дал, Зур, Тайст, Сайхан, Арангат, Баянгол, Сүжигт зэрэг гол, горхиудтай. Усны ил болон гүний усны нөөцтэй, өөрийн нутагт эх авсан голуудтай.

Сумын төв нь эрчим хүчний нэгдсэн системд холбогдсон, өндөр хүчдэлийн томоохон дэд станц Борнуурт байдаг. Уурхайн сайт нь байнгын эрчим хүчний эх үүсвэргүй ч олборлолт хийхдээ дизель мотороор өрөмдлөгийн төхөөрөмжөө ажиллуулдаг байна.

Ус зөөх болон алба амины ажлаа авто машинаар гүйцэтгэдэг.

Автомашин болон олборлолтод ашигладаг тоног төхөөрөмжийн шатахуун, тосыг сумын төвөөс өөрсдөө юмуу захиалж, дайж авчруулдаг. Шатахууны үнэ Улаанбаатарынхтай яг адил.

БУЭ иргэд болон бичил уурхай эрхлэгч нөхөрлөлүүд нь өөрсдийн хоол хүнсний материалын татан авалтыг сумын төвөөс өөрсдөө хангадаг. Олборлолтод өрөм, компрессор, дизель генератор ашиглахаас гадна тэсэлгээ хийдэг.

Сумын төвд хүдэр тээрэмдэх, баяжуулах, алт ялгах үйл ажиллагааг хийлэг цехтэй бөгөөд цех өдөрт 16 тн хүдэр баяжуулах боловсруулалтыг 8 тээрмийн тусламжтайгаар хийдэг.

Физик капиталын дэд бүтцийн үзүүлэлт харьцангуй сайн гэхээр харагдаж байна.

Материаллаг капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн багцийн үнэ	236452
	Олборлолтын орлого	340055
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		92.3

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Олборлогч БУЭ иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах зорилго, чиглэл бүхий ТББ-1, БУЭ иргэдийн сайн дураар нэгдэн олборлох үйл ажиллагаагаа хоршиж байгаа Нөхөрлөл-70 шахам зохион байгуулагдсан байна.

Хамгийн оргил үед БУЭ иргэдийн тоо 700 орчим болдог ба дундаж нь 300 орчим байдаг.

Боломжийн мөнгөтэй эсвэл олборлолтын тоног төхөөрөмж бүхий БУЭ иргэн Нөхөрлөл байгуулан гэр бүл эсвэл хамаатан саднуудаа эсвэл санаа нийлсэн БУЭ иргэдтэй хамтран олборлолтын үйл ажиллагааг хоршин хийж эхэлсэн байна.

Ярилцлагаас үзэхэд, ар гэр, хүүхэд, тэдний сургууль, ар гэрийн хоол хүнс, гэр орны асуудлыг гэр бүлийн гишүүд хамтарч шийдвэрлэдэг, шийдвэр гаргахад эмэгтэйчүүд адил оролцдог нь харагдав. Олборлолтыг 4 улиралд, өглөө нарнаас орой бүрий болтол 10-12 цаг хийдэг байсан. Олборлолтын газар нь цагдаа, эмнэлэг, сургуулиас 30 орчим км зайтай.

Хүснэгт 109. Нийгмийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Нийт уурхайчдын дотор БУЭ-ийн нөхөрлөлийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	9.09
Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн тоо	117
	Нийт БУЭ-ийн тоо	1215
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		5.2

Санхүүгийн капитал:

Алт олборлолт эрхэлдэг гэр бүлийн амьжиргааны гол орлого нь гар аргаар алт олборлох болон газар тариалан, хүнсний ногоо тариалалтын орлого байна.

БУЭ иргэдийн сарын орлого олборлолт хийж байх үед сард 300,0-400,0 мянган төгрөг байсан. Энэ орлого хоол хүнсний хэрэгцээг нь хангадаг ба зарим БУЭ иргэдийн амьжиргаа дээшилж, хувийн орон сууц, хашаа гэрээ сайжруулсан, өөр бизнест хөрөнгө оруулсан, суудлын машинтай болсон гэх мэт сайн эхлэл байсан байна.

Судалгаанаас үзэхэд монголчуудын зан үйлтэй холбоотой орлого багатай ч бай боломжийн орлого олдог иргэдийн нэгэн адил баяр ёслолыг тэмдэглэдэг нь харагдав.

Гэхдээ зарцуулалт нь хэмжээгээр өөр байна. Зарим иргэд архи хэрэглэдэг, орлогын өөр эх үүсвэргүй явж ирсэн нь 10-20 жил олборлолт дээр ажиллаад амьдрал дээшлээгүй, олборлолт зогсмогц огт орлогогүй болж, ядууралд орсон нь харагдав. Сумын төвд арилжааны банкны хоёр салбар(ХААН, Хадгаламж), Хадгаламж зээлийн хоршоо-3, ломбард-2 байна. Гэхдээ арилжааны банкууд БУЭ иргэд, нөхөрлөлүүдэд зээл олгодог боловч заавал барьцаатай олгодог байна. Харилцах данс, байнгын орлого, баталгаа, барьцаа мэт олон хатуу нөхцөл шаардлагыг дийлэнхи БУЭ иргэд хангаж чаддаггүй байна. Ахуйн зориулалттай жижиг зээлийг ХЗХ, Ломбардаас сарын 6,0-8,0 хүртэл хувийн хүүтэйгээр авдаг ба дэлгүүрээс иргэний бичиг баримт, Хүний хөгжлийн сангийн дэвтрээ барьцаалж зээлээр хоол хүнсээ авдаг өрх олон байна.

Газар тариалан, хадлангаас орлого олдог иргэд байгаагаас гадна хувиараа алт олборлож байгаад хуримтлал үүсгэж, зочид буудал барьж, хоолны газар ажиллуулж байгаа иргэн ч байна. (Ж-нь, Иргэн Отгонбаатар) Хуулийн дагуу Борнуурт ан агнуур хийх боломж мөн байна.

Хоол, худалдаа хийж орлого олж болно. Учир нь Борнуур сум хүн амын төвлөрөлтэй, томоохон сум бөгөөд баяжуулах цех ажиллаж байх үед зэргэлдээх болон бусад аймгийн иргэд хүдрээ авчирч боловсруулалт хийлгэдэг байсан нь худалдаа, шатахуун түгээх станц, нийтийн хоол, банк, ахуйн үйлчилгээний орлогыг нэмэгдүүлж байсан байна.

Жижиг үйлдвэрлэл, ахуйн үйлчилгээ хөгжүүлэх боломж байгаа ч ийм үүсгэл санаачлага болон дэмжлэг нутгийн захиргааны байгууллагаас хангалтгүй болохоор ядуу өрхүүд, тэдний гишүүдэд ажлын байр байхгүй гэж болно.

Хүснэгт 110. Санхүүгийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Нийт орлогын хэмжээ	1156179
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	58
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	47
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		52,5

Цалин*-Цагаан цахир дахь БУЭ-чид нөхөрлөлийн ахлагчтайгаа гэрээ хийн цалинжих журмаар ажилладаг байна.

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлогын хэмжээ	2056191
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	61,8
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	57
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		59,4

Борнуур сумын санхүүгийн үзүүлэлт нь улсын дундажаас харьцангуй өндөр байгаа нь газар тариалангийн салбар, мал аж ахуйн хөгжилтэй холбоотой байна.

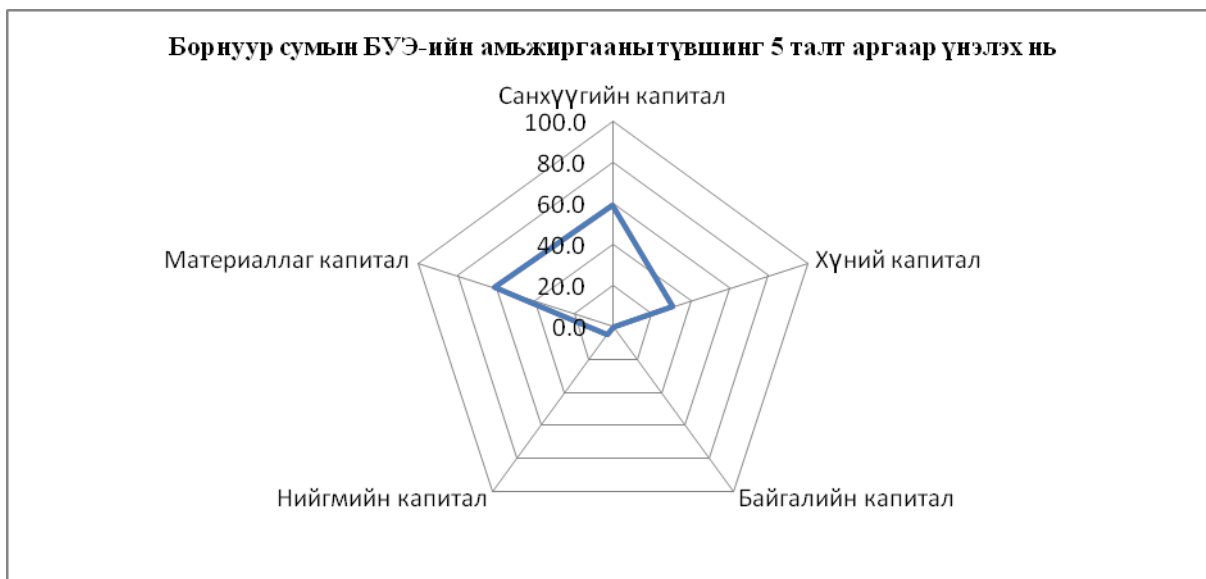
Алт олборлох нутгийн иргэдийн үйл ажиллагааг одоогийн хуулийн хүрээнд зохицуулан эхлүүлэх, тэднээр уулын ажил, баяжуулалт, байгаль орчны хамгаалалт, хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаа, татвар, даатгалын талаархи хуулиудыг сахин биелүүлүүлэх үүрэг хүлээлгэн ажиллуулах нь иргэдийн амьжиргааг дээшлүүлэх бөгөөд нөгөө талаар газар олгож, ногоо, тариалан, хадлан эрхлүүлэх, тэдэнд мэргэжлийн болон санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх шаардлагатай байна.

Алт олборлолт болон баяжуулалт, борлуулалтын схемийг зургаар харуулав.

Зураг 74. Алт олборлох, баяжуулах, борлуулах үйл ажиллагаа

Таван капиталын үзүүлэлт

Зураг 75. Борнуур сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь

Судалгааны газар оршиж байгаа орчинд БУЭ иргэд болон БУ-гаар олборлолт эрхлэх эрх зүйн орчин, тулгамдсан асуудлууд, эмзэг байдал

Борнуур суманд алт олборлож байсан БУЭ иргэд болон Нөхөрлөлүүд одоогоор алт олборлох тусгай зөвшөөрөл, газар эзэмших гэрээ, тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчийн газар дээр олборлолт хийх 3 талт гэрээ(журмын дагуу) огт байхгүй бөгөөд тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчийн газар дээр хамтын ажиллагааны 5 талт санамж бичгийн дагуу “хууль бусаар”, учир нь 3 талын гэрээ байгуулагдаагүй, уурхайд тэсэлгээ хийх зөвшөөрөлгүйгээр тэсэлгээ хийж, олборлолт хийдэг.

Энэ нь орон нутгийн засаг захиргаа болон төрийн байгууллагууд (АМХЭГ), алтны нөөц бүхий газар нутгийг гадаадын компаниудад их хэмжээний газарт ашиглалт хийхээр ТЗ олгосонтой холбоотой байна.

Энэ нь нөгөө талаар олборлолт хийж байсан болон хийж байгаа, нөөц тогтоогдсон газруудад БУЭ иргэд олборлолт хийх нь тэдэнд нөөц бага байхын болон олдоц бага байх эрсдэлгүй байдагтай холбоотойгоор БУЭ иргэд ихэвчлэн нөөц тогтоогдсон агууламж өндөртэй эсвэл ТЗ бүхий газарыг сонгодог байна.

Алтны олборлолт нутгийн иргэдийн амьжиргаанд нөлөөтэй, амьжиргаагаа залгуулах төдийгүй дээшлүүлэх бүр “аз тохивол баяжих” хязгаарлагдмал боломжийн нэг байдаг нь үнэн. Орон нутгийн байгууллагууд болон тусгай зөвшөөрөл олгогч байгууллага (АМХЭГ) тусгай зөвшөөрөл олгосон байдлаа эргэж харах, тэдэнтэй хэлцэл хийж, олборлолт хийх нутаг дэвсгэрээс нь тусгай хэргэцээнд буцаан авч нутгийн иргэдэд олборлолтын талбай гаргуулах талаар гэрээ байгуулах зайлшгүй шаардлага байна гэж үзэж байна.

БУЭ иргэдийн алт олборлолтын зогсонги байдал нь тэдний цаашдын тогтвортой үйл ажиллагаа болон БУЭ иргэдийн амьжиргааны эмзэг байдлын зэргийг өндөржүүлж байгаа болно.

Алт олборлолтод олон жил ажилласан нутгийн иргэдийг оролцуулах, олон жил хувиараа алт олборлож мэргэшсэн иргэдийг энэхүү ажлын байраар нь хангах, тэсэлгээний ажилтай холбоотой асуудлаа эрх зөвшөөрөл бүхий байгууллагаар

гүйцэтгүүлэх зохицуулалтыг хийхэд дэмжлэг үзүүлэх шаардлага байна. Нөгөө талаар амьжиргааны эх үүсвэрийн боломжийг нь өргөтгөн газар олгож, хүнсний ногоо тариалах, хадлан тэжээлийн ургамал тариалахад дэмжлэг үзүүлэх шаардлага байна.

Энд тусгай зөвшөөрлөөр болон 3 талт гэрээгээр дамжуулан зохицуулах, ТЗ эзэмшигчид өмнө олгосон газраас багахан газрыг эргүүлэн авч БУЭ иргэдэд буюу тэдний нөхөрлөл, компанид хуулийн хүрээнд олгох аргууд байж болох боловч шинээр бичил уурхай, гар аргаар хувиараа ашигт малтмал олборлох үйл ажиллагааг зохицуулах хууль гаргах, эсвэл одоо мөрдөж байгаа ашигт малтмалын тухай хуулинд тодорхой нэмэлт оруулах арга илүү найдвартай, асуудлыг сууриар нь шийдвэрлэх боломжийг олгох болно гэж үзэж байна.

Байгаль орчны үнэлгээ, тулгамдсан асуудлууд, эмзэг байдал

БУЭ иргэд олборлолт явуулсан эхний жилүүдэд мөнгөн ус хэрэглэж байсан гашуун сургамж байгаа бөгөөд 2005 оноос хойш “Мөнгөн усгүй Борнуур” гэсэн хөдөлгөөнийг БУЭ иргэд санаачлан, ТББ-д нэгдэн ажиллаж, ШХА-ийн дэмжлэгийг авч, БУЭ иргэдийн байгуулсан БУЭ ХХК компанид төсөл хэрэгжүүлж, сум дундын үйл ажиллагаатай алтны хүдэр баяжуулах цехийг байгуулсан нь БУЭ иргэдийн алт олборлолтын үйл ажиллагаанд гарсан нэг ёсны хувьсгал байсан гэж дүгнэж болно.

Харамсалтай нь 2011 онд БУЭ ХХК-ийн баяжуулах цех мөнгөн ус ашиглаж байна гэсэн мэдээлэлийн дагуу аймгийн МХГ шалгалт хийж, бодисын илэрц гарсан шалтгаанаар цехийг хааж, лацадсан байна. Одоогоор уухайн ажлын бэлтгэл хийж байгаа гэх Билэгт Трөйд ХХК-ийн үйл ажиллагааг зогсоох шийдвэрийг сумын иргэдийн хурлаас гаргаад байгаа бөгөөд үндэслэл нь гол мөрний эхэнд уул уурхайн олборлолт хийхийг хуулиар хориглож, ТЗ-г цуцлах шийдвэрийг ЗГ гаргасантай холбоотойгоос гадна Ноён уулын Сүжигт хайрхан орчмын Хүннү гүрний түүх соёлын олдвор, эртний хүннүгийн булш, бунхан бүхий соёлын үнэт өв бүртгэгдсэнтэй холбоотой байна.

Мөн энэ компани уулын ажил гүйцэтгэх, тэсэлгээ, усгүйжүүлэх, алт цэвэршүүлэх үйл ажиллагааг маш өндөр харуул, хаалт хамгаалалттай нууцлагдмал орчинд хийх төлөвтэй байгаа нь уурхайн үйл ажиллагаа олон нийт, байгаль орчны болон МХ-ийн байцаагчийн шууд хяналт хийх боломжийг хаасан байдлаар явагдах төлөвтэй байгааг харуулж байна. Үйл ажиллагаа хаалттай, ямар бодис хэрэглэх нь тодорхой бус, бүр ямар компани болохоо шууд нууж байна.

Зарим гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниуд уурхай дахь шүүрч гардаг, газрын хөрсний болон усны ундаргаас гарах усыг химийн бодис хэрэглэн ууршуулдаг, усгүйжүүлдэг, ёроолд нь цемент мэт шал үүсгэдэг бөгөөд тэр нь усны эх ундрага болон байгаль орчин, ургамлын ургалтад сөрөг нөлөө үзүүлдэг.

Иймд дээрх компани ийм арга технологи хэрэглэхгүй байх талаар хяналтыг сайтар тавих шаардлагатай гэж үзэж байна.

Мөн нөгөө талаар энэ компани ТЗ-ийг нь цуцалж, нөхөн олговор олгох болсоныг ашиглан, нөхөн олговор авахаар ашиглалт, олборлолт хийсэн байдлаар цаг авч, цуцлахыг хүлээж, хайгуулын мөн дараа нь удаан хугацаанд, бараг 2 жилийн үйл ажиллагааны зардал хөрөнгө оруулалтын нөхөн төлбөр нэхэхээр бэлтгэж байж болох талтай.

Техникийн болон байгалийн нөхөн сэргээлт хийх, химийн хорт бодис хэрэглэхгүй байх талаар орон нутгийн захиргаатай гэрээгүй, хүлээх үүрэг хариуцлагагүйгээр “Билэгт Трөйд” ХХК олборлолт хийж эхэлж байна. Газар эвдэрч, ус ширгэж, цаашдаа байгаль орчин сүйрэлд орох, ургамал ургахаа болих ч магадлал бий болж байна.

Эдгээр эмзэг асуудлуудыг шийдвэрлэхийн тулд БУЭ газар, ашигт малтмал ашиглах гэрээ, зөвшөөрлийн асуудлыг яаралтай шийдвэрлэж, БУЭ иргэдийг хууль сахин биелүүлдэг, эрхээс гадна үүрэг хэрэгжүүлдэг болгох асуудлуудыг гэрээнд тусгах хэрэгтэй байна. Мөн ХАМО ХХК-ийн баяжуулах цех, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг байгаль орчныг хамгаалах, ил тод, шударга ажиллах, Монгол улсын хуулийг хэрэгжүүлдэг болгох хэрэгтэй байгаа бөгөөд энэ нутгийн иргэдийн эрүүл, тайван, ирээдүй, хойч үедээ санаа зовохгүй амьдрах боломжтой болгоно гэж үзэж байна.

Борнуур сум дахь алт олборлолт болон алтны хүдэр баяжуулах цехийг химийн бодис-мөнгөн ус тойрсон хүний эрүүл мэнд, байгаль орчны эмзэг асуудлуудын тоонд усны эхийг хамгаалах, гүний цэвэр усны нөөцийг хайрлан хамгаалах, үнэ цэнийг нэмэгдүүлэх асуудал орж байна.

Ундны зориулалтаас бусад үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашигладаг гүний худгийн усны үнийг нэмэгдүүлэх, ус ашиглалтын хяналтын тогтолцоог сайжруулах, ашигласан бохир усыг цэвэршүүлж, хоргүйжүүлэх, эргүүлж ашиглах, уурхайн үйл ажиллагаа, шаардлагатай мэдээлэлийг ил тод болгох болон тэдгээрийн нөлөө, хүн ба байгаль орчинд нөлөөлөх хортой нөлөөлөлийг үгүй болгох, түүнд тавих олон нийтийн хяналтыг сайжруулах шаардлагатай гэж үзэж байна.

Хог хаягдлын зайлуулалт, далдлалтыг зохих журмын дагуу хийх, олборлолтын дараахи техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлтийг заавал хийлгэх, орчны ариун цэврийн менежментийг сайжруулах ажлыг ТЗ эзэмшигч компани болон БУЭ иргэдийн ТББ, албан бус бүлэг, нөхөрлөлүүдээр дамжуулан тэдэнд үүрэг хүлээлгэх шаардлагатай бөгөөд газар ашиглах, байгалийн баялаг олборлох зөвшөөрөл олгож, гэрээ байгуулах, гэрээнд эдгээр үүрэг хариуцлагыг тодорхой зааж өгөх хэрэгтэй байна.

Тээврийн хэрэгсэл ашиглалтын хувьд судалгаанд хамрагдсан БУ-чидийн дунд тээврийн хэрэгсэлтэй БУ-чид 15%-ийг эзэлж байгаа бөгөөд үүнээс харахад олборлолт явуулж байгаа уурхайчидын амьжиргааны түвшин харьцангуй доогуур олборлолтын орлого хүрэлцээ муутайг харуулж байна.

БҮЛЭГ VI ТӨВ АЙМГИЙН ЗААМАР СУМ

6.1 Заамар сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа

1. Газар зүйн байршил, газрын нөөц, газар ашиглалт

Тус сум нь УБ хотоос 180 км, өөрийн аймгаас 225 км алслагдан оршдог бөгөөд Төв аймгийн Угтаал, Цээл, Лүн сум Булган аймгийн Баян нуур, Бүрэг хангай, Сэлэнгэ аймгийн Орхон туул сумтай хиллэж нийт 280.3 мянган га нутаг дэвсгэртэй. Хар, хар хүрэн ойн үнсэнцэр хөрстэй, газар тариаланг эрчимтэй чиглэлээр хөгжүүлэхэд тохиромжтой бөгөөд бүх нутгийн 60 шахам хувийг малын бэлчээрт ашиглах боломжтой байсан бол одоо 30 орчим хувийг мал аж ахуйн бэлчээрт ашиглаж байна.

Нүүрс, төмрийн хүдэр, алт, зэс төрөл бүрийн болор гялтагнуур, хужир шүү элбэгтэй. Цайдам, Баржин, Хайлаастай зэрэг үе мөч, дотрын өвчнийг анагаахуйц рашаан устай.

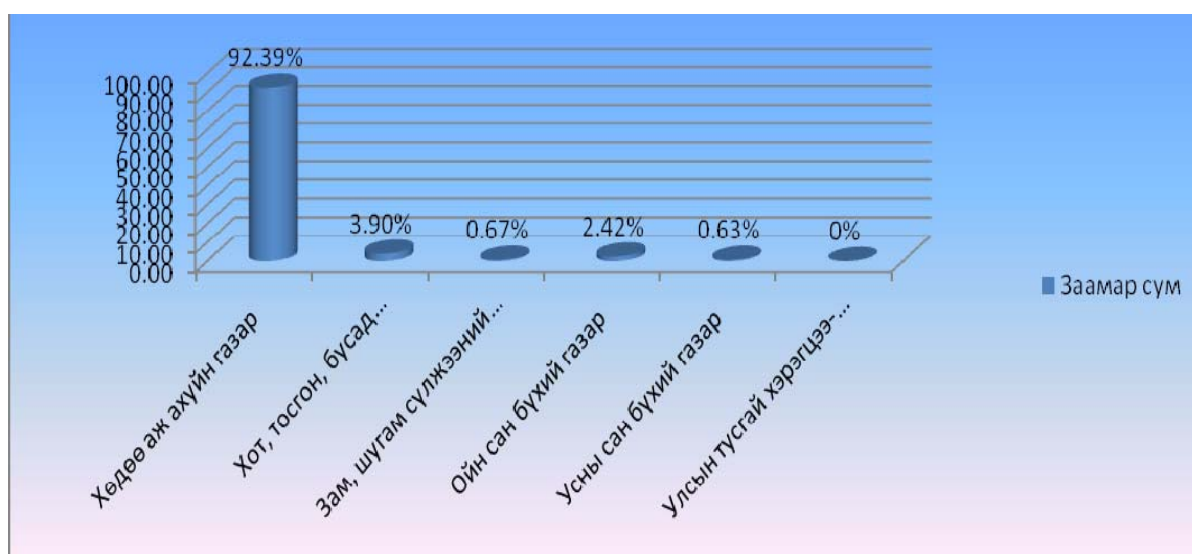
Тус сум нь 4 багтай, 2010 оны жилийн эцсээр 1533 өрх, 5084 хүн, 157602 толгой мал тоолуулсан. Дээрх өрх, хүн ам зөвхөн суурин хүн амаар бүртгэгдсэн ба түүнээс гадна 21 аймгийн төрөл бүрийн мэргэжил боловсролтой 1500-3000 иргэд уул уурхайн аж ахуй нэгжид ажиллахаар Заамар суманд амьдарч байна. Заамар суманд хүн амын шилжилт хөдөлгөөн ихтэй.

Заамар сум нь нийт 281207 км кв газар нутагтай бөгөөд 92,39 хувь нь ХАА-н газар, 3,9 хувь нь хот тосгон бусад суурин газар, 2,42 хувь нь ойн сан бүхий газар, 0,63 хувь нь усан сан бүхий газар эзэлдэг байна.

Хүснэгт 111. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /мян.га/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
281207	259806.8	10954.2	1889.01	6795	1762	0

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 76. Заамар сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал

Хүснэгт 112. ХАА-н газрын ангилал

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
259806.79 га	240421.05 га	4508	14877.74

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 113. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
281207	103.64	0.04

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 114. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Ашиглалтын лицензтэй талбай			Хайгуулын лицензтэй талбай	
	Ашиглалтын лицензтэй талбайн хэмжээ	Ашиглалтын лицензтэй талбайн Нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь	??? Хот тосгон бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбайн хэмжээ	Хайгуулын лицензтэй талбайн нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь
281207	16451.89	5.85	150.2	17048.47	6.06

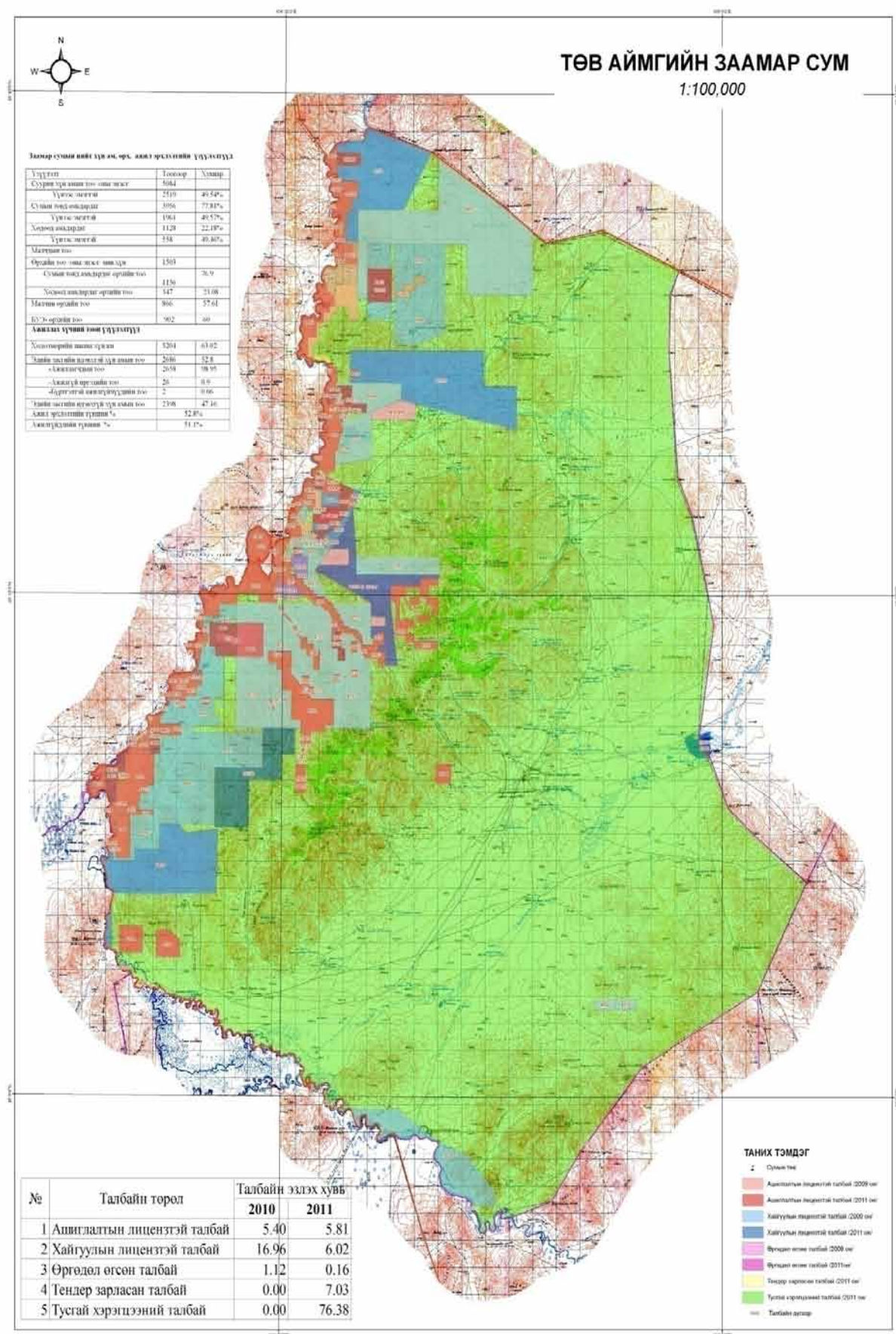
Эх сурвалж: АМХЭГ-н мэдээлэл 2010 он

Хүснэгт 115. Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээ	Нийт газар нутгийн хэмжээнд эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь	Уурхайн олборлолтоос эвдрэлд орсон талбай /ААН_ийн/	Нийт газар нутгийн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь	ХАМО, Бичил уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон н талбай	ХАМО, Бичил уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбайн нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь
281207	19621.5	6.98	6230.5	2.22	987	0.350987

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

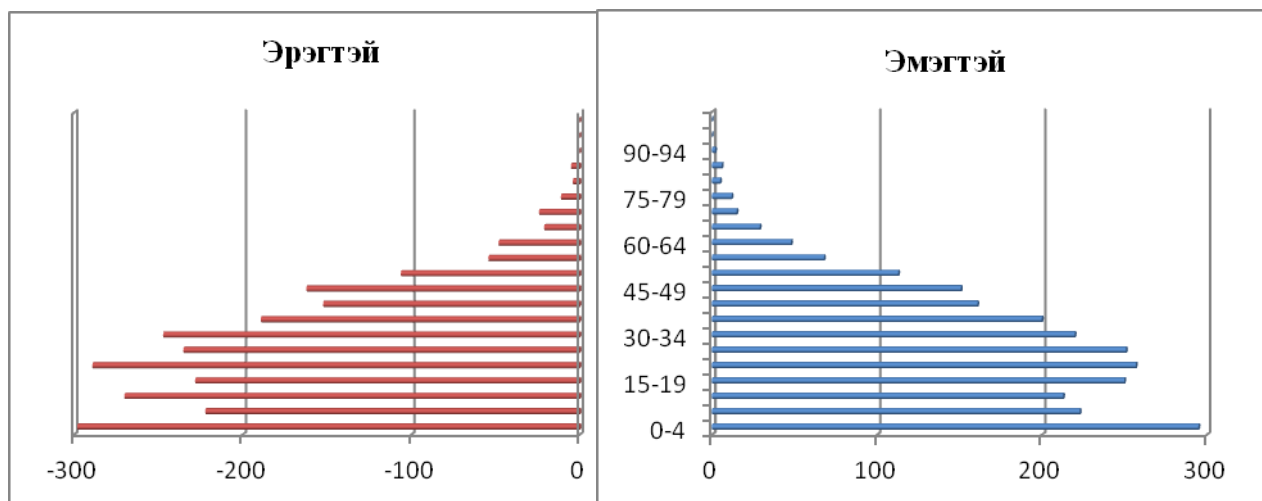

Эх сурвалж: АМХЭГ-ын газрын кадарстрын албаны мэдээлэл

Зураг 77. Заавар сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт

2. Сумын хүн ам зүйн мэдээлэл

Заамар сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга

Зураг 78. Заамар сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга

Эх сурвалж: Статистикийн эмхэтгэл, 2010 он

малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 60 орчим хувь нь буюу 902 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж, өрхийн орлогоо бүрдүүлдэг, нэмэр болдог нь судалгаагаар тогтоогдлоо. Тухайн суманд 69 гаруй иргэн албан ёсоор байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг уурхай эрхлэгчдийн нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

Тухайн суманд хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 63,02 хувь нь буюу 3204 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 52,8 хувь нь буюу 2686 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 52,8%, ажилгүйдлийн түвшин 51,1% байна.

Хүснэгт 117. Сумын нийт хүн ам, өрх, ажил эрхлэлтийн үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлт	Тоогоор	Хувиар
Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	5084	
Үүнээс эмэгтэй	2519	49,54%
Сумын төвд амьдардаг	3956	77,81%
Үүнээс эмэгтэй	1961	49,57%

Гэрлэлт	46
Цуцлалт	1
Үрчлэгдсэн хүүхдийн тоо	2

Эх сурвалж: Сумын статистикийн мэдээлэл, 2010 он

Заамар сумын Хайлааст 3-р баг нь 70 мянга гаруй га газар нутагтай, нийт талбайн 50 гаруй хувь нь ашигт малтмалын лицензтэй талбайд ордог.

Тус баг нь 2637 хүн амтай, үүнээс 0-16 насны хүүхэд 885 байна. Хөдөлмөрийн чадвартай хүмүүсийн 45,5 хувь нь ажилгүй, 711 өрхийн ???70 нь малчин өрх, 95 малтай өрх байна. Заамар сумын Хайлааст баг 32460 толгой малтай. Тус багийн нутаг дэвсгэр дээр үйл ажиллагаа явуулж байгаа 22 ААН байгаа бөгөөд 128 худалдаа үйлчилгээний цэг ажиллаж байна.

Багийн хэмжээнд 633 хүүхэдтэй 9 жилийн сургууль, 206 хүүхэдтэй хүүхдийн цэцэрлэг, 5 ортой хүн эмнэлэгт 2 их эмч, 1 бага эмч, 4 сувилагч, 1 асрагчтай иргэдэд эрүүл мэндийн үйлчилгээ үзүүлж байна.

Сум дундын цагдаагийн тасаг 28 хүний бүрэлдэхүүнтэй, хэв журмын болон мөрдөн байцаах тасагтай үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Тус суманд 9 болон 12 жилийн дунд сургуульд 1200 гаруй сурагчид, МСҮТ-д 400 гаруй оюутан суралцдаг бөгөөд 160 гаруй багш сурган хүмүүжүүлэгчид ажилладаг. Мөн хүн, мал эмнэлгийн салбар, цэцэрлэг яслы, соёл урлагын цогцолбор, халуун ус-саун, үсчны газар, худалдаа үйлдвэр үйлчилгээний цэгүүд, газар тариалангийн чиглэлийн компани, хоршоо, нөхөрлөл, Монгол шуудан банк, ХААН Банк, холбооны салбар зэрэг 20 орчим аж ахуй нэгж, 20 гаруй худалдааны үйлчилгээний цэг, уул уурхайн үйл ажиллагаа эрхэлдэг 14 аж ахуй нэгж байдгаас гадна талх нарийн боов, оёдол эсгүүр, эсгий эсгий эдлэлийн мод, модон эдлэлийн цех, блок хавтангийн цехүүд тус тус ажиллаж байна.

Сумын “Эрээн хүрэм”, “3 давхар торт”, “Даршилсан ногооны салат”, “Кимчи”, “Сүүн хурууд, ааруул”, “ 2 давхар модон ор”, “Алаг хавтан” зэрэг бүтээлүүд аймаг, сумын брэнд бүтээгдэхүүнээр шалгарч байсан.

Сумын 2010 оны 3 шатны төсвийн орлого 4431.1 сая төгрөг оруулахаас 1965.0 сая төгрөг оруулж төлөвлөгөөг 44.4 хувиар биелүүлсэн. Энэ орлогоос сумын ИТХ, ЗДТГ, Багийн зардалд 204.8 сая төгрөгөөр батлагдан зарцуулах эрхтэй бөгөөд үлдэх 1760.2 сая төгрөгийг аймагт төвлөрүүлдэг ба манай сум нь аймгийн төсвийн орлогын 40 гаруй хувийг бүрдүүлдэг.

Хүснэгт 119. Заамар сумын боловсролын үзүүлэлтүүд

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	566	
Үүнээс эмэгтэй	301	53.18
Үүнээс: Малчдын хүүхэд	25	6.09
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	410	72.43
Үүнээс эмэгтэй	195	47.56
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	1110	47.83
Үүнээс эмэгтэй	534	48.1
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	531	53
Үүнээс эмэгтэй	279	52.54
Бага боловсрол	270	50.84

Үүнээс эмэгтэй	134	49.62
Суурь боловсрол	171	32.2
Үүнээс эмэгтэй	87	50.87
Дунд боловсрол	90	16.94
Үүнээс эмэгтэй	58	64.4
Багшийн тоо	29	
Үүнээс эмэгтэй	25	86.2
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	18.3	

Эх сурвалж: БСНУА-ны тайлан 2009-2010 хичээлийн жилийн тайлан

Харин сургуульд суралцаж буй хүүхдүүдийн 50 гаруй хувь нь тухайн орон нутгийн харъяалалдаа сургуульд хамрагдаад үлдсэн хувь нь аймаг, Улаанбаатар хотын ахлах сургуульд шилжин суралцдаг байна.

Хүн амын эрүүл мэндийн үйлчилгээ

Тус сумын эмнэлэг нь .... их эмч, ... бага эмч, ээлжийн сувилагч 7, ээлжийн асрагч 4, жолооч 2, тогооч 2, эмийн санч 1 гэсэн орон тоотой ажиллаж байна. Тус эмнэлэг нь сүүлийн жилүүдэд нялхсын болон эхийн эндэгдэл гаргаагүй ба халдварт өвчний гаралт буурсан үзүүлэлттэй байна. Өнгөрсөн онд нийт төрөлт 94, ор хоног 4807, нийт 596 хүн хэвтэн эмчлүүлсэн байна. Төрөхийн өмнөх байранд 13 эх амарч 261 ор хоногтой ажилласан байна. Мөн хүн амыг урьдчилан сэргийлэх үзлэг 5997 хүн хамруулсан ба өвчний учир амбулаториор 4518 хүн үйлчлүүлсэн байна. Түргэн тусламжийн нийт 667 дуудлага ирснээс 257 нь алсын дуудлагаар үйлчлүүлсэн байна. 5 хүртэлх насны 146 хүүхэд АЗЦХ өвчнөөр өвчилж эмчлэн эрүүлжүүлэгдсэн байна.

Хүснэгт 120. Заамар сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
11	5084	462.18	68.1

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан, 2010 он

Хүснэгт 121. Заамар сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Үүнээс:			
	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин	Бусад халдварт өвчин
87	8	23	42	14

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан, 2010 он

Хүснэгт 122. Заамар сумын малын тоо, төрлөөр

Малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
	164831	100	190.34
-Үхэр	8727	5.29	10.08
-Адуу	11098	6.73	12.82
-Тэмээ	44	0.03	0.05

-Хонь	79409	48.18	91.70
-Ямаа	65553	39.77	75.70
Малын зүй бус хорогдлын тоо	7096	4.31	8.19

Эх сурвалж: Сумын статистикийн мэдээлэл, 2010 он

6.2 Заамар сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүснэгт 123. Санхүүгийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		100.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улс ын дундажид харьцуулсан хувиар	111.4
1 өрхөд ногдох дундаж нийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	91.1
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	26.5
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	1.0
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		79.1

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 124. Хүний капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	98.0
Нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	92.0
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	64.1
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	51.9
Хүний капиталын үзүүлэлт		46.0

Хүснэгт 125. Байгалийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	20
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	12.9
		16.4

Хүснэгт 126. Нийгмийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	94.0
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	20.0
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	33.6
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		49.2

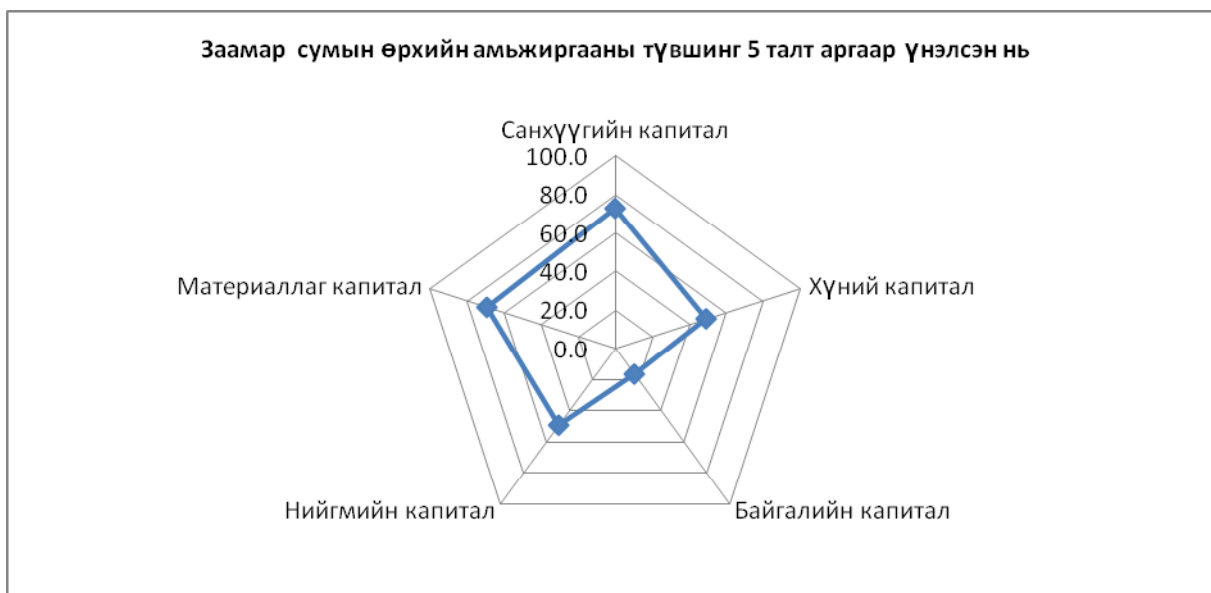
Хүснэгт 127. Материаллаг капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын	100.0

засвар үйлчилгээний тоо	дундажтай харьцуулан тооцно.	
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	23.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	63.4
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	44.7
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		77.1

Хүснэгт 128. Нэгдсэн үнэлгээ

Капиталын нэр	Дундаж үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	79.1
Хүний капитал	46.0
Байгалийн капитал	16.4
Нийгмийн капитал	49.2
Материаллаг капитал	77.1

Зураг 79. Заамар сумын өрхийн 5 талт капиталын үзүүлэлт

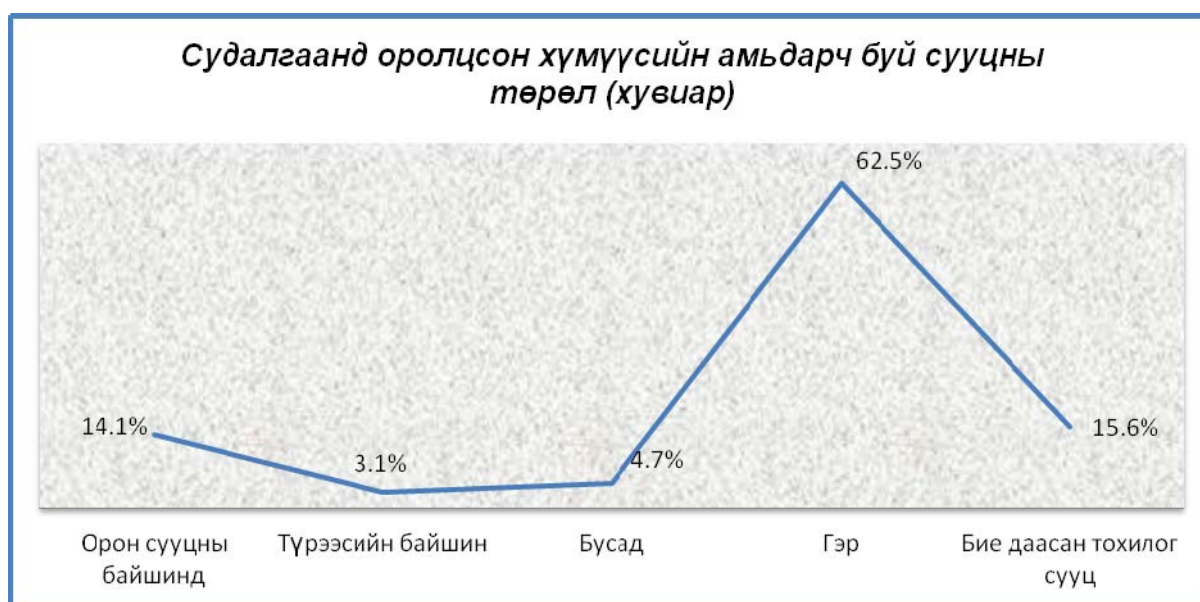
Заамар сумын өрхийн материаллаг болон санхүүгийн капиталын үзүүлэлт дунджаас дээгүүр, хүний болон нийгмийн капиталын үзүүлэлт 50 орчим хувьтай байна. Харин байгалийн капиталын үзүүлэлт 20 хувьтай байна.

6.3 Заамар сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа

Зураг 80. Судалгаанд хамрагдагсдын хүйсийн үзүүлэлт

Судалгаанд оролцсон хүмүүсийн хамгийн залуу нь 21 настай, хамгийн ахмад нь 60 настай, дундаж наслалт нь 36 байлаа. Нийт судалгаанд оролцсон хүмүүсийн 44% - ийг эмэгтэйчүүд эзэлж байгаа нь ХАМО иргэд, БУЭ-чдийн дотор эмэгтэйчүүдийн оролцоо өндөр хувьтай байгааг харуулж байна.

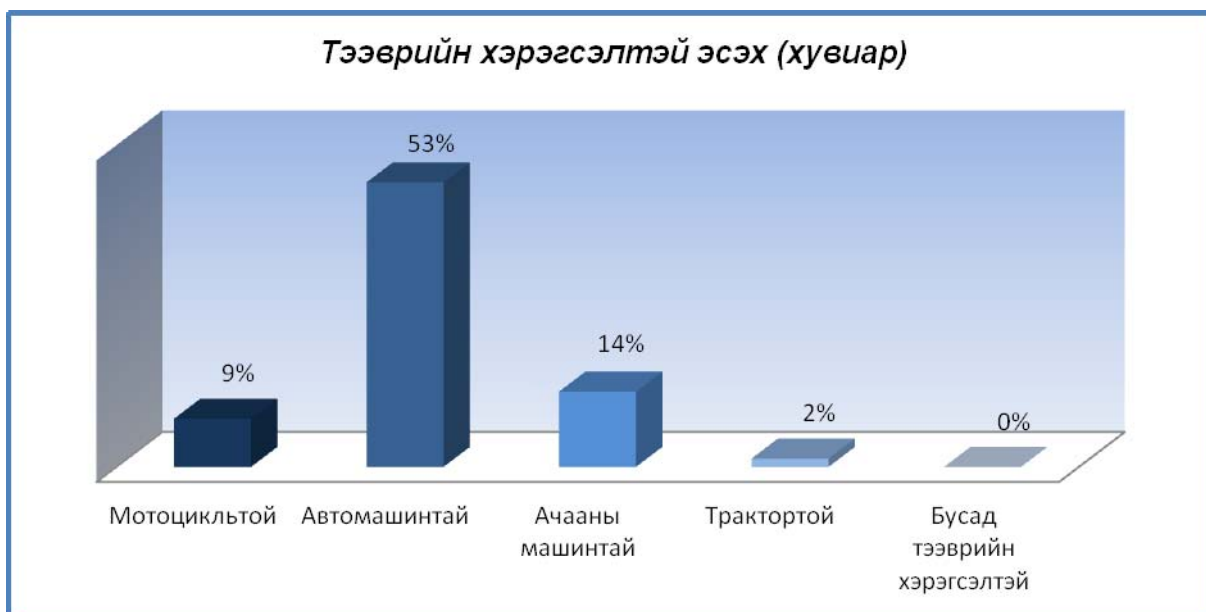
Зураг 81. Судалгаанд оролцсон иргэдийн амьдарч буй сууцны төрөл, хувиар

Нийт судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн дийлэнх буюу 62.5% нь гэрт амьдардаг бөгөөд түрээсийн болон бусад /зориулалтын бус/ сууцанд амьдарч байгаа хүмүүс 7.8%-ийг эзэлж байгаа нь зарим хүмүүсийн хувьд БУЭ-ээс олж байгаа орлоын хувь хэмжээ бага байгааг харуулж байна.

Зураг 82. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын мэдээлэл

Боловсролын түвшингийн хувьд мэргэжлийн болон дээд мэргэжилтэй хүмүүсийн эзлэх хувь 29,5% байгаа бөгөөд эдгээр хүмүүсийн хувьд алтны нөөц хомсдсон үед мэргэжлээрээ ажиллах боломж байгаа юм. Бүрэн дунд боловсролтой хүмүүсийн эзлэх хувь 62,5% буюу хамгийн өндөр үзүүлэлттэй, суурь болон түүнээс доош боловсролтой хүмүүсийн хувь 7.91%-ийг эзэлж байгаа байна.

Зураг 83. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгслийн мэдээлэл, төрлөөр

Нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 78% нь аль нэг төрлийн тээврийн хэрэгсэлтэй гэсэн үзүүлэлт гарсан бөгөөд үлдсэн 22% нь тээврийн хэрэгсэлгүй байна. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 53% нь автомашинтай гэсэн хариулт өгсөн нь дундаас дээш хувийг эзэлж байна.

Зураг 84. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сарын зардлын хуваарилалт, төрлөөр

Өрхийн зарлагын үзүүлэлтийн хувьд 26% буюу дийлэнх хувийг хоол хүнсний зардал эзэлдэг гэсэн бөгөөд мөн хувцас, шатахуун тээврийн зардал, хувцас зэрэг нь тус бүр 15%-ийг эзэлж байгаа бөгөөд малын тэжээлийн зардал хамгийн бага буюу 1%-ийг эзэлж байгаа нь ХАМО иргэд, БУЭ хүмүүсийн дунд малтай өрхийн тоо харьцангуй бага байгааг харуулж байна.

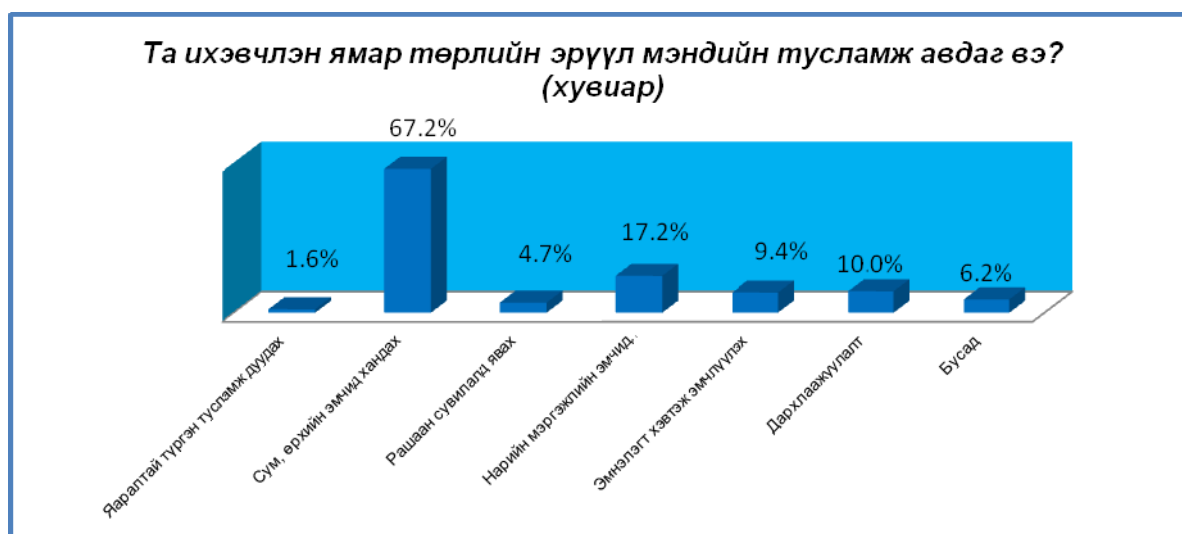
Зураг 85. Судалгаанд хамрагдагсдын хадгаламжийн хэмжээ, хувиар

Сарын өрхийн мөнгөн хадгаламжийн талаарх асуултанд нийт судалгаанд хамрагдагсдын 62,5% нь огт хадгаламж хадгалж чаддаггүй гэсэн байгаа нь олборлолтоос олж байгаа орлогын хэмжээ нь өрхийн амьжиргааны түвшинд хүрэлцээтэй биш байгаа нь хараглаж байна.

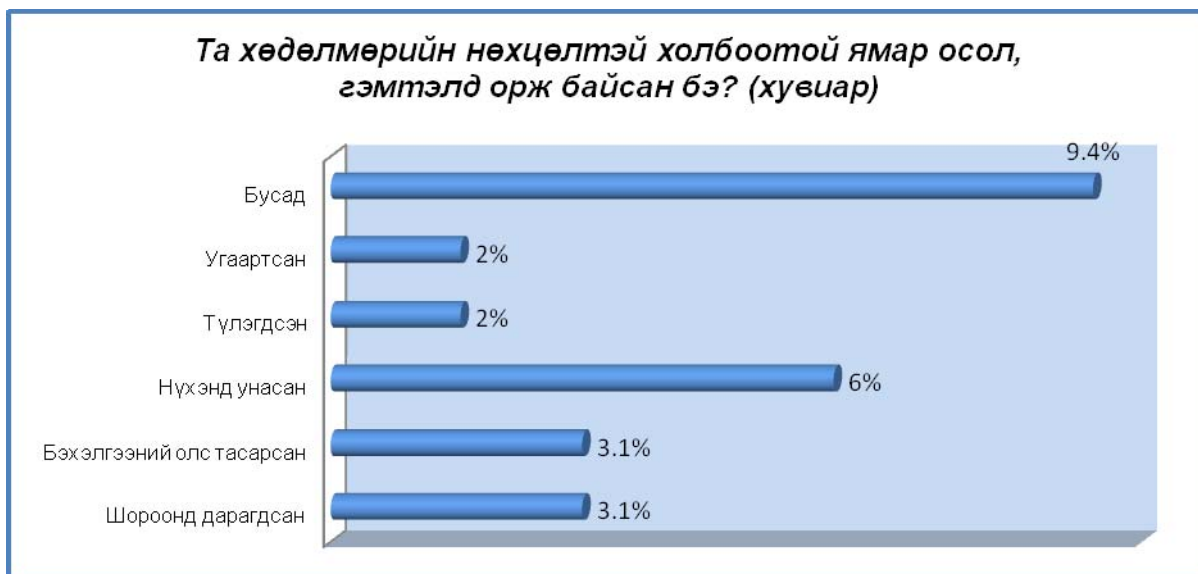
Зураг 86. Судалгаанд хамрагдагсдын алтнаас олсон орлогын зарцуулалт, төрлөөр

Алтнаас олсон орлого зарцуулалтын хувьд дийлэнх хувийг гэр бүлээ тэжээх буюу 64,1%-ийн үзүүлэлт гарсан бол хүний амьдралын чухал нэгэн хэсэг болсон орон гэртэй болох гэсэн үзүүлэлт 23.4%-ийг эзэлж байгаа нь тухайн газар нутагт алт олборлож байгаа ХАМО иргэд, БУЭ-ийн хувьд алтнаас олж буй орлогын хувь хэмжээ ир биш байгаа төдийгүй, амьжиргааны түвшин харьцангуй доогуур байгааг харуулж байна.

Зураг 87. Судалгаанд хамрагдагсдын эмнэлгийн тусламж үйлчилгээний хандалт

Нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн дийлэнх буюу 67,2% нь сум, өрхийн эмчид ханддаг гэсэн байгаа бөгөөд үүнээс харахад сумын болон өрхийн эмч нарын тоо хүрэлцээтэй байгааг харуулж байна. Мөн нарийн мэргэжлийн эмчид хандах нь бусад үзүүлэлтээ бодоход арай өндөр буюу 17,2% байгаа нь эм эмнэлгийн үйлчилгээний хүртээмж сайн байгааг харуулж байна.

Зураг 88. Судалгаанд хамрагдагсдын хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой осол гэмтэлд өртсөн хувь, төрлөөр

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн дунд хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой ямар нэгэн осол гэмтэлд 25,6% нь орж байсан бөгөөд үлдсэн 74,4% нь осол гэмтэлд орж байгаагүй гэсэн үзүүлэлт гарч байгаа нь хөдөлмөр хамгааллын аюулгүй байдлын талаарх мэдээлэл сайн байж болохыг байгааг харуулж байна.

Зураг 89. Судалгаанд оролцогчдын нөхөрлөлд орсны давуу талын мэдээлэл, төрлөөр

Нөхөрлөлд орсны давуу талыг БУ-чдын хувьд хамгийн чухал зүйл болох алт олборлох газартай болдог гэж хариулсан нь 40,6%-ийг эзэлж байгаа бөгөөд нөхөрлөлд орсноор аюулгүй байдал сайжирдаг, асуудлаа хамт олноороо шийддэг, нийгмийн халамж үйлчилгээнд хамрагдахад дөхөм байдаг гэсэн үзүүлэлтүүд мөн өндөр хувьтай гарсан байна.

Хүснэгт 129. Заамар сумын БУЭ нөхөрлөлийн гишүүдийн мэдээлэл

№	Нөхөрлөлийн нэр	Гишүүдийн тоо	Насны дээд хязгаар	Насны доод хязгаар	Хүйс		Татвар төлсөн байдал	Өрхийн гишүүд
					Эр	Эм		
1	Уран дөш	5	49	21	4	1	төлсөн	14
2	Эрч хүч	2	47	41	2	0	төлсөн	7
3	Бадрах	7	60	20	4	3	төлсөн	28
4	Тосон баг	5	60	26	2	3	төлсөн	27
5	Туулын гүүр	11	34	25	6	5	төлсөн	42
6	Хайлаас нөхөрлөл 3-р	2	29	26	2	0	төлсөн	6
7	Алтан нутаг	5	28	22	3	2	төлсөн	14
8	Нутгийн хишиг	4	58	28	4	0	төлсөн	15
9	Шижир алт	4	34	30	3	1	төлсөн	13
10	Алтан туул	5	56	20	4	1	төлсөн	27
11	Хатантуул	5	60	27	5	0	төлсөн	16
12	Алтшонхор	5	30	22	5	0	төлсөн	20
13	Уурхайчин	5	51	21	3	2	төлсөн	23
14	Дөлгөөн нуур	4	45	37	3	1	төлсөн	16
		69			50	19		268

Заамар сумын Энхмөнх-Уул ТББ нь 28 нөхөрлөлийн 165 гишүүнтэй гэх мэдээлэл өгч байгаа боловч энэ ТББ-ын БУЭ-чид нь тархай бутархай, зохион байгггуулалт муутай, энд тэндгүй ажилладаг байна.

6.4 Заамар сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Төв аймгийн Заамар сумын нутаг дэвсгэрт үйл ажиллагаа явуулж байгаа шороон болон үндсэн ордноос хувиараа алт олборлож байгаа ХАМО иргэл, БУЭ иргэдийн болон үндсэн ордын ашиглалт, олборлолтын хэмжээнд олборлох үйл ажиллагаа явуулж байгаа ААН-ийн эргэн тойрон дахь нутгийн иргэдийн амьжиргааны түвшингийн суурь судалгааг хийсэн болно.

Байгалийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 130. Байгалийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг болон нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн харьцаа	Нийт эвдрэлд орсон талбай	19621.5
	Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай	33500.36
ХАМО, БУЭ-ийн үйл ажиллагаанаас болж, эвдрэлд орсон газар нутгийн хэмжээ / га-гаар/	Нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	17
	Олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	987
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		1,7

Хүний капиталын судалгаа:

Хүснэгт 131. Хүний капитал

Үзүүлэлт	
Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг ХАМО иргэд, БУ-чдын хувийн жин	32.7
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	5.0
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	12.9
Хүний капиталын үзүүлэлт	16.9

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 132. Нийгмийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Нийт уурхайчдын дотор БУЭ-ийн нөхөрлөлийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	69
Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн тоо	0
	Нийт БУЭ-ийн тоо	1281
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		2.7

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

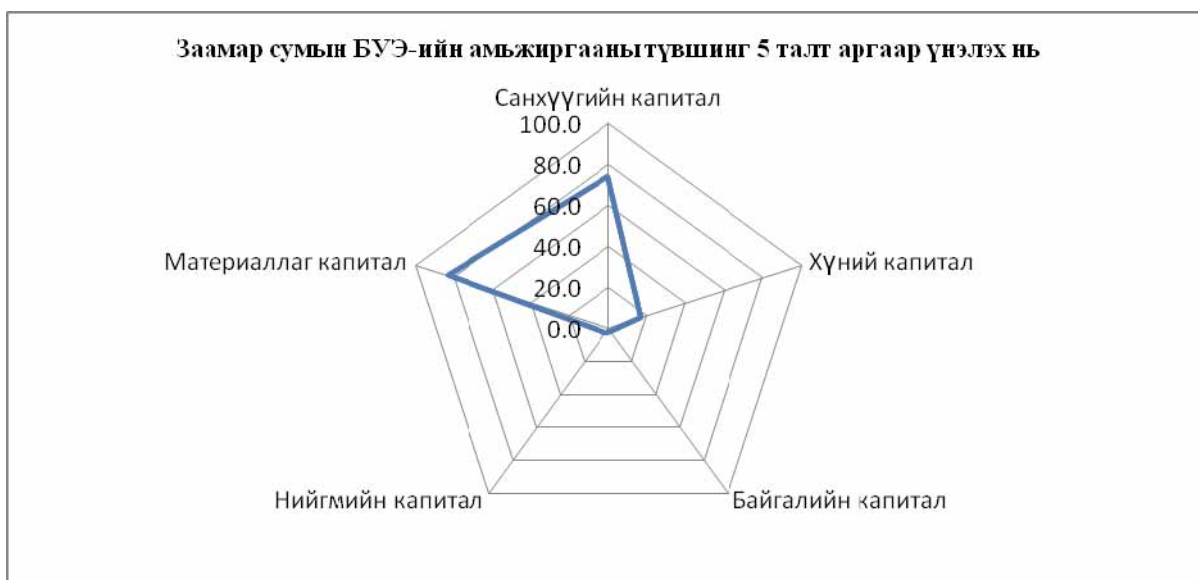
Хүснэгт 133. Материаллаг капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн багцын үнэ	152342
	Олборлолтын орлого	416931
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		97

Санхүүгийн капитал:

Хүснэгт 134. Санхүүгийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлогын хэмжээ	2663806
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	80,6
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	68
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		74,3

Зураг 90. Заамар сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь

БҮЛЭГ VII ДАРХАН-УУЛ АЙМГИЙН ШАРЫН ГОЛ СУМ

7.1 Шарын гол сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа

Монгол Зөвлөлтийн хайгуулын баг 1958-1960 онд Шарын голын нүүрсний орд газрыг нээж илрүүлэн ашиглалтын нөөцийг тогтоосноор 1961 оны 10-р сарын 17-нд уурхайн тосгоны анхны суурийг тавьж, улмаар 1962 онд Шарын гол тосгон байгуулагдсан. УИХ-ын 1994 оны 32 дугаар тогтоолоор Шарын гол сум болгон өөрчилж, төвийг нь Шарын гол гэж нэрлэсэн юм.

Шарын гол сум нь Хэнтийн нурууны салбар Дархан-Уулын өвөрт далайн түвшнээс дээш 920 м өндөрт оршдог, 16060 га нутаг дэвсгэртэй, 7.8 мянган хүн амтай, 2.1 мянган өрхтэй, 57.0 мянган толгой мал бүхий 200 гаруй өрх хөдөө амьдардаг.

Тус сум зүүн болон зүүн урд талаараа Сэлэнгэ аймгийн Баянгол, Мандал сум, бусад талаараа Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумтай хиллэдэг. Улаанбаатар хотоос 210 км, Дархан-Уул аймгаас 75 км авто замаар холбогдсон, Дархан-Шарын голыг холбосон станц, 109.5 км урттай төмөр зам, 1900 тн дизель түлш, бензин хадгалах нефтийн 4 агуулах бүхий орчин үеийн холбоо мэдээллийн сүлжээнд холбогдсон дэд бүтэц хөгжсөн томоохон суурин юм.

Тус суманд нүүрсний томоохон уурхайнуудын нэг Шарын гол ХК, Дулаан Шарын гол ХК, алт олборлолтын уурхайнууд, худалдаа нийтийн хоолны чиглэлээр үйлчилгээ явуулдаг 130 гаруй аж ахуйн нэгж, байгууллагууд ажиллаж байна

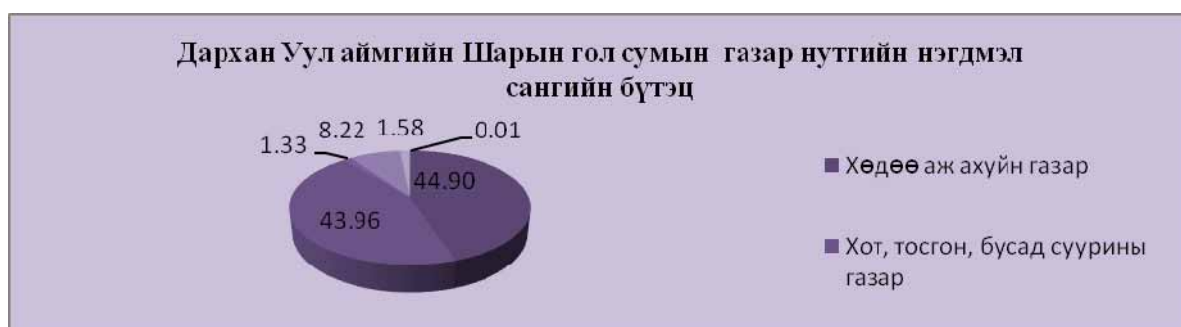
Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /мян.га/

Дархан аймгийн Шарын гол сум нь 9553.128 га газар нутагтай. Үүнээс ХАА-н газар 4289.215 га буюу 44.98 хувь, Хот тосгон бусад суурин газар 4199.887 га буюу 43.96 хувь, Зам шугам сүлжээний газар 785.7318 га буюу 8.22 хувь, Ойн сан бүхий газар 785.7318 га буюу 8.22 хувь, Усны сан бүхий газар 150.6325 га буюу 1.57 хувь, Улсын тусгай хэрэгцээний газар 0.7229 га буюу 0.007 хувь хувийг тус тус эзэлдэг байна.

Хүснэгт 135. Шарын гол сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
9553.128	4289.215	4199.887	126.9386	785.7318	150.6325	0.7229
100	44.98	43.96	1.32	8.22	1.57	0.007

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 91. Шарын гол сумын газрын нэгдмэл сангийн бүтэц, хувиар

Хүснэгт 136. Шарын гол сумын ХАА-н газрын ангилал

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
4289.215	482.3	28.2	3778.715

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 137. Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
9,553	79.89	0.84

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 138 Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

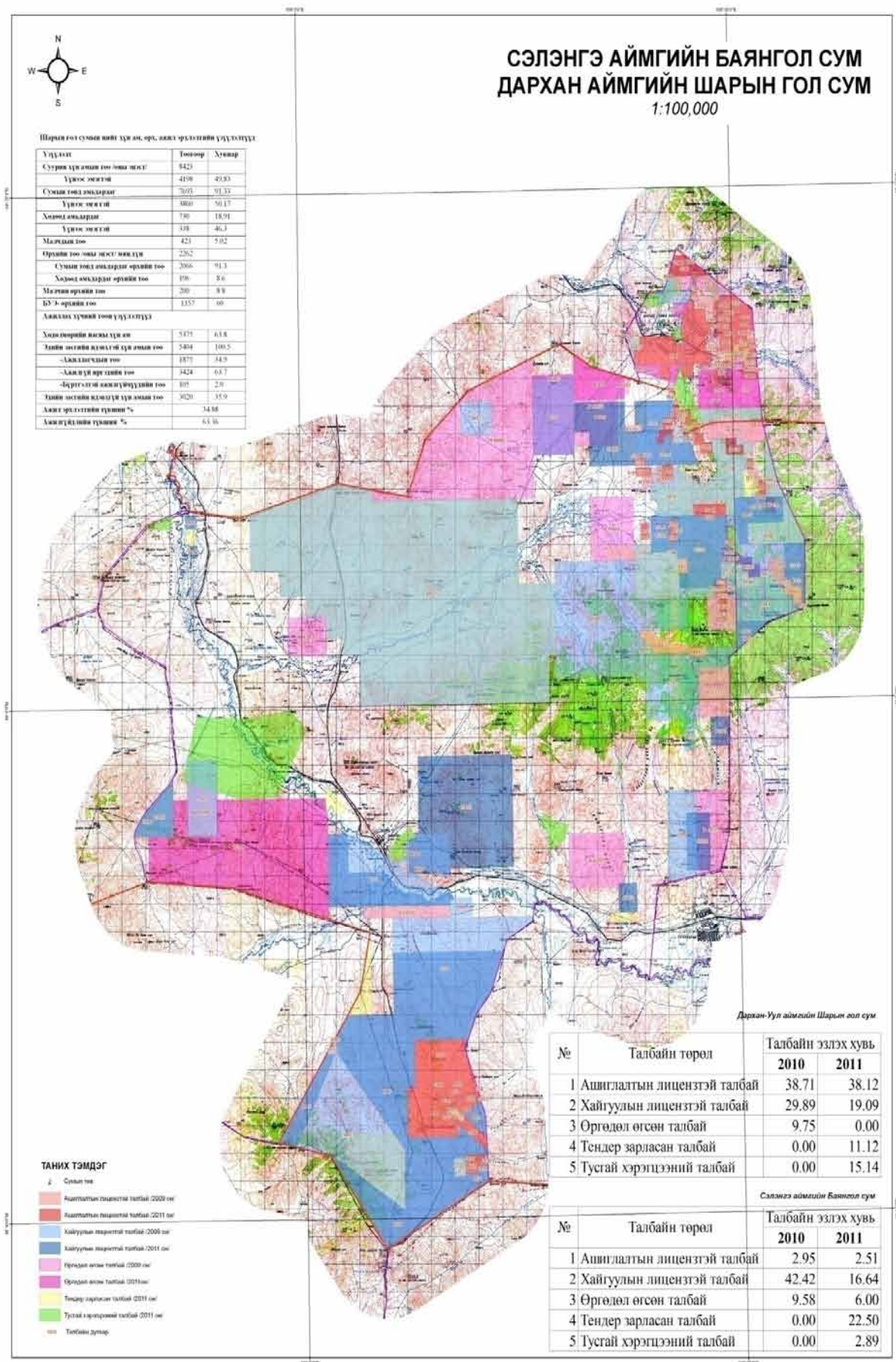
Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Хот тосгон бусад суурины газар	Өрхийн эзэмшлийн газар			Ашиглалтын лицензтэй талбай			Хайгуулын лицензтэй талбай	
		Өрхийн эзэмшлийн газар	Нийт газар нутагт эзлэх хувь /хувиар/	Хот тосгон, бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Ашиглалтын лицензтэй талбайн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Хот тосгон бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
9,553	4,199,887	79.89	0.87	0.00	9199.64	96.30	0.2	1844.12	19.30

Шарын гол сумын нутагт дэвсгэрт ашиглалтын болон хайгуулын лиценз эзэмшиж буй ААН /талбайн хэмжээгээр/ хавсралт №8-д үзүүлэв.

Хүснэгт 139. Нийт эвдэрсэн талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн эзлэх хувь

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Нийт эвдрэлд орсон талбай	Эвдрэлд орсон талбайн нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь	Уурхайн олборлолтоос эвдрэлд орсон талбай /ААН_ийн/	Уурхайн олборлолтоос эвдрэлд орсон талбайн /ААН_ийн/ нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь	ХАМО, БУЭ-ийн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбай /БУЭ/	ХАМО, БУЭ-ийн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбайн нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь
9,553	125	1.31	9.03	0.09	2	0.020936

Эх сурвалж: АМХЭГ-ын газрын кадарстрын албаны мэдээлэл

Зураг 92. Шарын гол сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт

2. Ашигт малтмал, байгалийн баялаг

Шарын голын нүүрсний уурхай анх 1965 онд жилдээ 1.1 сая тонн нүүрс олборлох хүчин чадалтайгаар ашиглалтанд орсон. Авто болон төмөр замын тээвэр хосолсон ашиглалтын системээр 8-15 хэмийн налуу уналт бүхий 25-30 метрийн зузаантай нүүрсний нэг давхрагыг ашигладаг. Нүүрсний гол хэрэглэгч нь Дархан-Уул, Орхон аймгуудын дулааны цахилгаан станцууд болон энэ бүс нутгийн аж ахуйн газрууд юм. Уг орд нь Б-3 маркын өндөр чанартай нүүрстэй тул эрэлт хэрэгцээ ихтэй байдаг.

Нүүрсний чанарын үзүүлэлтүүд нь:

бутармаг 0-50 50-300 0-300 Илчлэг, ккал/кг 4000 3600 3900 үнслэг, % 20 25 24 чийглэг, % 18 18 18 Хүхэрлэг, % 0.6 0.6 0.6 Дэгдэмхий, % 45 45 45

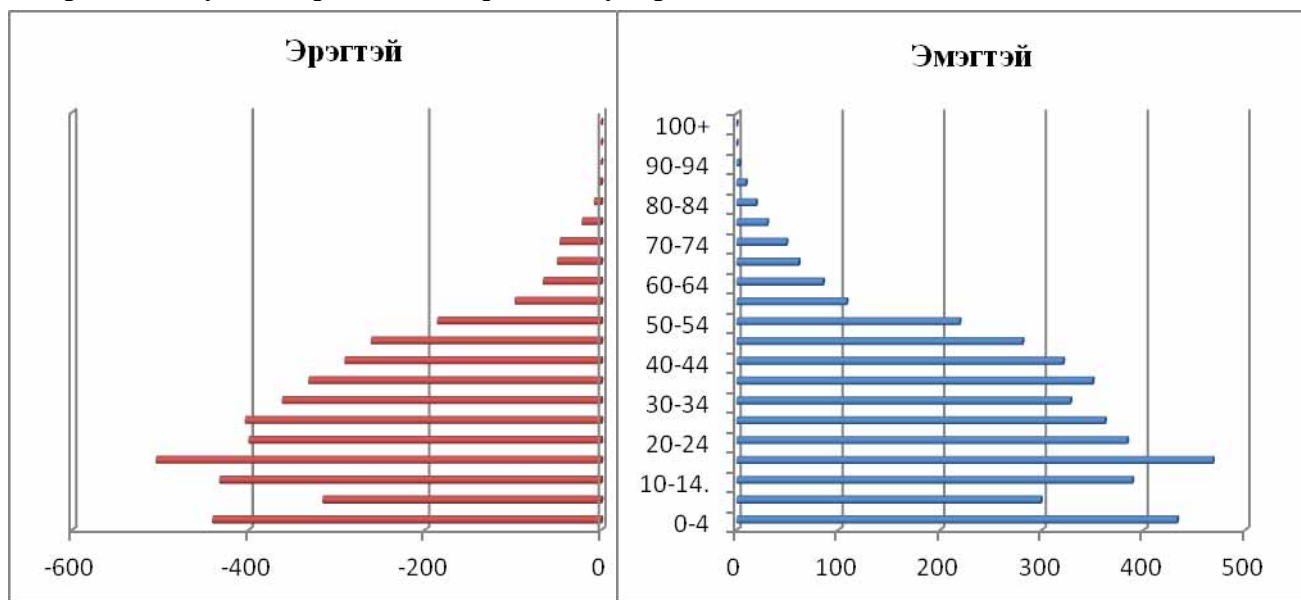
Ус шүүрүүлэлтийг гүний уурхайн аргаар явуулдаг бөгөөд уурхай нүүрсний давхрагын уналын дагуу жилээс жилд гүнзгийрсээр хамгийн гүн хэсгээрээ 200 метрээс давж, сүүлийн жилүүдэд хөрс хуулалтын хэмжээ ихэссэнтэй уялдан дээд талын хөрсний зарим мөрөгцгийн ажлыг зогсоон хаалтын горимд шилжээд байгаа

Тус уурхай 1995 онд төрийн өмч давамгайлсан, 2003 онд 100 % хувьчлагдснаар хувийн компани болон зохион байгуулагдсан.

Шарын голын уурхай нь үйлдвэрлэл, технологи, боловсон хүчин сургаж бэлтгэх, нийгмийн асуудлыг шийдвэрлэхтэй холбогдсон арвин туршлагатай.

3. Сумын хүн ам зүйн мэдээлэл

Шарын гол сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга

Зураг 93. Шарын гол сумын хүн ам, нас хүйсийн суварга

Эх сурвалж: ҮСХ-ны хүн амын мэдээлэл, 2010 он

Хүснэгт 140. Шарын гол сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд

Залуу хүн амын эзлэх хувь	27.4
Хөгшин хүн амын эзлэх хувь	3.6

Хүн амын ачаалал	44.9
Хөгшрөлтийн индекс	13
Дундаж нас	27.6
Хүйсийн харьцаа	100

Нийт хүн амын 27,4 хувь нь 15 нас хүртэлх хүүхдүүд, 3,6 хувь нь 65-аас дээш насны хөгшид эзэлдэг байна. **Хүн амын ачаалал нь 100** “тэжээгч”-д ногдох “тэжээлгэгч” хүн амын тоогоор тодорхойлогдоно. **Тэжээгч** хүн ам гэдэг - хөдөлмөрийн насны, эдийнзасгийн идэвхитэй хүн амын тоо бөгөөд **тэжээлгэгч** хүн ам - хөдөлмөрийн бус насны, эдийн засгийн идэвхгүй хүмүүс /15-аас доош насны хүүхдүүд, 65 ба түүнээс дээш тэтгэврийн насны ахмадууд/ байна. 100 тэжээгчид 44,9 тэжээлгэгч ногдож байна. Тухайн суманд 15 хүртэлх насны 10 хүүхдэд 65-аас дээш насны 3 хүн ногдож байна. Мөн дундаж нас нь 27,6 байгаа нь өсвөр насны хүүхэд залуучууд ихтэй байгааг харуулж байна.

Хүйсийн харьцаа харьцангуй тэнцвэртэй байгааг харуулж байна.

Шарын гол сум нь нийт 8423 хүн ам, 2262 өрхтэй бөгөөд үүний 49,83 буюу 4198 нь эмэгтэй байна. Нийт хүн амын 7693 нь буюу 91,33 хувь нь сумын төвд, харин 730 нь буюу 18,91 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 5,02 хувь буюу 423 нь малчид байна. Нийт өрхийн 91,3 хувь нь буюу 2066 нь сумын төвд, 196 буюу 8,6 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт өрхийн 8,8 хувь нь буюу 200 нь малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 60 орчим хувь нь буюу 1357 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж өрхийн орлоготой нэмэр болдог нь судалгаагаар тогтоогдлоо. Тухайн суманд 824 гаруй иргэн албан ёсоор байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

Тухайн суманд хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 63,8 хувь нь буюу 5375 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 34,9 хувь нь буюу 1875 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 34,88%, ажилгүйдлийн түвшин 63,36% байна.

Хүснэгт 141. Сумын нийт хүн ам, өрх, ажил эрхлэлтийн үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлт	Тоогоор	Хувиар
Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	8423	
Үүнээс эмэгтэй	4198	49,83
Сумын төвд амьдардаг	7693	91,33
Үүнээс эмэгтэй	3860	50,17
Хөдөөд амьдардаг	730	18,91
Үүнээс эмэгтэй	338	46,3
Малчдын тоо	423	5.02
Өрхийн тоо /оны эцэст/ мян.хүн	2262	
Сумын төвд амьдардаг өрхийн тоо	2066	91.3
Хөдөөд амьдардаг өрхийн тоо	196	8.6
Малчин өрхийн тоо	200	8.8
БУЭ- өрхийн тоо	1357	60

Ажиллах хүчний тоон үзүүлэлтүүд		
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	5375	63.8
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо	5404	100.5
-Ажиллагчдын тоо	1875	34.9
-Ажилгүй иргэдийн тоо	3424	63.7
-Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	105	2.0
Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амын тоо	3020	35.9
Ажил эрхлэлтийн түвшин %	34.88	
Ажилгүйдлийн түвшин %	63.36	

Эх сурвалж: Сумын статистикийн мэдээлэл, 2010 он

Хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт

Бүтэн өнчин хүүхдийн тоо /сум, аймаг, улс/	24
Хагас өнчин хүүхдийн тоо	98
Өрх толгойлсон эмэгтэйчүүдийн тоо/	318
Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдийн тоо	611
1000 хүнд ногдох хүн амын төрөлт /оны эцэст/	174
1000 хүнд ногдох хүн амын нас баралт	49
Гэрлэлт	26
Цуцлалт	1
Үрчлэгдсэн хүүхдийн тоо	7

Зураг 94. Шарын гол сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт

Хүснэгт 142 . Шарын гол сумын боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	841	
Үүнээс эмэгтэй	413	49.1
Үүнээс: Малчдын хүүхэд	32	10.8
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	294	34.95
Үүнээс эмэгтэй	153	52.04
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	1897	
Үүнээс эмэгтэй	925	48.76
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	1643	86.61
Үүнээс эмэгтэй	826	50.27
Бага боловсрол	776	47.23
Үүнээс эмэгтэй	384	49.48
Суурь боловсрол	624	37.97
Үүнээс эмэгтэй	304	48.81

Дунд боловсрол	243	14.79
Үүнээс эмэгтэй	138	56.79
Багшийн тоо	94	
Үүнээс эмэгтэй	82	87.23
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	17.47%	

Эх сурвалж: БСШУЯ-ны тайлан, 2009- 2010 оны хичээлийн жилийн тайлан

Хүснэгт 143. Шарын гол сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
12	8423	701.92	66.5

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 144. Шарын гол сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Үүнээс:			
	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин	Бусад халдварт өвчин
117	62	17	31	7

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 145. Шарын гол сумын малын тоо

Малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
	37064	100	87.62
-Үхэр	4261	11.50	10.07
-Адуу	1616	4.36	3.82
-Тэмээ	0	0.00	0.00
-Хонь	18606	50.20	43.99
-Ямаа	12581	33.94	29.74
Малын зүй бус хорогдлын тоо	8334	22.49	19.70

Эх сурвалж: Статистикийн эмхэтгэл, 2010 он

Хүснэгт 146. Нялхсын эндэгдэл /1000 хүүхэд тутамд ногдох/

Нялхсын эндэгдэл	2005	2006	2007	2008	2009
0-1 нас	10,9	24	0	0	0
1-5 нас	10,9	12	0	11,3	0

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 147. Шарын гол сумын нийгэм эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлт	2005	2006	2007	2008	2009
Гэмт хэргийн тоо					
Бүртгэгдсэн гэмт хэргийн тоо	78	66	78	65	45

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Шүүхээр ял шийтгүүлсэн яллагдагсадын тоо		-	-	-	-	-
Согтуугаар гэмт хэрэг үйлдсэн хүний тоо		20	31	26	29	10
Тухайн орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага						
Орон нутгийн төсвийн орлого		148624,7	152480,2	144800	174235,3	352363,9
Орон нутгийн төсвийн зарлага		128604,2	136084,6	143307,2	173404,8	192382,9
Төсвийн нийт зардалд өөрийн орлогын эзлэх хувь		4	3,2	0,03	0	0
Төсвийн зарлагын хэтрэлт, хэмнэлт /сая.төг/		-25,5	-12,2	22,1	5,2	7
Төсвийн	өр/сая.төг/	0	0	0	6,2	0
	авлага /сая.төг/	1,4	1,5	1,5	1,0	0,9
Тухайн суманд хийгдсэн хөрөнгө оруулалт /сая.төг/						
Тухайн суманд хийгдсэн хөрөнгө оруулалт /сая.төг/		78,4	665,7	618,3	438,1	470,8
Үүнээс:	Улсын төсвийн хөрөнгөөр	50,0	595,3	560,2	255,6	363,7
	Орон нутгийн төсвийн хөрөнгөөр	-	5,5	4,5	20,0	2,6
	Хандив тусламжийн хөрөнгөөр	1,5	22,1	1,3	2,1	58,0
	Олон улсын байгууллагын төсөл хөтөлбөрөөр	26,9	42,8	52,3	160,4	46,5
	Бусад	-	-	-	-	-
Жижиг, дунд үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/						
Жижиг, дунд үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/		70	90	93	95	98,8
Үүнээс:	Талх, нарийн боов	7	12	8	24	23
	Хэрчсэн гурил	0	4,0	4,0	6,0	8,0
	Тоосго	20,0	23,0	25,0	3,0	3,0
	Ойн үржүүлэг, модны үйлдвэрлэл	38,0	45,0	39,5	43,4	62,8
	Гурил	3,0	3,0	2,0	0	0
	Зөгийн бал	2,0	3,0	10,2	12,9	2,0
	Тахианы мах, өндөг	0	0	4,3	5,7	0
Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/						
Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/		83	78	81	88	96
Үүнээс:	Мах, мал	50	51	48	56	60
	Сүү, цагаан идээ	33	27	33	32	36
Малчин өрх, үүнээс тээврийн хэрэгсэлтэй малчин өрх						
Малчин өрхийн тоо		166	239	203	202	209
Малчдын тоо		482	250	932	895	791
Цахилгаан гэрэлтэй малчин өрхийн тоо		136	140	270	408	337
Телевизортой малчин өрхийн тоо		96	102	263	378	241
Авто машинтай малчин өрхийн тоо		25	55	102	138	190
Трактортой малчин өрхийн тоо		10	14	12	10	12
Мотоциклтэй малчин өрхийн тоо		10	12	15	28	26
Газар тариалангийн үйлдвэрлэл						
Тариалсан талбай /мян.га/		123,6	143,6	60,5	64,1	66,3
Хураасан ургац /үр тариа/		0	0	0	0	0
Нэг га талбайгаас хураасан үр тариа /цн/		0	0	0	0	0
Хураасан ургац /төмс/		368	932	193,8	579,7	616,6
Нэг га талбайгаас хураасан төмс /тн/		2,9	6,5	3,2	9	9,3
Хураасан хүнсний ногоо /тн/		121,9	72,1	50,5	55,6	55,7
Өөрсдийн бэлтгэж байгаа малын тэжээл, байгалийн		5809,9	6400	8376	7851	10100
хадлан /тн/						
Малын таримал тэжээл /тн/		13,1	38	0	10	12,1
Ойжуулсан талбай /мян.га/		-	4,9	163,5	320,0	264,0

Шинээр гаргасан болон сэргээн засварласан уст цэгийн тоо	3	5	9	2	0
Шинээр барьсан өвөлжөө, хаваржааны тоо	2	3	4	4	3

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан, 2010 он

7.2 Шарын гол сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүснэгт 148. Санхүүгийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		88.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	511.2
1 өрхөд ногдох дундаж нийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	118.3
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	49.3
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	30.1
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		79.8

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 149. Хүний капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	97.0
нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	82.0
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	64.0
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	77.5
Хүний капиталын үзүүлэлт		54.8

Хүснэгт 150. Байгалийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	20
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	38.3
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		29.2

Хүснэгт 151. Нийгмийн капитал

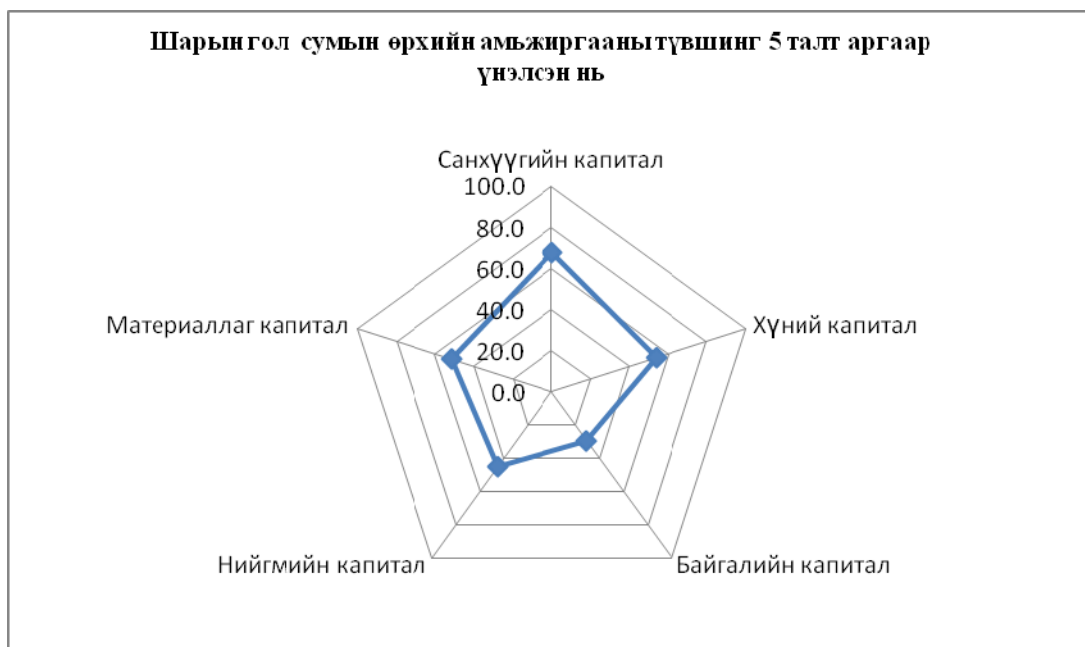
Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	92.0
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	19.3
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	22.7
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		44.7

Хүснэгт 152. Материаллаг капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	28.6
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	39.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	80.0
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	45.4
		64.3

Хүснэгт 153. Нэгдсэн байдлаар

Капиталын нэр	Дундаж үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	79.8
Хүний капитал	54.8
Байгалийн капитал	29.2
Нийгмийн капитал	44.7
Материаллаг капитал	64.3

Зураг 95. Шарын гол сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлсэн нь

7.3 Шарын гол сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа

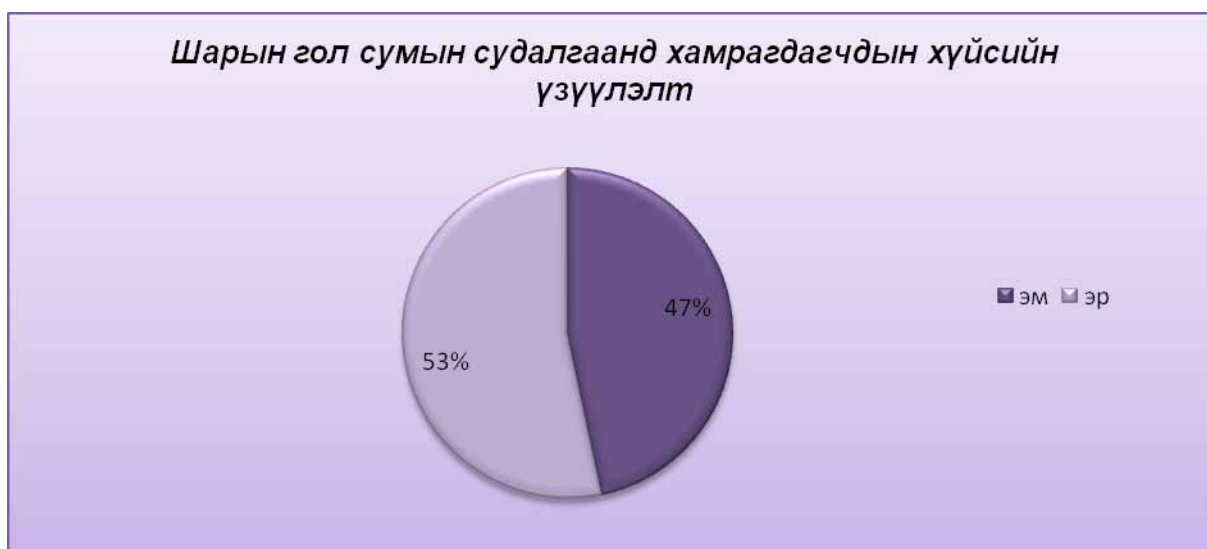
Бичил уурхайн газрын нэр: Шарын гол сум, Буянтын хөндий
Баянгол сум, Хар морьт

Төрийн бум байгууллагын нэр: Буянтын хөндийн шарын гол

Нийт 80 гаруй нөхөрлөл, 824 гишүүдтэй.

Сэлэнгэ аймгийн Баянгол сумын харъяат Хар морьт хэмээх газарт 5000 гаруй иргэд олборлолт явуулж, хоол, хүнс, барааны үйлчилгээ үзүүлж байсан болно.

Шарын гол сумын иргэдээс авсан судалгааны үр дүнгийн мэдээлэл

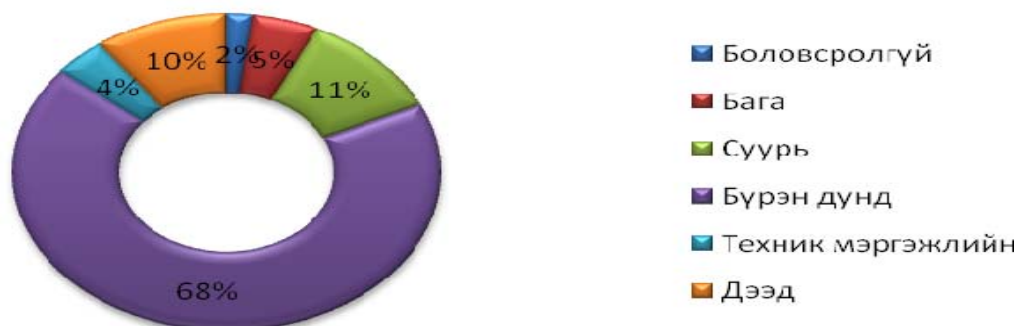

Зураг 96. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хүйсийн үзүүлэлт

Шарын гол сумын судалгаанд оролцогсдын хамгийн залуу нь 18 настай, хамгийн ахмад нь 50 настай, дундаж наслалт нь 25-26 настай байна.

Судалгаанд хамрагдсан бичил уурхай эрхэлж байгаа хүмүүсийн 47%-ийг эмэгтэйчүүд эзэлж байгаа нь нийт БУЭ байгаа хүмүүсийн дунд эмэгтэйчүүдийн эзлэх байр суурь хэт өндөр түвшинд байгааг харуулж байгаа бөгөөд эмэгтэйчүүдийн хувьд хүнд хөдөлмөр эрхэлж байгаа нь тэдний хөдөлмөр хамгааллын асуудал шийдэгдэхгүй байгааг харуулж байна.

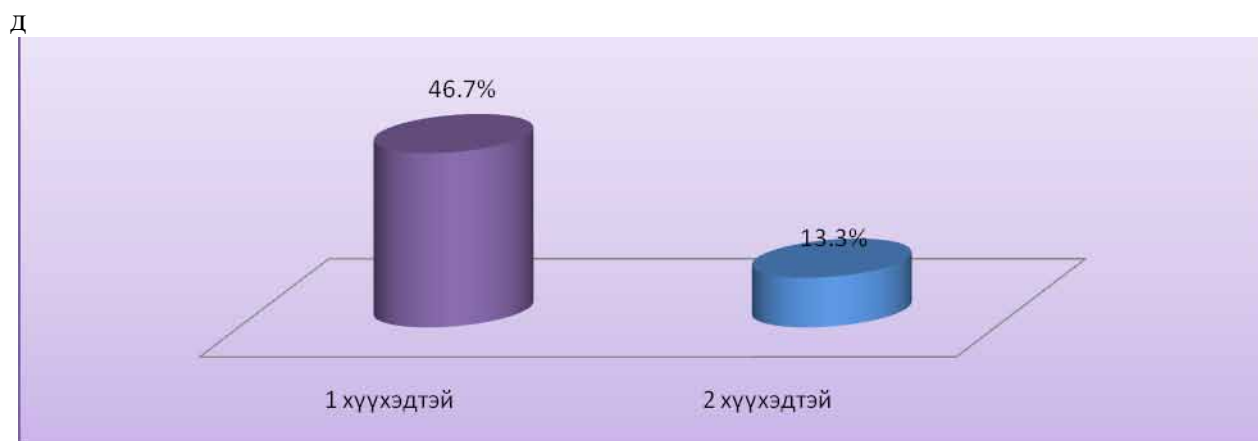
Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын үзүүлэлт

Зураг 97. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын түвшинг авч үзвэл, нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 97%-ийг бүрэн дунд боловсролтой, 3%-ийг дээд мэргэжилтэй хүмүүс эзэлж байгаа нь гол төлөв бүрэн дунд болон түүнээс доош боловсролтой хүмүүс БУ эрхэлдэг болохыг харуулж байна. ХАМО иргэд, бичил уурхай эрхлэгчдийг мэргэжлийн зэрэг олгох сургалтанд хамруулан мэргэжил эзэмшүүлэх, мөн дээд боловсролтой хүмүүсийн хувьд өөрийн мэргэжлээрээ ажиллах боломжийг бүрдүүлж өгөх, орон нутаг засаг захиргааны зүгээс тэднийг хөдөлмөрийн биржинд бүртгүүлж зуучилж өгөх зэрэг арга хэмжээг авах шаардлагатай байна.

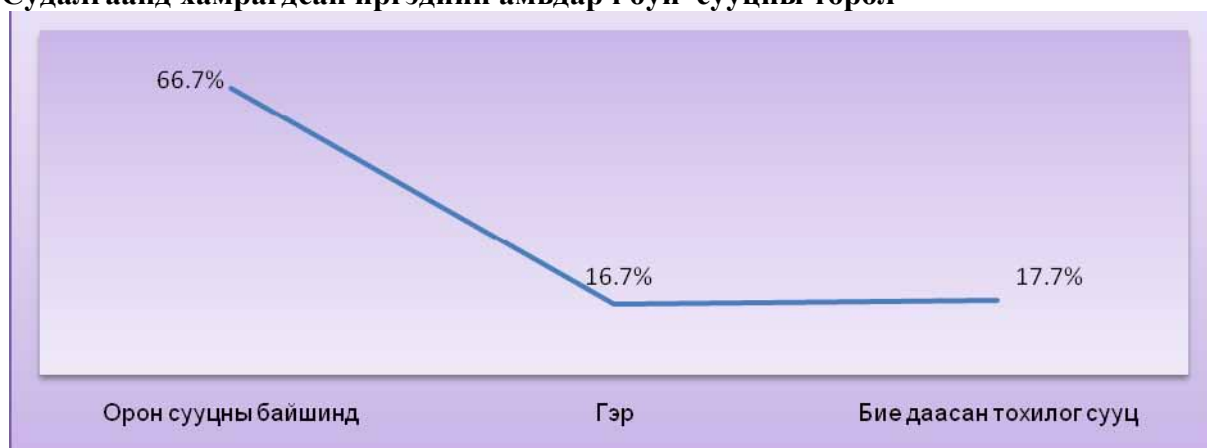
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сургуулийн насны хүүхдийн талаарх мэдээлэл

Зураг 98. Судалгаанд хамрагдагсдын сургуулийн насны хүүхэдтэй эсэх

Судалгаанд оролцсон хүмүүсийн 53,3% нь 4-7 ам бүлтэй, 47% нь 3 хүртэл ам бүлтэй иргэд байсан бөгөөд тэдгээрийн 46,7%-ийн сургуулийн насны нэг хүүхэдтэй, 13,3%-ийг сургуулийн насны 2 хүүхэдтэй өрх эзэлж байсан бөгөөд нийт өрхийн 60% нь сургуулийн насны хүүхэдтэй гэсэн үзүүлэлт гарсан байна.

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн амьдарч буй сууцны төрөл

Зураг 99. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн амьдарч буй сууцны төрөл, хувиар

Судалгаанд оролцсон хүмүүсийн 66.7% нь орон сууцны байшинд 17.7% нь бие даасан тохилог сууцанд, 16.7 % нь гэрт амьдардаг гэсэн судалгаа гарсан бөгөөд үүнээс харахад Шарын гол суманд алт олборлож байгаа иргэдийн амьжиргааны түвшин харьцангуй боломжийн байгааг харуулж байна

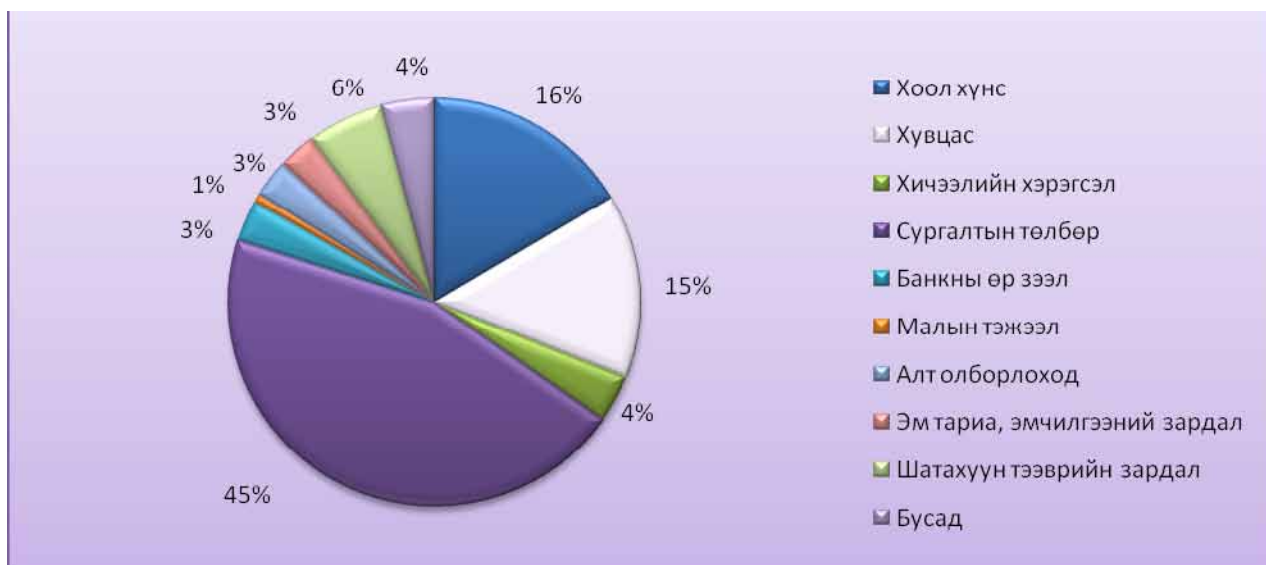
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгслийн талаарх мэдээлэл, хувиар

Зураг 100. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгслийн төрөл, хувиар

Судалгаанд хамрагдсан нийт иргэдийн 63% нь тээврийн хэрэгсэлтэй гэсэн үзүүлэлт гарсан бөгөөд нийт судалгаанд хамрагдагсдын 43% нь автомашинтай байна.

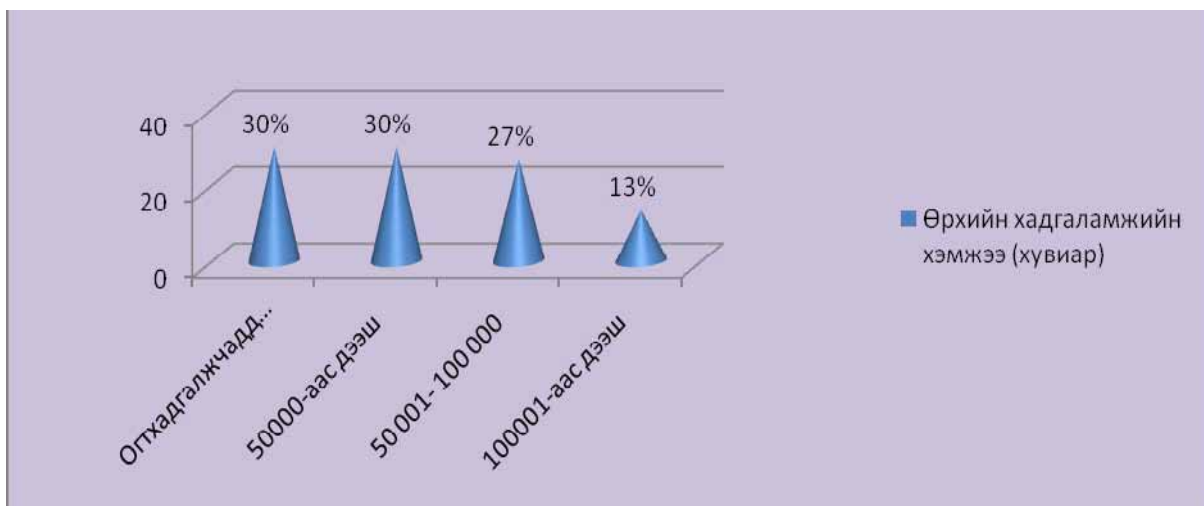
Шарын гол сумын судалгаанд хамрагдсан өрхийн зардлын үзүүлэлт, хувиар

Зураг 101. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн өрхийн зардлын үзүүлэлт, төрөл, хувиар

Дээрх хүснэгтээс харахад өрхийн нийт зарлагын дийлэнх буюу 45%-ийг сургалтын төлбөрт зарцуулдаг гэсэн хариулт гарсан бөгөөд үүнээс харахад ХАМО, БУЭ байгаа хүмүүсийн хувьд хувийн хэвшлийн сургуулийн насны болон их, дээд сургууль коллежид суралцаж байгаа хүүхдүүдтэйн улмаас тэдгээрийн сургалтанд зарцуулагдах зардлын хувь хэмжээ их байгааг харуулж байна. Мөн түүнчлэн хоол, хүнс, хувцас хэрэгсэлд зарцуулагдах хувь хэмжээ нь өрхийн зардалд өндөр үзүүлэлттэй байна.

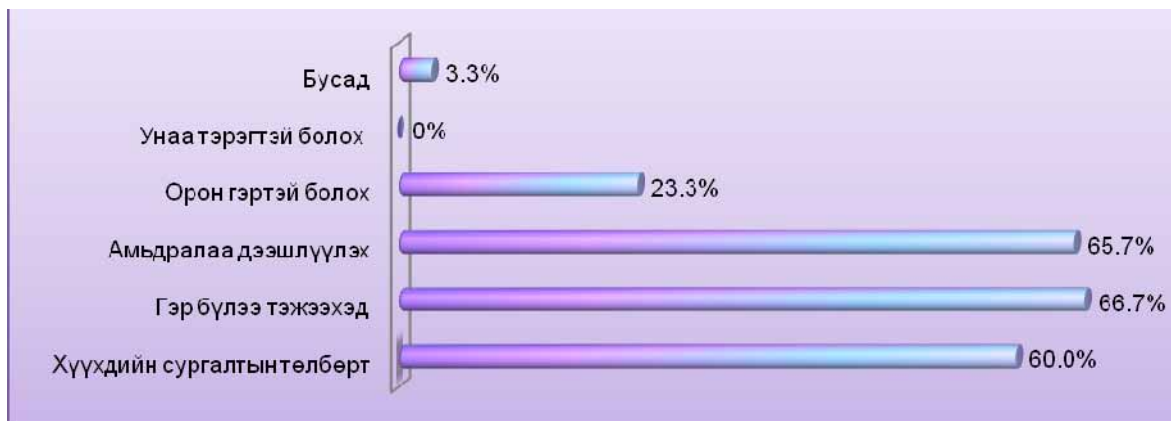
Судалгаанд хамрагдсан өрхийн хадгаламжийн мэдээлэл

Зураг 102. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн хадгаламжийн хэмжээ, хувиар

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 70% нь тодорхой хэмжээний хадгаламжтай, 30 % нь огт хадгалж чаддаггүй гэсэн үзүүлэлт гарсан байгаа нь тус суманд үйл ажиллагаа явуулж байгаа БУЭ-ийн хувьд амьдралын түвшин харьцангуй боломжийн олборлолтоос олж байгаа орлого нь хүрэлцэхүйц байгааг харуулж байна.

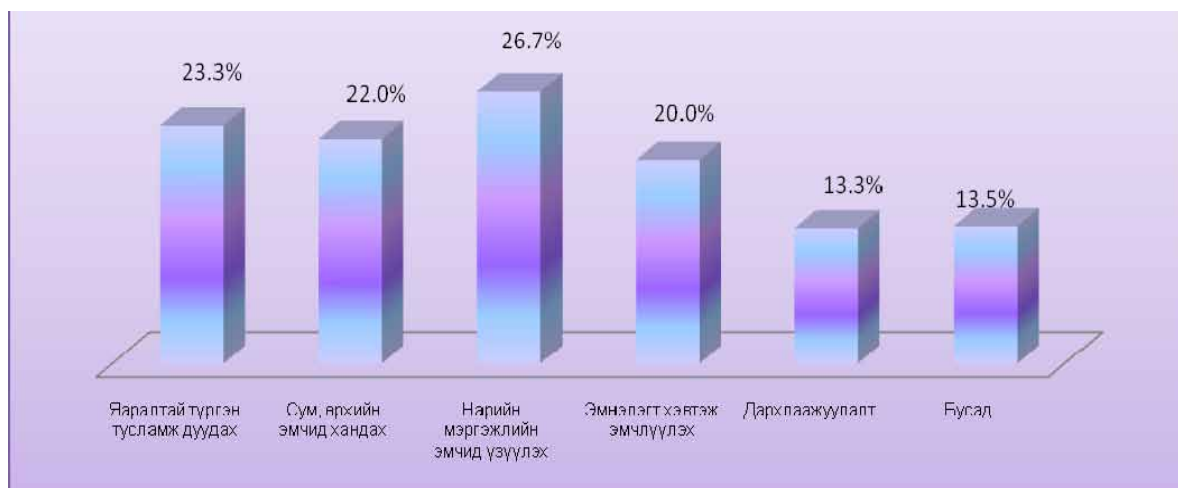
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн олборлолтоос олсон орлогын зарцуулалт

Зураг 103. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн орлого зарцуулалт, хувиар

Алтнаас олсон орлого зарцуулалтын дийлэнх хувийг амьдралаа дээшлүүлэхэд 65.7%, гэр бүлээ тэжээхэд 66.7%, хүүхдийн сургалтын төлбөрт 60.0% зарцуулдаг гэсэн үзүүлэлт гарсан бөгөөд олборлолтоос олж байгаа орлогыг нэмэгдүүлэхэд ичил уурхай дахь ХАМО, бнөхөрлөлийн үйл ажиллагааг сайн зохион байгуулан ажиллах, мөн БУЭ-ийн ар гэрийн хүмүүсийн хувьд олборлолтоос өөр арга замаар орлого олох боломжийг бүрдүүлэх нь чухал ач холбоогдолтой байхаар байна.

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эрүүл мэндийн тусламж авахдаа ханддаг хандлага

Зураг 104. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эмнэлгийн тусламж үйлчилгээний хандалт, хувиар

Дээрх графикаас харахад эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээнд сайн хамрагдаж байгаа нь харагдаж байгаа бөгөөд нэн ялангуяа нарийн мэргэжлийн эмчид хандаж байгаа нь хамгийн өндөр буюу 26.7%-ийг эзэлж байгаа нь тус нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа эм, эмнэлгийн үйлчилгээний хүртээмж хангалттай байгааг харуулж байна. Мөн дархлаажуулалтанд хамрагдах, эмнэлэгт хэвтэж эмчлүүлэх, яаралтай тусламж үйлчилгээнд ерөнхийдөө жигд хүрэлцээтэй хамрагддаг болох нь харагдаж байна.

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хөдөлмөрийн нөхцөлтэй хамааралтай осол гэмтэл

Зураг 105. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хөдөлмөрийн нөхцөлтэй хамааралтай осол гэмтэл

Нийт судалгаанд хамрагдагсдын 46.7% нь гэмтээгүй гэсэн хариулт өгч байгаа нь ерөнхийдөө тус нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа БУЭ-ийн хувьд хөдөлмөрийн аюулгүй байдлыг хангах талаархи мэдээлэл, мэдлэг, хамгаалах арга хэрэгслийн тухай мэдээлэл сайтай байгааг харуулж байгаа юм. Шороонд дарагдсанаас болсон гэмтэл 33,3%-ийг эзэлж байгаа нь томоохон аж ахуйн нэгжүүдийн ашиглаад орхисон хаягдал нүхэнд орж ажиллахтай холбогдож буюу санамсаргүй, болгоомжгүй, хариуцлагагүй байдлаас үүдэн гарч байгаа учраас тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчид ба ХАМО иргэд, БУЭ-ийн хамтын ажиллагаа, мэргэжлийн сургалт, хяналтын дор уурхайн ашиагласан шороог дахин ашиглах үйл ажиллагааг зохион байгуулах шаардлагатай байна.

Нүхэнд унасанаас шалтгаалсан гэмтэл нийт гэмтлийн 30%-ийг эзэлж байгаа нь тухайн газар нутагт ХАМО иргэд, БУЭ, тусгай зөвшөөрөл бүхий аж ахуйн нэгжүүд олборлолтын үйл ажиллагаа явуулаад үлдсэн нүх, цооног бүхий эвдрэлд орсон талбайд нөхөн сэргээлт хийгээгүйн улмаас шөнө оройн цагаар болон санамсаргүй байдлаас нүхэнд унаж гэмтэх тохиолдол их гарч байгааг харуулж байна.

7.4 Шарын гол сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Байгалийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 154. Байгалийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг болон нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн харьцаа	Нийт эвдэрсэн талбай	125
	Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай	11043.76
БУЭ-ийн сүйтгэсэн газар нутгийн хэмжээ /жилээр га-гаар/	нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	1
	олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	4,6
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		21,7

Хүний капиталын судалгаа:

Хүснэгт 155. Хүний капитал

Үзүүлэлт	
Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг БУ-ийн хувийн жин	40.2
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	38.1
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	38.3
Хүний капиталын үзүүлэлт	38.9

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 156. Нийгмийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Нийт уурхайчдын дотор БУЭ-ийн нөхөрлөлийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	824
Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн тоо	0
	Нийт БУЭ-ийн тоо	2150
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		19.2

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

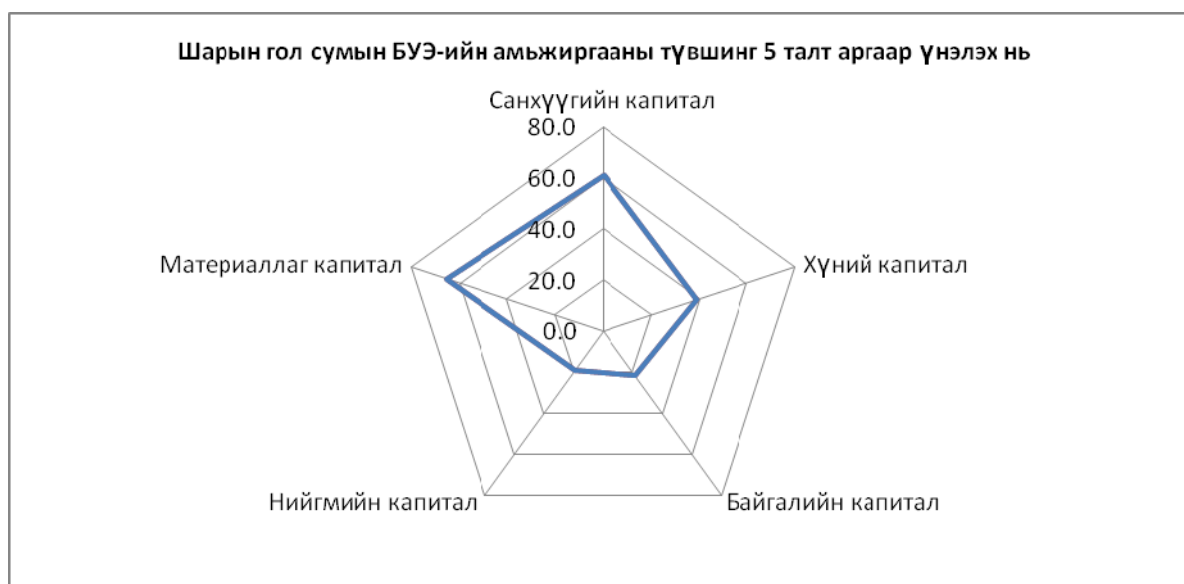
Хүснэгт 157. Материаллаг капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн багцы, үнэ	965213
	Олборлолтын орлого	312600
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		93.3

Санхүүгийн капитал:

Хүснэгт 158. Санхүүгийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлогын хэмжээ	1621326
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	73,4
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	49
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		61,2

Зураг 106. Шарын гол сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь

БҮЛЭГ VIII ДОРНОГОВЬ АЙМГИЙН АЙРАГ СУМ

8.1 Айраг сумын нийгэм, эдийн засгийн судалгаа

Дорноговь аймгийн Айраг сум 1924 онд байгуулагдсан бөгөөд 784,7 мянган хавтгай дөрвөлжин км газар нутагтай, аймгийнхаа нутгийн хойд талд, аймгаасаа 125 км, Улаанбаатар хотоос 350 км-т говь хээр хосолсон бүсэд оршдог.

Засаг захиргааны хувьд Нард, Сайн-Ус, Нүдэн, Цагаандөрвөлж гэсэн 4 багаас бүрддэг. 2010 оны жилийн эцсийн байдлаар 1128 өрх, 3598 хүн ам оршин сууж байна.

Дэд бүтэц, зам харилцаа сайн хөгжсөн төмөр зам, шилэн кабель, интернэт, үүрэн телефоны Мобиком, Скайтел, Жи-Мобайль, Юнителийн сүлжээнд холбогдсон, олон улсын авто зам тус сумаар дайран өнгөрөхөөр төлөвлөгдсөн, энэ онд олон улсын хатуу хучилттай авто зам барих ажил эхлээд байгаа зэрэг давуу талтай.

Тус суманд Ерөнхий боловсролын Бүрэн Дунд Сургууль, Хүн эмнэлэг, Хүүхдийн цэцэрлэг, Соёлын төв, УБТЗ-ын Айраг өртөө болон түүний харьяа үйлчилгээний байгууллагууд 110/35/10 кв-ын дэд станц, Бор-Өндөрийн Уулын Баяжуулах Үйлдвэрийн харьяа Айрагийн Уулын хэсэг, Улсын нөөцийн газар зэрэг байгууллагууд үйл ажиллагаа явуулж байна.

Тус сумын ЕБС-д сургуульд 320 хүүхэд сурах хүчин чадалтайгаар 1972 онд ашиглалтанд орсон бөгөөд одоогийн байдлаар 745 хүүхэд суралцаж байгаа бөгөөд сумын хүн эмнэлэгийн барилгыг 2008 онд барьж ашиглалтанд оруулсан.

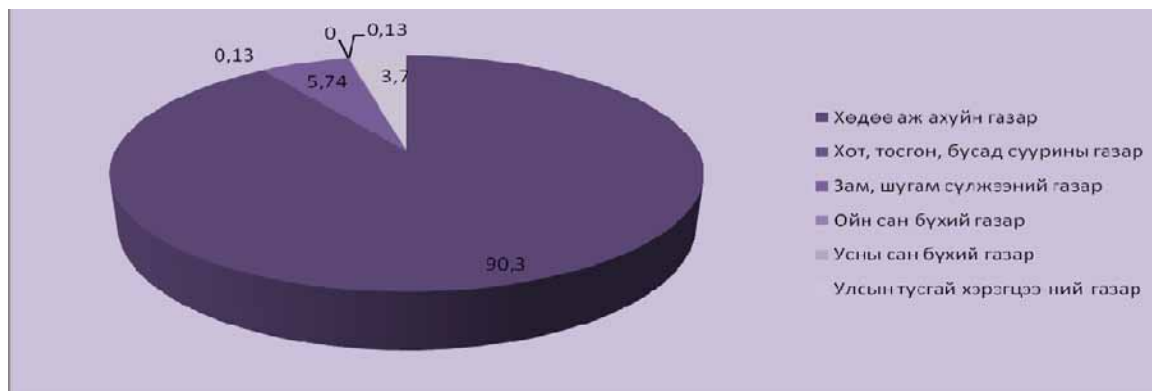
Тус сумын нутаг дэвсгэрт өвлийн улиралд 350, зуны улиралд 1000 гаруй хувиараа ашигт малтмал олборлогч ажиллаж байдаг.

Тус сум 221 малчин өрхтэй, 68008 толгой малтай бөгөөд сүүлийн жилүүдэд мал аж ахуйг эрчимтэй хөгжүүлэх, малын ашиг шимийг нэмэгдүүлэх талаар ард иргэдийн санаачлагыг дэмжсэний үр дүнд сүүний чиглэлийн 2 фермерийн аж ахуй, хүнсний ногооны 1 агропарк үйл ажиллагаагаа явуулах эхлэл тавигдаад байна.

Хүснэгт 159. Газрын нэгдмэл сангийн ангилал /мян.га/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
784793	7108669	1029	45039	0	1044	29012.5

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 107 Айраг сумын газрын нэгдмэл сангийн хэмжээ, хувиар

Хүснэгт 160. Айраг сумын ХАА-н газрын төрөл

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
7108668.5	709240.9	1.3	6399426.3

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 161. Айраг сумын өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
784793	84.76	0.01

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 162. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

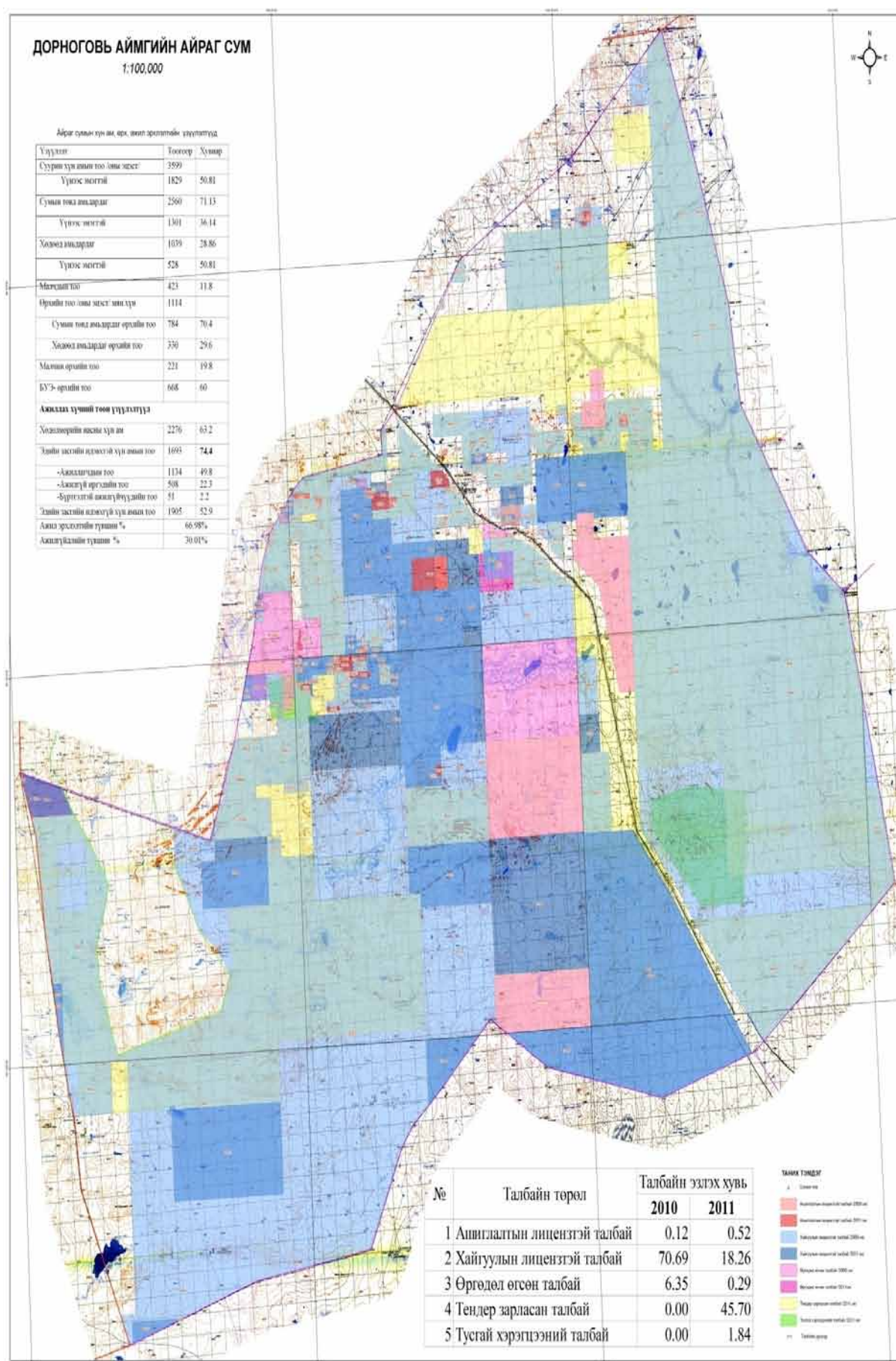
Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Ашиглалтын лицензтэй талбайн	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
784793	3950.24	0.50	280261.9	35.71

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 163 Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээнд уул уурхайн олборлолтоос эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээ	Нийт эвдрэлд орсон талбайн нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх , хувь	Уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбай /ААН_ийн/	Уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбай /ААН_ийн/ нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь	ХАМО, БУ-ын олборлолтоос эвдрэлд орсон талбайн хэмжээ	ХАМО, БУ-ын олборлолтоос эвдрэлд орсон талбайн нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь
784793	900,3	0.11	188.3	0.02	102	0.012997

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Эх сурвалж: АМХЭГ-ын газрын кадарстрын албаны мэдээлэл

Зураг 108. Айраг сумын 2010, 2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй талбайн харьцуулалт

Айраг сумын нийгэм эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

Дорноговь аймаг 2010 оны эцсийн байдлаар 59800 хүн амтай, 1000 хүнд ногдох төрөлт 22,5, нас баралт 1000 хүнд 5,8, нялхсын эндэгдэл 1000 хүнд 0,54, хөдөлмөрийн насны 1000 хүнд ногдох ажилгүй иргэдийн тоо нь 10 байна.

Нийт өрхийн 11,4 хувь, иргэдийн 13 хувь буюу 2024 өрхөд 7828 иргэн амьжиргааны хувьд доогуур орлоготой түвшинд амьдарч байна. 18 наснаас дээш насны 1000 хүнд ногдох гэмт хэргийн тоо 13 бүртгэгджээ.

Нийт сургуулиудад 12733 суралцагч суралцаж байгаа ба үүнээс 10940 хүүхэд ерөнхий боловсролын сургуульд сурч байна.

Халдварт өвчний гаралт 1000 хүнд 21, нялхсын эндэгдэл 1000 хүнд 0,535 бүртгэгджээ.

Айраг сум 2010 оны эцэст 3599 хүн амтай, сумын төвд 650 гаруй өрхтэй, 1000 хүнд ногдох төрөлт 21,1, нас баралт 1000 хүнд 6, нялхсын эндэгдэл 2010 онд гараагүй байна.

Хөдөлмөрийн насны 1000 хүнд ногдох ажилгүйчүүдийн тоо 21 байна. Нийт өрхийн 10,3 хувь нь амьжиргааны хувьд доогуур орлоготой түвшинд амьдарч байна.

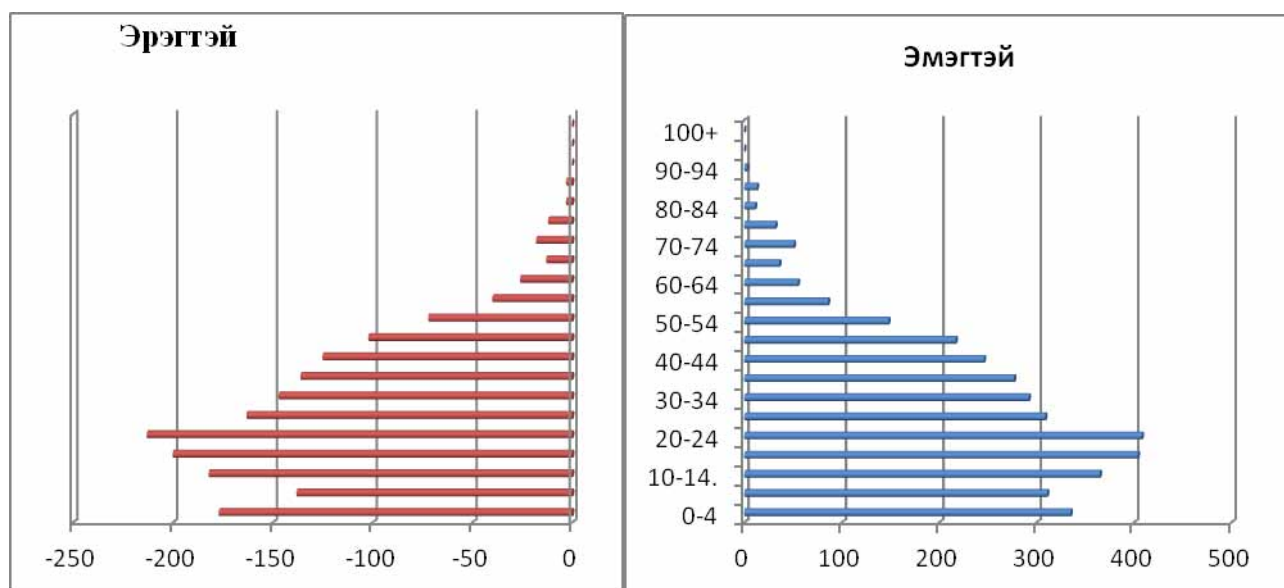
745 хүүхэд ерөнхий боловсролын сургуульд сурч байна.

18 наснаас дээш насны 1000 хүнд ногдох гэмт хэрэг 20 бүртгэгджээ.

Аймагтай харьцуулахад гэмт хэргийн тоо, ажилгүйчүүдийн тоо Айраг суманд өндөр байна.

Инфляцийн түвшин 7 хувьтай байгаа үед хүнс, шатахуун, хоолны үнэ Улаанбаатар хоттой харьцуулахад 10-30 хувь өндөр байна. Энэ нь жоншны олборлолтыг дагасан бэлэн мөнгөний урсгал, төмөр замаар хийгддэг жоншны экспорт түүнийг дагасан олон шатат ченж гэх үйл ажиллагаа, дэд бүтцийн давуу талыг дагасан хөл хөдөлгөөнтэй холбоотой байна. Мөн жонш, хагас үнэт чулуу дагасан гадаад орны иргэдийн мөнгөний далд урсгал, тус аймгийн төдийгүй Монгол орны эдийн засагт нөлөөлөх их гүрний эдийн засгийн бодлогын нөлөө ч байж болох юм.

3. Айраг сумын хүн ам зүйн мэдээлэл

Зураг 109. Айраг сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга

Эх сурвалж: Статистикийн эмхэтгэл 2010 он

Хүснэгт 164. Айраг сумын хүн амын суврагын үзүүлэлтүүд

Залуу хүн амын эзлэх хувь	28,1
Хөгшин хүн амын эзлэх хувь	4
Хүн амын ачаалал	47,3
Хөгшрөлтийн индекс	14,4
Дундаж нас	27,3
Хүйсийн харьцаа	96

Нийт хүн амын 28,1 хувь нь 15 нас хүртэлх хүүхдүүд, 4 хувь нь 65-аас дээш насны хөгшид эзэлдэг байна. **Хүн амын ачаалал нь 100** “тэжээгч”-д ногдох “тэжээлгэгч” хүн амын тоогоор тодорхойлогдоно. **Тэжээгч** хүн ам гэдэг - хөдөлмөрийн насны, эдийнзасгийн идэвхтэй хүн амын тоо бөгөөд **тэжээлгэгч** хүн ам - хөдөлмөрийн бус насны, эдийн засгийн идэвхгүй хүмүүс /15-аас доош насны хүүхдүүд, 65 ба түүнээс дээш тэтгэврийн насны ахмадууд/ байна. 100 тэжээгчид 47,3 тэжээлгэгч ногдож байна. Тухайн суманд 15 хүртэлх насны 10 хүүхдэд 65-аас дээш насны 4 хүн ногдож байна. Мөн дундаж нас нь 27,3 байгаа нь өсвөр насны хүүхэд залуучууд ихтэй байгааг харуулж байна.

Хүйсийн харьцаа харьцангуй тэнцвэртэй байгааг харуулж байна.

Айраг сум нь 2010 оны байдлаар, нийт 3599 хүн ам, 1114 өрхтэй бөгөөд үүний 50,81 буюу 1829 нь эмэгтэй байна. Нийт хүн амын 2560 нь буюу 71,13 хувь нь сумын төвд, харин 1039 нь буюу 28,86 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 11,8 хувь буюу 423 нь малчид байна. Нийт өрхийн 70,4 хувь нь буюу 784 нь сумын төвд, 330 буюу 29,6 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт өрхийн 19,8 хувь нь буюу 221 нь малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 60 орчим хувь нь буюу 668 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж өрхийн орлогынхоо дийлэнхийг бүрдүүлдэг нь судалгаанаас харагдаж байна. Тухайн суманд 145 орчим иргэн албан ёсоор ХАМО, БУ-д ажиллаж, байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

Тухайн сумын хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 63,2 хувь буюу 2276 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 74,4 хувь нь буюу 1693 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

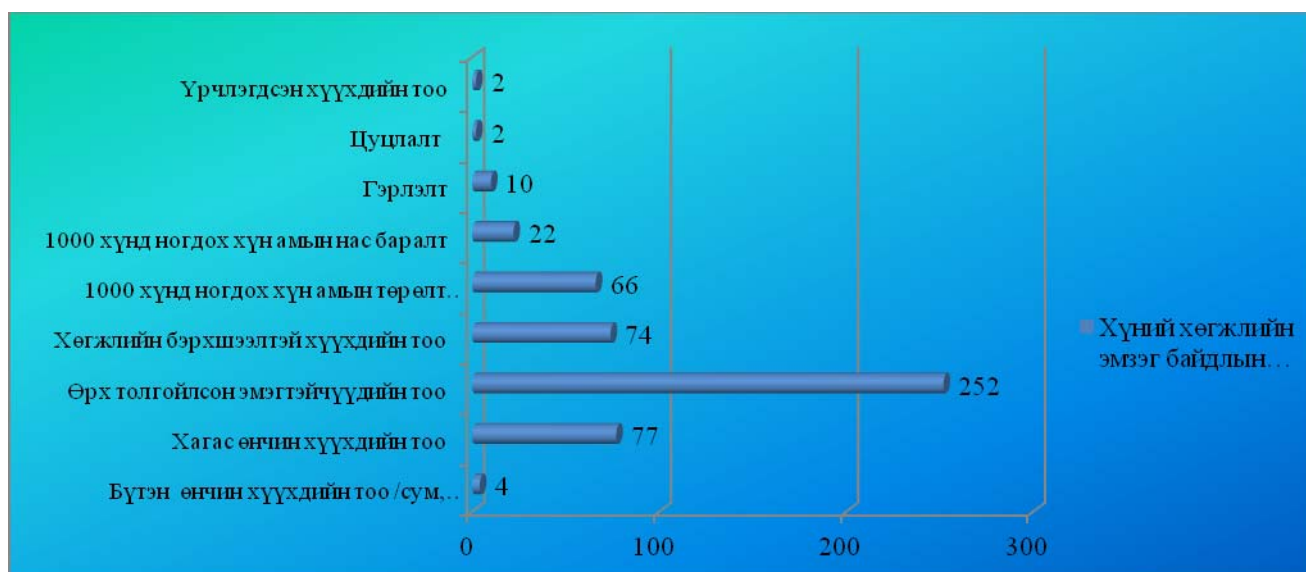
Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 66,98%, ажилгүйдлийн түвшин 30,01% байна.

Тус сургууль нийт 53 багш ажилчид 745 сурагчидтай, сургуулийн дотуур байранд Даланжаргалан сумын хүүхдүүдийг хамруулан нийт 60 сурагчид хамрагдан сурч хүмүүжиж байна. 2010 оноос сургууль орон тооны эмчтэй болж, багш ажилчид, сурагчдын эрүүл мэндийг хамгаалахад анхаарал тавьж, эрүүл мэндийн боловсрол олгох, урьдчилан сэргийлэхэд анхаарлаа чиглүүлж ажилладаг байна.

Хүснэгт 165. Айраг сумын хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлт	Тоогоор	Хувиар
Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	3599	
Үүнээс эмэгтэй	1829	50.81
Сумын төвд амьдардаг	2560	71.13
Үүнээс эмэгтэй	1301	36.14
Хөдөөд амьдардаг	1039	28.86
Үүнээс эмэгтэй	528	50.81
Малчдын тоо	423	11.8
Өрхийн тоо /оны эцэст/ мян.хүн	1114	
Сумын төвд амьдардаг өрхийн тоо	784	70.4
Хөдөөд амьдардаг өрхийн тоо	330	29.6
Малчин өрхийн тоо	221	19.8
БУЭ- өрхийн тоо	668	60
Ажиллах хүчний тоон үзүүлэлтүүд		
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	2276	63.2
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо	1693	74.4
-Ажиллагчдын тоо	1134	49.8
-Ажилгүй иргэдийн тоо	508	22.3
-Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	51	2.2
Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амын тоо	1905	52.9
Ажил эрхлэлтийн түвшин %	66.98%	
Ажилгүйдлийн түвшин %	30.01%	

Эх сурвалж: Сумын статистикийн мэдээлэл 2010 он

Зураг 110. Айраг сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын зарим үзүүлэлт

Хүснэгт 166. Айраг сумын малын тоо, төрлөөр, 2010 он

Малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
Нийт малын тоо	68008	100	160.78
-Үхэр	2226	3.27	5.26
-Адуу	5330	7.84	12.60
-Тэмээ	823	1.21	1.95
-Хонь	33292	48.95	78.70
-Ямаа	26337	38.73	62.26
Малын зүй бус хорогдлын тоо	2449	3.60	5.79

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 167. Айраг сумын боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	274	
Үүнээс эмэгтэй	139	50.72
Үүнээс: Малчдын хүүхэд	-	-
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	155	56.56
Үүнээс эмэгтэй	77	49.67
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	842	
Үүнээс эмэгтэй	438	52.01
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	745	88.47
Үүнээс эмэгтэй	388	52.08
Бага боловсрол	363	48.72

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Үүнээс эмэгтэй	199	54.82
Суурь боловсрол	264	35.43
Үүнээс эмэгтэй	127	48.1
Дунд боловсрол	118	15.83
Үүнээс эмэгтэй	62	52.54
Багшийн тоо	36	
Үүнээс эмэгтэй	31	86.1
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	20.69	

Эх сурвалж: БСШУЯ-ны тайлан 2009-2010 оны хичээлийн жил

Хүснэгт 168. Айраг сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
3	3599	1199.67	67

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 169. Айраг сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Үүнээс:			
	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин	Бусад халдварт өвчин
59	49	8	2	0

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 170. Нялхсын эндэгдэл /0-5 настай хүүхдийн/

Эндэгдэл	2005 он	2006	2007	2008	2009	2010
0-1 нас /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	1	1	4	2	1	2
1-5 нас /1000 хүүхэд тутамд ногдох/	0	2	1	3	1	0

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 171. Айраг сумын бусад нийгэм, эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлтүүд	2005	2006	2007	2008	2009
Гэмт хэргийн тоо					
Бүртгэгдсэн гэмт хэргийн тоо	30	33	32	21	34
Согтуугаар гэмт хэрэг үйлдсэн хүний тоо	11	12	18	9	12
Тухайн орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага					
Орон нутгийн төсвийн орлого	20.3	26.6	116.1	223.7	248.3
Орон нутгийн төсвийн зарлага	54.5	51.9	86.3	108.2	113.1
Төсвийн нийт зардалд өөрийн орлогын эзлэх хувь	54454997	51905602			

Жижиг, дунд үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Жижиг, дунд үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/	4266.6		4407.4	92360.7	97304
Малчин өрх, үүнээс тээврийн хэрэгсэлтэй малчин өрх					
Малчин өрхийн тоо			245	234	231
Малчдын тоо		467	467	456	423
Цахилгаан гэрэлтэй малчин өрхийн тоо	120	124	336	164	168
Телевизортой малчин өрхийн тоо	108	92	89	171	101
Авто машинтай малчин өрхийн тоо	55	46	94	99	105
Трактортой малчин өрхийн тоо	1	1		1	
Мотоциклтэй малчин өрхийн тоо	94	77	66	67	62
Газар тариалангийн үйлдвэрлэл					
Хураасан ургац /төмс/			6.2		4.1
Нэг га талбайгаас хураасан төмс /тн/					4.1
Хураасан хүнсний ногоо /тн/	0.24		0.7		0.3
Өөрсдийн бэлтгэж байгаа малын тэжээл, байгалийн хадлан /тн/	45	8	38.5	44.0.	81.5
Малын таримал тэжээл /тн/	0.2	0.025	7.4		129.5
Ойжуулсан талбай /мян.га/					
Шинээр гаргасан болон сэргээн засварласан уст цэгийн тоо				4	7
Шинээр барьсан өвөлжөө, хаваржааны тоо					

Эх сурвалж: МУ Засгийн газрын мэдээллийн сан 2005- 2010 он

8.2 Айраг сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүснэгт 172. Санхүүгийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		94.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	86.1
1 өрхөд ногдох дундаж нийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	104.2
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	0.0
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	30.9
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		63.8

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 173. Хүний капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	98.0
Нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	58.0
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	59.8
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	95.8
Хүний капиталын үзүүлэлт		59.2

Хүснэгт 174. Байгалийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	9
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	16
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		18

Хүснэгт 175. Нийгмийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	23.4
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	20.2
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	40.5
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		28.0

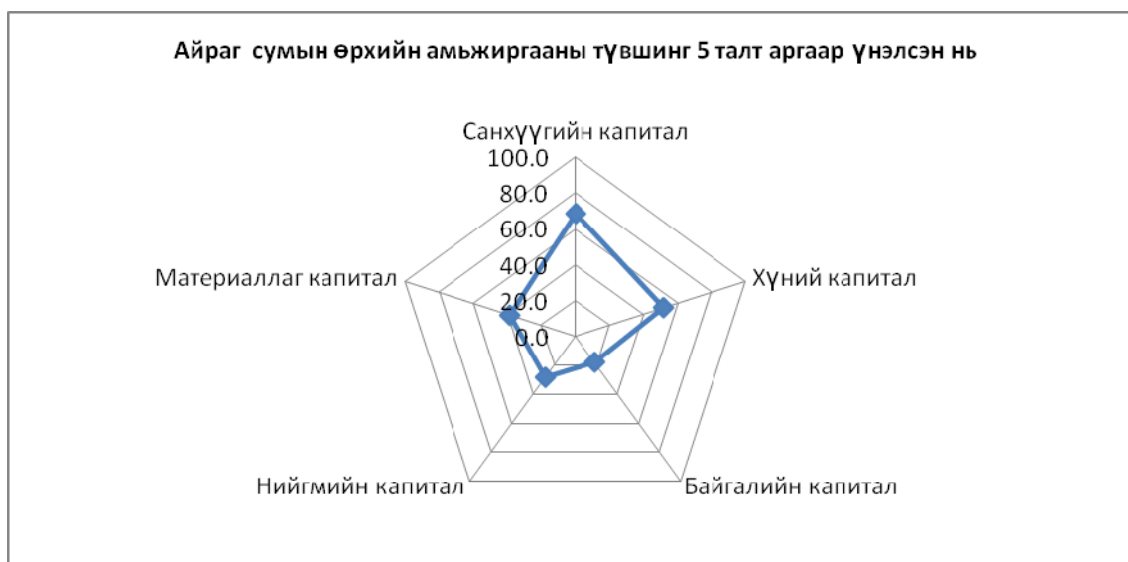
Хүснэгт 176. Материаллаг капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт
Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	53.2

1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	39.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	63.0
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	48.0
		67.7

Хүснэгт 177. Таван капиталын үзүүлэлт нэгдсэн байдлаар

Капиталын нэр	Дундаж үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	63.8
Хүний капитал	59.2
Байгалийн капитал	18.0
Нийгмийн капитал	28.0
Материаллаг капитал	67.7

Зураг 111. Айраг сумын өрхийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлсэн нь

8.3 Айраг сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн судалгаа

Бичил уурхай ба БУЭ иргэдийн олборлолтын үйл ажиллагааны судалгаа

Судалгааны зорилгын дагуу судалгааны сонгогдсон талбарууд дээр сонгосон аргачлалын дагуу Дорноговь аймгийн Айраг сумын нутаг дэвсгэрт үйл ажиллагаа явуулж байгаа жонш хувиараа олборлох болон бичил уурхайн хэмжээнд олборлох үйл ажиллагаа явуулж байгаа нэгж, иргэдийн амьжиргааны суурь судалгааг хийсэн бөгөөд энэхүү үйл ажиллагааны орчины судалгааг аргачлалын дагуу болон түүгээр хязгаарлахгүйгээр шаардлагатай гэсэн хүрээнд хийсэн болно.

Судалгаанд 3 сайт дахь олборлолт болон БУЭ иргэд, нөхөрлөлүүдийн үйл ажиллагаа, уурхайн орчны судалгаа, байгаль орчны үнэлгээ болон сумын төв дэх талбайн жоншны ялгалт, экспортын савлалт, Баяжуулах үйлдвэрийн орчны судалгаа-үнэлгээ болон БУЭ иргэдийн 100 өрхийн амьжиргааны суурь судалгаа, жонш олборлолтын сайтууд дээр үйлчилгээ эрхэлж байгаа иргэдийн үйл ажиллагаа, зарим нөхөрлөлийн үйл ажиллагаа, орлогын судалгаа, тэдний өррхийн амьжиргааны байдалд судалгаа хийлээ.

Судалгааг нүдээр үзэх, ажиглах, ярилцлага хийх, мэдээлэл цуглуулах үндсэн дээр таван талт судалгааны арга-үзүүлэлтүүдээр хийсэн болно.

Айраг суманд тусгай зөвшөөрөл бүхий олборлолтын компани 11 байна.

Уурхай орчмын ерөнхий судалгаанаас үзэхэд, БУЭ иргэд 700 гаруй байна.

Уурхайд дор хаяж нэг гишүүн нь ажилладаг өрхийн нийт өрхөд злэх хувь 60 шахам хувьтай байна. Бусад аймаг сумаас ирж ажиллаж байгаа иргэд ТББ-ын судалгаагаар 40 орчим хувь гэсэн мэдээлэл байна.

Олборлолт хийгдээд өнгөрсөн талбайн нүх, судал дагаж жонш малтдаг иргэдийн тоо Алтад орчимд 30 гаруй байна. Мөн өнгөт чулууны олборлодог иргэд байдаг ба сумаас 30 орчим км зайд байдаг. Өнгөт чулуу олборлох, бэлэг дурсгал, гэр ахуйн зориулалттай эдлэлийн үйлдвэр байгуулах асуудлаар ТББ нь нилээд судалгаатай, олон улсын үзэсгэлэнд оролцсон, цаашдаа үйлдвэр байгуулах сонирхолтой, тоног төхөөрөмжийн судалгааг хийсэн.

Нөхөрлөлийн ахлагч нартай хийсэн ярилцлагаас үзэхэд, багийн гишүүдийн хоол хүнс, шатахуун, цалин болон бусад зардлаа хасаад сард 1500,0-2000,0 мянга гаруй төгрөгийн цэвэр ашигтай ажиллаж байна.

Дундын ченжүүд, тээвэр зуучийн үйлчилгээ эрхлэгчид, хүнсний дээлгүүрээр худалдаа эрхлэгчид сард 2000,0-3000,0 мянган төгрөгийн цэвэр ашигтай ажилладаг гэсэн ярилцлага өгсөн болно.

Гэтэл жонш олборлогч БУЭ иргэд бие дааж болон нөхөрлөлд орж ажиллаад сарын орлогын дээд хэмжээ 500,0 мянган төгрөгөөс хэтрэхгүй байгаа бөгөөд хоол, түлшний зардлаа олдог гэсэн ярилцлага өгч байна. Өөр ажил хиймээр байгаа ч ажлын байр байхгүй, мэрэгжилгүй, үүнээс өөр арга зам байхгүй гэсэн хариулт өгч байна.

Уурхай орчмын байгаль орчны үнэлгээнээс үзэхэд, техникийн болон Байгалийн нөхөн сэргээлт хийсэн газар огт байхгүй, хүн мал, амьтан амьдрахад аюултай нүх, овоолсон шороо, ахуйн хог, хаягдал бүхий газар болон байгаль сүйтгэгдсэн байна.

Баяжуулах үйлдвэрийн хаягдлаар сумын төв орчим бохирлогдож, агаарын бохирдол үүсч, амьсгалын замын үрэвсэлт өвчин, харшил, хоол боловсруулах эрхтэний өвчлөл, урагт хортойгоор нөлөөлөхүйц химийн бодисын нөлөөлөл бий болсон гэж дүгнэж болохоор байна. Асуудлыг мэрэгжлийн байгууллагад тавьж судлах, холбогдох арга хэмжээг авах шаардлагатай.

Айраг сумын нутаг дэвсгэрт БУЭ иргэд болон БУ-гаар жонш олборлолт хийж байгаа уурхай орчмын судалгаа, албан ба албан бус зохион байгуулалт, хөгжлийн хандлага, сул ба давуу талууд, эмзэг байдлын шинжүүд

Дорноговь аймгийн Айраг сумын хэмжээнд тусгай зөвшөөрөлтэйгээр жонш олборлолт явуулж байгаа аж ахуйн нэгжийн тоо 11, түүний дотор үндэсний хөрөнгө оруулалттай 3, бусад 8 нь БНХАУ-ын хөрөнгө оруулалттай нэгжүүд байдаг байна. Жонш баяжуулах Хятадын 100 хувийн хөрөнгө оруулалттай нэг үйлдвэр сумын төвийн салхины дээр үйл ажиллагаагаа явуулж байна. Мөн Бор-Өндөрийн жоншны баяжуулах үйлдвэрийн цех хөдөөд ажиллаж байна.

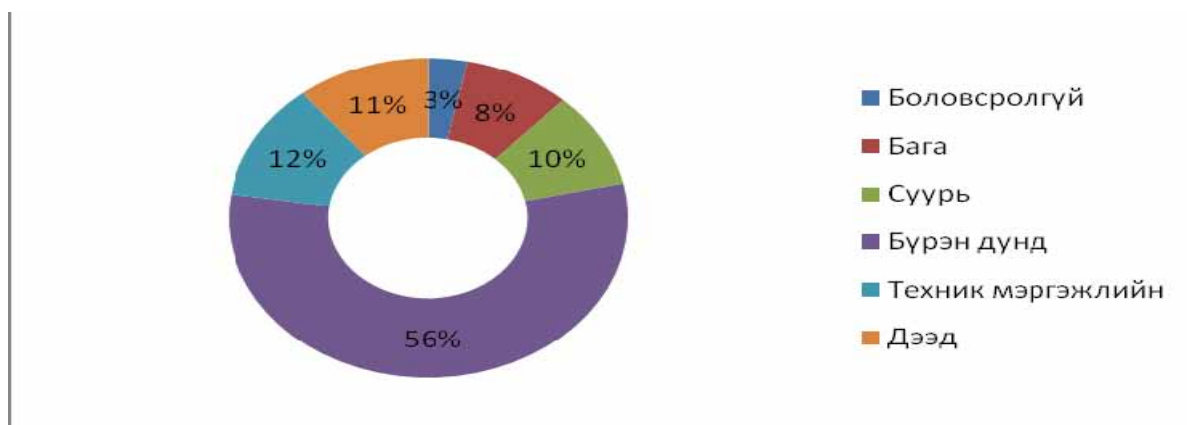
700-800 гаруй БУЭ иргэд тэдний тодорхой хэсгийг багтаасан 19 нөхөрлөл буюу албан бус зохион байгуулалттай нэгж ямар нэг тусгай зөвшөөрөл, газар эзэмших эрх, гэрээгүйгээр үйл ажиллагаа явуулж байна.

БУЭ иргэдийн 40 гаруй хувь нь бусад аймаг, сумаас шилжин ирсэн иргэд байдаг ч албан ёсны бүртгэлгүй оршин сууж, олборлолт хийдэг.

БУЭ иргэдийн бараг 65-75 хувь нь эмэгтэйчүүд байна. Нөхөрлөл, албан бус бүлгийн зохион байгуулалтад эмэгтэйчүүд нилээд голлох манлайлах үүрэгтэй оролцож байгаа бөгөөд талбайд жонш хүлээн авдаг ченжүүдийн дотор эмэгтэйчүүд байна.

Суманд жонш экспортлох эрх бүхий 4 компани байдаг гэсэн мэдээлэл авсан болно.

Айраг сумын БУЭ-ийн судалгааны үр дүнгийн мэдээлэл

Зураг 112. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын үзүүлэлт, хувиар

Зураг 113. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сууцны төрөл, хувиар

Судалгаанд хамрагдсан нийт бичил уурхайчдын 89.4% нь гэрт үлдсэн хувь нь орон сууцны болон нийтийн байшинд амьдардаг гэсэн үзүүлэлт гарсан бөгөөд зориулалтын бус болон орон гэргүй хүн байхгүй байгаа нь бас нэг сайн үзүүлэлт юм.

Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 76.6% нь эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдаагүй гэсэн хариулт өгсөн байгаа нь эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдалт муу, нөхөрлөлийн дүрэмд заасан нөхцлийг зөрчиж байгаа нь нөхөрлөлийн зохион байгуулалт муу байгааг харуулж байна.

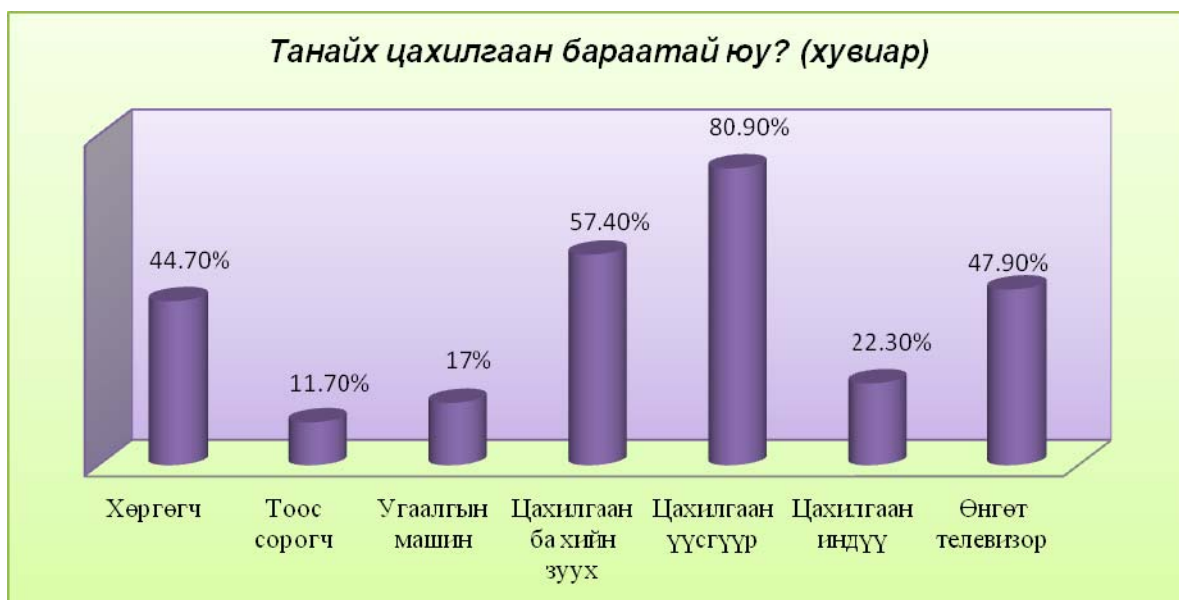
Зураг 114. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн сарын дундаж орлого

Судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн дундаж орлого 708,000 төгрөг байсан бөгөөд хамгийн ихдээ 2,800,000 төгрөг байгаа нь жонш олборлолтоос олж байгаа олборлолтын орлого харьцангуй өндөр, харин хамгийн багадаа 120,000 төгрөг байгаа нь хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээнд ч хүрэхгүй үзүүлэлт гарч байгаа бөгөөд энэ нь амьжиргааны түвшинд хүрэлцэхгүй, жонш олборлолтоос өөр арга замаар орлогын эх үүсвэрээ бүрдүүлэх шаардлагатайг харуулж байна.

Нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 93.6% нь гар утастай гэсэн хариулт өгсөн байгаа нь нийт БУЭ-ийн дунд харилцаа холбооны хэрэгслийн ашиглалтын байдал харьцангуй өндөр хувьтай байгаа бөгөөд энэ нь асуудлыг шийдвэрлэх, мэдээлэл солилцоход бас тус дөхөм болж байгаа үзүүлэлт юм.

Нийт судалгаанд оролцсон иргэдийн 95% нь малгүй, 5% нь малтай гэсэн үзүүлэлт гарч байгаа нь жонш олборлож байгаа иргэдийн дийлэнх нь МАА-аас авч байгаа ашиг байхгүй, мөн үүнийгээ дагаад малын тэжээл, өвс тэжээлд зарцуулагдах зардлын хэмжээ нь бага байна.

Зураг 115. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн цахилгаан хэрэгслийн үзүүлэлт

Нийт БУЭ-ийн хувьд ерөнхийдөө цахилгаан бараа болон цахилгаан үүсгүүрийг хэрэглэдэг байсан бөгөөд энэ нь амьжиргааны түвшин харьцангуй боломжийн байгааг харуулж байна. Нийт судалгаанд оролцсон иргэдийн 50%-иас дээш буюу 50 орчим хувь нь цахилгаан үүсгүүр, цахилгаан ба хийн зуух, хөргөгч, өнгөт телевизор зэргийг хэрэглэж байгаа нь харагдаж байна.

8.4 Айраг сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Байгалийн капиталын судалгаа:

Иргэдийн амьжиргаанд нөлөөлөх, түүнийг дэмжих суурь хүчин зүйл болж судлагдах Байгалийн баялаг түүний эх үүсвэр болсон газар, түүний баялагийг хүртэх, ашиглах боломж хир байгааг судлах нь чухал ач холбогдолтой юм.

Тусгай зөвшөөрөл бүхий 11 аж ахуйн нэгжээс бусад БУЭ иргэд, тэдний нөхөрлөлүүдийн нэг нь ч газар ба газрын баялагийг эзэмших, ашиглах ямар нэг зөвшөөрөл, эрх, гэрээ байхгүй байна. БУЭ иргэд болон бүлэг, нөхөрлөлүүд тусгай зөвшөөрөлтэй байгууллагын газар дээр хуль бусаар буюу ямар нэг гэрээ, зөвшөөрөлгүй олборлолт хийдэг байна.

Ой мод байхгүй. Нуур, гол мөрөн огт байхгүй, малын билчээр хомс, бараг жил бүр ган, өвөл нь зуд болдогтой холбоотойгоор мал аж ахуй эрхлэн амьжиргаагаа хангах боломж хомс байгааг харуулж байна.

Уурхайгаас өөр орлого бүрдүүлэх боломж болох газар тариалангийн талбай байхгүй байна. Малын тоо цөөн, судалгаа хийх явцад бичил уурхай орчимд хонь, ямаа, үхэр, тэмээ нэг ч харагдаагүй, харин сумын төвд 6 адуу баяжуулах үйлдвэрийн хаягдал урсан орж байгаа цөөрөм дээр байсныг ажигласан болно.

Сумын нутаг дэвсгэрт мал харагдаагүй нь ган болно гэсэн сургаар сумын мал өөр аймгийн нутагт отроор явсантай холбоотой бөгөөд харин ган болоогүй зуншлага маш сайхан болсон байв. Сумын хэмжээнд 68000 толгой малтай, нэг хүнд 19 орчим толгой мал ногддог.

Зэрлэг амьтан ховор, судалгааны явцад огт харагдаагүй, ан агнаж амьжиргаандаа хэрэглэх боломжгүйг харуулна.

Гол, нуур байхгүй, цэвэр усны ил нөөцгүй.

Жонш олборлолт хийгдэж байгаа бүс нутагт нутгийн иргэдийн тахьдаг Нартын хад, 7 ноёны бунхан гэх газар Хонгорт орчимд байдаг байна. Догшин гэх энэ газрыг нутгийн иргэд тахиж, хүндэлдэг байхад өөр нутгаас ирсэн БУЭ иргэд үүнийг нь хүндэлдэгтүйд нутгийн иргэд дургүй байдаг байна.

Цэвэр усны нөөц нь зөвхөн гүнийх бөгөөд бүх хүн ам болон бичил уурхайд өрөмдлөгийн төхөөрөмж хөргөх, баяжуулах үйлдвэрийн үйлдвэрлэл дэх үйл ажиллагаанд мөн гүний худгийн зөөврийн цэвэр ус хэрэглэж байна. Харин сумын төвд үйл ажиллагаа явуулдаг Хятадын хөрөнгө оруулалттай Баяжуулах үйлдвэр гүний цэвэр усыг маш хямдаар гамгүй хэрэглэж, хаягдлаа ил хаяж, тэр нь тогтоол ил ус руу орж, бас хуурай хаягдал нь салхинд хийсч, хөрс ургамалд өнөөдөр сөргөөр нөлөөлж байгаа ба сумын төвийн салхин талаас хүн, амьтан хордохоор муухай үнэрээр сумын төвийг утаж байна. Энэ талаар судалгааны явцад уулзсан бүх хүмүүс эрүүл мэнд, удам судар, үр хүүхдийн төлөө сэтгэл зовниж байгаагаа илэрхийлж байлаа.

Байгалийн капиталд олборлох үйл ажиллагаа хэрхэн нөлөөлж байгааг авч үзэхэд, цэвэр усны нөөц багатай энэ нутагт усыг хайр гамгүй хэрэглэж байгаа, гар аргаар олборлолт хийж байгаа бүх газарт Байгалийн нөхөн сэргээлт огт хийгдэж байгаагүйгээс гадна

ариун цэврийн ямар ч системгүй, хог хаягдал, бохирыг байгальд хор хөнөөлгүй болгох талаар юу ч хийгээгүй байна. Хог хаягдал, 00, бохиртойгоо хамт олборлолтоо хийж, унтаж, идэж, ер нь хамт амьдарч байна.

Олборлолт хууль бусаар, хэн ч ямар ч үүрэг хүлээхгүйгээр зөвхөн орлогын төлөө хоолныхоо төлөө ажиллаж байгаа ба гэхдээ эх орны газар, байгальг хайрлахгүйгээр өнөөдрөөр амьдарч, олборлолт хийж байгаа газарт нүхнүүдэд хүн, мал унаж үхэхээр ухсан нүхнүүд, хог, бохир, өвс ургамалгүй овоолсон шороо болж үлдэж байна.

Энэ байдал, энэ систем нь өнөөдрийн олборлолт хийж байгаа иргэдийн амьжиргааг дээшлүүлж ч чадахгүй бас ирээдүйн их ядуурал, доройтлыг наашлуулж байна.

Ургамалын аймгийн хувьд авч үзэхэд, одоогоор нөлөөлөл харагдахгүй байгаа ч сумын төв болон олборлолтын сайтууд орчим хэдэн жилийн дараа ургамал огт ургахгүй болох аюултай ирээдүй ойрхон болж байна.

Амьжиргааг дээшлүүлэхдээ гар аргаар жонш олборлолт хийхээс өөр томоохон боломж байхгүй байгаагаас сумын нийт өрхийн 60 орчим хувийн дор хаяж нэг хүн нь бичил уурхайд ажиллаж, амьжиргаагаа залгуулж байна. Байнга олборлолт хийхгүй ч цагаан сар, улсын баяр, сургууль эхлэхийн өмнө хэрэгцээт мөнгөө олох зорилгоор бараг бүх гэр бүл уурхайд түр ажилладаг байна.

Олборлолт хийж байгаа жоншыг эрдсийн чанараар авч үзвэл, 92%, 85%, 75%, бага, добыч-нунтаг гэсэн найрлагатай байна. Байгалийн капиталд хүрэх зай хамгийн ойр нь 7-8 км Алтад, дундаж нь 27-30 км орчим байна.

Хүснэгт 178. Байгалийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг болон нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн харьцаа	Нийт эвдэрсэн талбай	900.3
	Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай	284212.1
БУЭ-ийн сүйтгэсэн газар нутгийн хэмжээ /жилээр га-гаар/	Нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	0
	Олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	102
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		0

Байгалийн капиталын үзүүлэлт=100-Бичил уурхайн олборлолт явуулсан талбайн нийт олборлолт явуулсан талбайд эзлэх хувь

Хүний капиталын судалгаа:

БУЭ иргэдийн тоо 700 гаруй байна. Тэдний 80 гаруй хувь нь эмэгтэйчүүд байна.

БУЭ иргэд болон жоншны олборлолт хийж байгаа нөхөрлөл, бүлгүүдийн гишүүд, тэдний өрхийн судалгаанаас харахад уурхайн ухах, өрөмдөх, гүнээс жонш гаргах, ачих буулгах, ялгах, бутлах, савлах ажил эрхлэгчдийн дийлэнхи нь суурь, бага, боловсролтой эсвэл огт боловсролгүй иргэд байна.

Боловсрол, эрүүл мэнддээ анхаарал бага тавьдаг, эмнэлэгт огт үзүүлдэггүй иргэд олонхи нь байна. Олборлолтын сайт дээр нөхөрлөл, бүлгүүд хоол хүнсээ нэгдсэн журмаар бэлдэж, нэгдсэн журмаар хооллодог ба өдөр дутмын хоолны цэс нь мах, гурилтай эсвэл мах будаатай, төмс сонгиноор хачирласан хоол байна.

Махтай хоол өдөрт 2 удаа иддэг нь хүнд хүчир ажил хийдэгтэй холбоотой байна. Хоол нь илчлэг, уураг өндөртэй байна.

Харин нөхөрлөл бүлгийн зохион байгуулалтгүй, хоёроороо эсвэл гэр бүлээрээ жонш олборлодог иргэдийн бүтээмж маш бага, орлого бага, хоол хүнсний хангамж дорой байгаа нь харагдав.

Бүлэг, нөхөрлөлийн албан бус зохион байгуулалтад орсон БУЭ иргэд ахлагчийн удирдлага дор ажлаа хийж, цалин авч байна. Олборлолт, ачилтыг ажилчид хийж, борлуулалт, тоног төхөөрөмж, тээвэр, хоол хүнс, усны хангалтыг бүлэг, нөхөрлөлийн ахлагч хариуцаж, борлуулалтын орлогоосоо дээрхи зардлаа хасч, сард 400,0-500,0 мянган төгрөгийн цалин олгох зарчим баримталдаг байна.

Шашин шүтлэгийн хувьд буддын шашин шүтдэг хүмүүс байдаг ба уурхайн ажил амьдралд нь шашны шууд нөлөө ажиглагддаггүй. Олборлолт хийж байгаа газруудад нутгийн иргэдийн тахин шүтдэг нутаг ус, уул байгаа ч өөр орон нутгаас ирэгсэд түүнийг нь төдий л хайхардаггүй байдал нь нутгийн хүмүүсийн дургүйцлийг хүргэдэг.

Сумын хэмжээнд эхийн болон нялхсын эндэгдэл сүүлийн 2 жилд буурсан боловч халдварт өвчний гаралт нэмэгдсэн, бүртгэгдсэн гэмт хэргийн тоо 2005 оноос хойш 2010 оноос бусад онуудад өссөн ба 2009 онд Цагаан дэлд хүн амины хэрэг гарсан. Өвчлөл болон гэмт хэргийн шалтгааныг судласан болон авсан арга хэмжээ байхгүй.

БУЭ иргэд болон жоншны олборлолт хийдэг бүлэг, нөхөрлөл зэрэг албан бус бүлгүүдийн гишүүд нь бизнес, эрх зүйн болон эрүүл мэндийн боловсрол доогуур, орлогоо нэмэгдүүлж амьдралаа дээшлүүлэх талаар мэдлэг муутай.

Нөхөрлөл дэх ажлын үр дүн, орлого хуваарилалт, цалин хөлсний асуудлаар мэдлэг сул, байгаль орчин, ариун цэвэр, нөхөн сэргээлт, татвар, ЭМД, НДШ-ийн асуудлаар мэдээлэл, мэдлэг муутай, хүлээх эрх үүргээ мэддэггүй байдал түгээмэл байгаа нь ажиглагдав.

БУЭ иргэдэд хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны сургалттай нэгэн адил ач холбогдолтой сургалт бол БУЭ иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлт, бизнесийн зохион байгуулалт, холбогдох хууль, дүрэм журам, орлого хуваарилалт, цалин хөлс, тэдний хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлууд байна. Одоогийн нөхцөл байдал болон шинээр бий болж байгаа нөхөрлөлийн хөгжлийн хандлага-ажил олгогч болж байгаа байдал, орлогын хуваарилалт, ажлын хөлс, борлуулалтын сүлжээ, үнэ бүрдэлтийн байдал зэрэг нь БУЭ иргэдийн өрхийн амьжиргаа тогтвортой дээшлэх боломжийг олгож чадахгүй гэсэн дүгнэлт хийхэд хүргэж байгаа ба шударга бус хуваарилалтын систем, мөлжлөг үүсэх нөхцөл бүрдэж байна гэж дүгнэлт хийхэд хүргэв.

БУЭ иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах чиг үүрэгтэй ТББ нь бизнесийн ашиг сонирхол давамгайлсан, боломжийг илүү, давуу хүртэх сонирхолтой, цаашдаа Холдинг компанийн чиг үүрэгтэй болж хөгжихөөр төлөв харагдав.

Өмнө нь олон улсын байгууллага, ТББ-аас хамтарч хийсэн сургалтууд ихэвчлэн хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаанд чиглэсэн нь зохих үр дүнгээ өгч эхэлсэн ба цаашид БУЭ иргэд, нөхөрлөл, бүлгүүдийн хүрээлэн байгаа орчин, хууль хэрэгжүүлэх талаар хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлаар сургалт хийх, тодорхой асуудлуудыг шийдвэрлэх шаардлагатай гэж үзэж байна.

Нөхөрлөл, бүлгийн БУЭ иргэд бөөнөөрөө нэг гэрт амьдардаг нь хүний эрх зөрчигдөж, хүй нэгдлийн үеийн амьдрах аргыг санагдуулах боловч тэднийг шүүмжлэх, буруутгах аргагүй байна.

Хүснэгт 179. Хүний капитал

Үзүүлэлт	
Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг БУ-ийн хувийн жин	41.7
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	41.3
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	16.0

Хүний капиталын үзүүлэлт	33.0

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Байгаль, нутаг усаа хамгаалах зорилго бүхий ТББ-1, Олборлогч БУЭ иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах зорилго, чиглэл бүхий ТББ-1, БУЭ иргэдийн сайн дураар нэгдэн олборлох үйл ажиллагаагаа хоршиж байгаа Нөхөрлөл-19 байна.

Хамгийн оргил үед БУЭ иргэдийн тоо 700-800 орчим болдог ба 600 орчим нь эмэгтэйчүүд байдаг. Буддын шашны болон христийн шашны 2 төв үйл ажиллагаа явуулдаг.

БУЭ иргэдийн 19 Нөхөрлөлийн 7-г эмэгтэйчүүд удирдаж байгаа. Цаашдаа эмэгтэйчүүдийн оролцоо өсөх хандлага байна. , Олборлогч БУЭ иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах зорилго, чиглэл бүхий ТББ-ийн ТУЗ-ийн гишүүдийн 5 нь эмэгтэйчүүд байна. Боломжийн мөнгөтэй эсвэл олборлолтын тоног төхөөрөмж бүхий БУЭ иргэн Нөхөрлөл байгуулан гэр бүл эсвэл хамаатан саднуудаа эсвэл санаа нийлсэн БУЭ иргэдтэй хамтран олборлолтын үйл ажиллагааг хоршин хийж эхэлсэн байна.

Нөхөрлөлийн ахлагч нь өрөм, компрессор, дизель мотор, машинаар болон бичил уурхай дээр амьдрах гэр, хоол хүнс/тогооч/-ээр хангаж, бусад гишүүдийг олборлолт дээр хуваарилан ажиллуулж, жонш борлуулах ажлыг хариуцдаг ба борлуулалтын орлогоос зардлаа хасч, нөхөрлөлийн гишүүдэд сар бүр 400,0-500,0 мянган төгрөгийн ажлын хөлс олгож байна.

Өөрөөр хэлбэл Нөхөрлөлийн ахлагчид ажил олгогчид болж байгаа бөгөөд БУЭ иргэд байнгын ажлын байртай, цалинтай болж байгаа ч цаашдаа орлого нэмэгдэх хандлага харагдахгүй байна.

Нөхөрлөлийн ахлагчийн сарын цэвэр орлого хамгийн бага нь 1000,0 мянган төгрөг ба дээш байна.

Хүнд даацын автомашингүй бол олборлолтын сайт дээрээ дундын гэх ченжүүдэд жоншоо тогтсон ханшаар борлуулж байгаа ба хэрэв хүнд даацын автомашинтай бол сумын төв хүртэл ахлагч машинаараа тээвэрлэн, машины түрээс тооцон нэмэлт орлого олж, дундын ченжийг алгасан шууд сумын төв дэх талбайн ченжүүдэд сайт дээрхээс өндөр үнээр борлуулалт хийж байна.

Зарим нөхөрлөл цалингаас нь гадна оролцоогоор нь бага зэрэг нэмэлт орлогыг ашиг гэж хуваарилсан жишээ байсан болно.

Нөхөрлөл, хоршооны сонгодог зарчмаар цэвэр орлогоо хуваариладаг нөхөрлөл байхгүй байна.

Цаашдаа ажил олгогч-хэлбэрийн нөхөрлөлүүд энэ суманд хөгжих төлөв ажиглагдсан ба БУЭ иргэд, бичил уурхайн олборлолт эрхлэгч иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах ТББ нь үүнийг дэмжиж байна. Одоо байгуулагдсан бүх нөхөрлөлүүд ТББ-даа нэгдсэн бөгөөд хамтын ажиллагааны гэрээтэй, татвар, хандив өгдөг, ТББ-аараа дамжуулж ЗДТТ болон татварын байгууллагатай ажиллахаар тохирсон байна. БУЭ иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах чиг үүрэгтэй ТББ нь бизнесийн ашиг сонирхол давамгайлсан, боломжийг илүү, давуу хүртэх сонирхолтой, цаашдаа Холдинг компанийн чиг үүрэгтэй болж хөгжихөөр төлөв харагдав. Одоогоор БУЭ иргэд ЭМД-ийн шимтгэл, НДШ болон ХАОАТ төлдөггүй байна.

БУЭ иргэд зохион байгуулалтад орж, ЭМД, НДШ төлдөг болох, ХАОАТ төлдөг болох сайн эхлэлүүд байна. Мөн орчны хог хаягдлын болон ариун цэврийн менежментийг

хэрэгжүүлэх, хариуцах эзэнтэй болох, хариуцлага Үнэлэх боломж бүрдэхээр байна. Гэхдээ одоогоор энэ талын үйл ажиллагааны ямар ч эхлэл байхгүй байна.

Нөхөрлөл болон албан бус зохион байгуулалт бүхий хамаатан садан, танил, найз нөхдийн бүлгүүдэд эмэгтэйчүүдийн манлайлах үүрэг давамгайл байна. Ярилцлагаас үзэхэд, ар гэр, хүүхэд, тэдний сургууль, ар гэрийн хоол хүнс, гэр орны асуудлыг гэр бүлийн гишүүд хамтарч шийдвэрлэдэг, шийдвэр гаргахад эмэгтэйчүүд адил оролцдог нь харагдав.

Зуны улиралд БУЭ иргэд болон тэдний гэр бүл, хүүхдүүд өөрийн гэрээ уурхайн орчимд хувийн гэрээ барьж хамтдаа амьдардаг нь хүүхдүүддээ ойр байх боломжийг БУЭ иргэд, эмэгтэйчүүд, нөхөрлөлийн ахлагч, албан бус бүлгийн ахлагч-эмэгтэйчүүдэд олгодог нь харагдсан болно.

Олборлолт хийдэг 40-60 метр хүртэлх гүнд эмэгтэйчүүд ордоггүй ба олборлолтод насанд хүрээгүй хүүхэд ажилладаггүй.

Олборлолтыг 4 улиралд, өглөө нарнаас орой бүрий болтол 10-12 цаг хийдэг.

Жонш олборлолтын сайтууд цагдаа, эмнэлэг, сургуулиас 8-30 орчим км зайтай ба сургууль цуглах үеэр хүүхдүүд сумын төвд суудаг.

Хүснэгт 180. Нийгмийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Нийт уурхайчдын дотор БУЭ-ийн нөхөрлөлийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	145
Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн тоо	0
	Нийт БУЭ-ийн тоо	908
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт		8.0

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

Айраг сумын төв нь Монгол улсын урд хойд хилийг холбож, хөрш орнуудтай шууд холбогдох боломжийг өгдөг улс хоорондын төмөр замын дагуу байрладаг давуу талтай. Одоо баригдаж байгаа улс хоорондын хурдны авто зам мөн Айргийг дайрч байгаа болно. Жонш хувиараа олборлож байгаа бичил уурхайнууд сумын төвөөс буюу төмөр зам, хот хоорондын авто замд Цагаан дэл 28, км, Хайрт 30 гаруй км, Алтад 8 км зайтай бөгөөд эдгээр уурхай хүртэл шороон замтай, замын нөхцөл хэвийн сайн. Гэхдээ маш олон салаа зам гарсан нь хүн, байгаль орчин, хөрс, ургамлын амьдралд сөрөг нөлөө үзүүлэхээр болж байна.

Бичил уурхай орчимд гар утасны сүлжээнд холбогдох боломжтой. Айраг сумын төв нь суурин холбооны болон интернэтийн сүлжээтэй.

Ундны цэвэр усны нөөцөөр хомс, сумын төвийн гүний худгийн зөөврийн усыг бичил уурхайд ажиллагсад ундандаа болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашигладаг ч ариун цэврийн хамгаалалтгүй, хяналтгүй, ариг гамгүй ашиглагдаж байгаа нь усны үнэ цэнийг өргөх хэрэгтэйг харуулж байна.

Сумын төв нь эрчим хүчний нэгдсэн системд холбогдсон, уурхайн сайтууд байнгын эрчим хүчний эх үүсвэргүй ч олборлолт хийхдээ дизель мотороор өрөмдлөгийн төхөөрөмжөө ажиллуулдаг байна.

Ус зөөх болон алба амины ажлаа авто машинаар гүйцэтгэдэг.

Автомашинны болон олборлолтод ашигладаг тоног төхөөрөмжийн шатахуун, тосыг сумын төвөөс өөрсдөө юмуу захиалж, дайж авчруулдаг. Шатахууны үнэ Улаанбаатарынхаас 10,0-11,0 орчим хувиар өндөр.

БУЭ иргэд болон бичил уурхай эрхлэгч нөхөрлөлүүд нь өөрсдийн хоол хүнсний материалын татан авалтыг сумын төвөөс болон хөдөөгөөс өөрсдөө хангадаг ба бичил уурхайн сайт дээр 3-5 хүнсний дэлгүүр ажилладаг нь нөхөн хангалт болон хэрэгцээт хүнсээ авах боломжийг хангаж байдаг байна.

Олборлолтод өрөм, компрессор, дизель генератор ашигладаг. “Хайрт” дахь зарим нөхөрлөл эдгээр төхөөрөмжөөс гадна жонш тээвэрлэх өөрийн ачааны машинтай байгаа нь олборлолтын сайт дээр дундын ченжид жоншоо хямд борлуулахгүйгээр сумын төвд талбайн ченжид жоншоо шууд борлуулах боломжийг олгож байна.

Физик капиталын дэд бүтцийн үзүүлэлт харьцангуй сайн гэхээр харагдаж байна.

Хүснэгт 181. Материаллаг капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн багцын үнэ	185346
	Олборлолтын орлого	
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		92.7

Санхүүгийн капитал:

Жоншны олборлолт эрхэлдэг болон болон тэнд үйлчилгээ, худалдаа эрхэлдэг гэр бүлийн амьжиргааны гол орлого нь гар аргаар жонш олборлох болон үйлчилгээ, худалдааны орлого байна. Нөхөрлөлийн ахлагч нар, дундын ченжүүд, тээвэрлэлтийн үйлчилгээ буюу түрээсийн үйлчилгээ эрхэлдэг хүнд даацын автомашин бүхий иргэдийн орлого харьцангуй өндөр байгаа ч гар аргаар 40-60 метрийн гүн, хортой, аюултай орчинд гар аргаар жонш олборлолт хийдэг, өрөмдөх, жоншийг дээш гаргах ажил хийдэг иргэдийн сарын орлого 400,0-500,0 мянган төгрөгөөс хэтрэхгүй, эсвэл ганц нэгээрээ олборлолт хийдэг, жонш ялгаж савладаг бол бүр бага 80,0-100,0 мянган төгрөг байна.

Судалгаанаас үзэхэд монголчуудын зан үйлтэй холбоотой орлого багатай ч бай боломжийн орлого олдог иргэдийн нэгэн адил баяр ёслолыг тэмдэглэдэг нь харагдав. Гэхдээ зарцуулалт нь хэмжээгээр өөр байна. Зарим иргэд архи хэрэглэдэгээс 10 жил олборлолт дээр ажиллаад орон гэргүй, амьдрал дээшлээгүй хэвээр байгаа ч иргэд байв. Судалгаа хийхээр очих үед бүтээмж, орлого багатай, ганц нэгээр олборлолт хийдэг зарим иргэд ажлын багаж хэрэгслээ талбайд орхиод, төмөр замын баяр үзэхээр сумын төв рүү явсан байсан нь өөрт хамааралгүй, очих шаардлагагүй баяр ёслолд оролцож, орлого алдах байдал түгээмэл байдгийн нэг жишээ гэж болно.

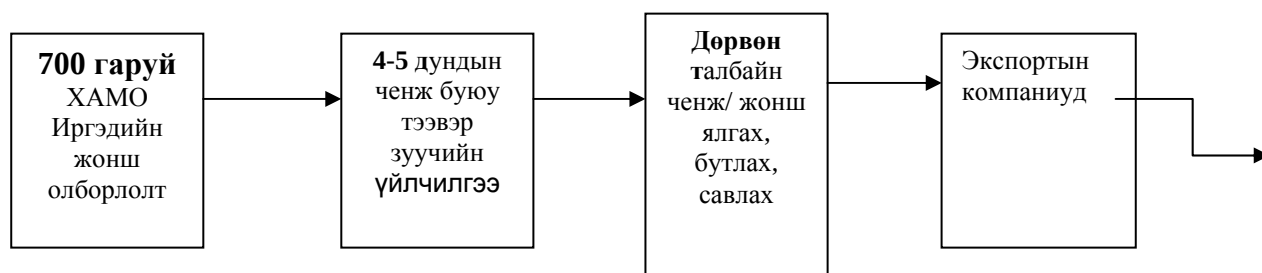
Сумын төвд арилжааны банкны хоёр салбар(ХААН, Хадгаламж), Хадагаламж зээлийн хоршоо-1, ломбард-1 байна. Гэхдээ арилжааны банкууд БУЭ иргэд, нөхөрлөлүүдэд зээл огт олгодоггүй, тэдний нөхцөл шаардлага хатуу байдаг байна. Харилцах данс, байнгын орлого, баталгаа, барьцаа мэт олон хатуу нөхцөл шаардлагын нэгийг ч БУЭ иргэд хангаж чаддаггүй байна. Ахуйн зориулалттай жижиг зээлийг ХЗХ, Ломбардаас сарын 6,0-8,0 хүртэл хувийн хүүтэйгээр авдаг ба нөхөрлөлийн 2 ахлагч дундын ченжээс жонш тушааж, суутган тооцох нөхцлөөр зээлээр авто машин авсан байлаа.

Газар тариалан, ан агнуур, загасны аж ахуй, ойн баялагаас нэмэлт орлого олох боломжгүй. Хоол, худалдаа хийж орлого олж болно. Өөр эх үүсвэр хязгаарлагдмал байна. Жижиг үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломж байгаа ч ийм үүсгэл санаачлага болон

дэмжлэг хангалтгүй болохоор эхлэл бараг байхгүй байна. Жонш баяжуулж гадаадад экспортлох, Айраг сумын нутагт байгаа өнгөт чулуугаар жижиг үйлдвэрлэл эрхлэн бэлэг дурсгал, чимэглэлийн зүйлс үйлдвэрлэх боломжийг сайн зохион байгуулалт, орон нутгийн банк санхүү, төрийн байгууллагын дэмжлэгтэйгээр хийвэл ажлын байр нэмэгдэх, өрхийн орлого нэмэгдэх боломж байна.

Олборлолт дээр 700 гаруй иргэн ажилладаг ба олборлолтын сайт дээр 4-5 дундын ченж буюу худалдан авагч, бутлах ялгах талбайд 3-4 дундын ченж буюу худалдан авагч, жонш экспортлох зөвшөөрөл бүхий компани 4 байна. Жоншны үнэ түүний эрдсийн агууламжаас хамаарч тогтоогддог. Үнийг ерөнхийдээ худалдан авагч тогтоож байна. Яагаад гэвэл тэд мөнгөтэй учраас давуу талтай байна.

Жонш борлуулалтын одоогийн сүлжээг өөрчлөн байгуулахад дэмжлэг үзүүлж, дундын ченжүүдийн үйл ажиллагааг зохицуулж, үнийн зохицуулалт хийж чадвал олборлолт дээр ажилладаг иргэдийн амьдрал дээшлэх боломж байна гэж үзэж байна. Энд тусгай зөвшөөрлөөр дамжуулан зохицуулах, бирж байгуулах аргууд байж болох юм. Жонш олборлолт болон борлуулалтын схем, үнийн судалгааг зургаар харуулав.

Зураг 116. Жонш олборлолт ба борлуулалтын сүлжээ

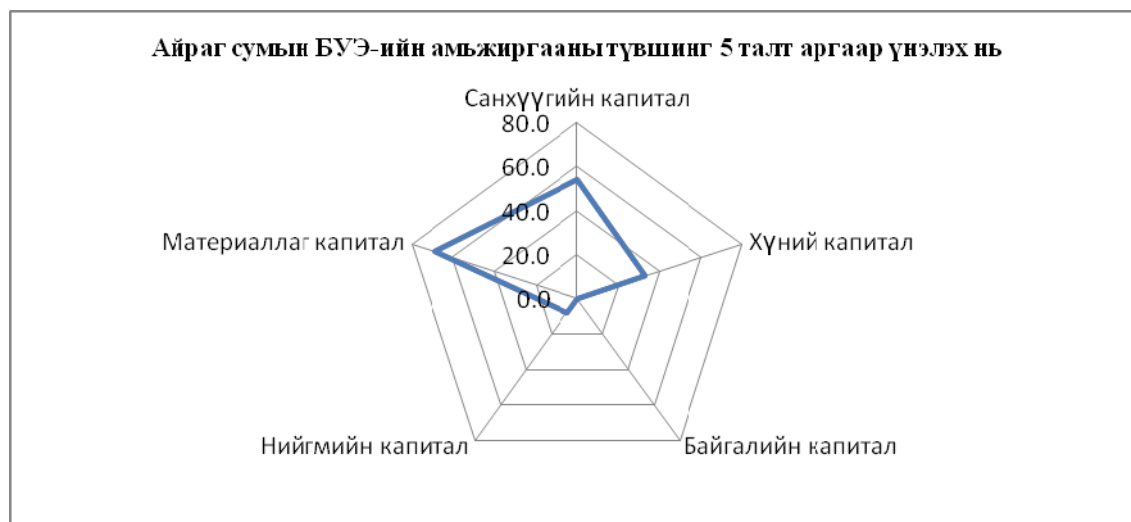
Хүснэгт 182. Жоншны үнийн судалгаа

NN	Агууламж	БУЭ үнэ мян.төг	Ченж-1 үнэ мян.төг	Ченж-2 үнэ мян.төг	Экспортод гаргах гадаад худалдааны үнэ/ам.дол	Тайлбар*
1	92%	130,0	150,0-160,0	200,0-250,0	378-380	3,8 дахин
2	85%	40,0-60,0	70,0-90,0	180,0-200,0	280	7,0 дахин
3	75%	25,0-40,0	35,0-55,0	95,0-100,0	170-180	7,5 дахин
4	Бага	15-25,0	25,0-35,0	80,0-100,0	120-130	8,0 дахин
5	Добыч/нунтаг	15,0-25,0	25,0-35,0	80,0-100,0	120-130	8,0 дахин

Хүснэгт 183. Санхүүгийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлогын хэмжээ	1007351
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	69,2
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	39
	Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт	52,5

Цалин*-Цагаан цахир дахь БУЭ-чид нөхөрлөлийн ахлагчтайгаа гэрээ хийн цалинжих журмаар ажилладаг байна.

Зураг 117. Айраг сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь
Бичил уурхай эрхлэгчдийн олборлолт эрхлэх эрх зүйн орчин, тулгамдсан асуудлууд, эмзэг байдал

Айраг суманд жонш олборлож байгаа бичил уурхай эрхлэгчид, нөхөрлөлүүд одоогоор жонш олборлох тусгай зөвшөөрөл, газар эзэмших гэрээ, тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчийн газар дээр олборлолт хийх 3 талт гэрээ(журмын дагуу) огт байхгүй бөгөөд тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчийн газар дээр бөөнөөрөө хууль бусаар олборлолт хийдэг.

Энэ нь орон нутгийн засаг захиргаа, төрийн байгууллагууд жоншны нөөц бүхий газар нутгийг ихэвчлэн гадаадын иргэд, компаниудад тусгай зөвшөөрөл олгохдоо (Хятадын) жонштой газар нутгийнхаа ихэнхийг олгосонтой холбоотой байна.

Энэ нь нөгөө талаар олборлолт хийж байсан болон хийж байгаа, нөөц тогтоогдсон газруудад БУЭ иргэд олборлолт хийх сонирхолтой. Жоншны олборлолт нутгийн иргэдийн амьжиргаанд нөлөөтэй, амьжиргаагаа залгуулах төдийгүй дээшлүүлэх хязгаарлагдмал боломжийн нэг учраас орон нутгийн байгууллагууд болон тусгай зөвшөөрөл олгогч байгууллага(АМХЭГ) тусгай зөвшөөрөл олгосон байдлаа эргэж харах, тэдэнтэй хэлцэл хийж, олборлолт хийх нутаг дэвсгэрээс нь буцаан авах, иргэдэд талбай гаргуулах талаар гэрээ байгуулах зайлшгүй шаардлага байна гэж үзэж байна.

АМХЭГ-ын гаргасан журмыг өөрчлөн сайжруулах шаардлага байна. Зөвшөөрлийн асуудлыг зохицуулаагүйгээс 2009 онд Цагаан дэл дэх БУЭ иргэд ба Хятадын компанийн ажилчдын хооронд маргаан гарч хүний амь хохирсон гэмт хэрэг гарчээ. БУЭ иргэдийн жонш олборлолтын ийм байдал нь тэдний цаашдын тогтвортой үйл ажиллагаа болон БУЭ иргэдийн амьжиргааны эмзэг байдлын зэргийг өндөржүүлж байгаа болно.

Жонш борлуулалтын одоогийн тогтолцоо, сүлжээг өөрчлөн байгуулахад дэмжлэг үзүүлж, дундын ченжүүдийн үйл ажиллагааг зохицуулж, цөөрүүлэх, олборлогчдыг жоншоо шууд тушаах боломжийг бүрдүүлэх, үнийн зохицуулалт хийж чадвал олборлолт дээр ажилладаг иргэдийн амьдрал дээшлэх боломж байна гэж үзэж байна.

Энд тусгай зөвшөөрлөөр дамжуулан зохицуулах, бирж байгуулах аргууд байж болох боловч шинээр бичил уурхай, гар аргаар хувиараа ашигт малтмал олборлох үйл ажиллагааг зохицуулах хууль гаргах, эсвэл одоо мөрдөж байгаа Ашигт малтмалын

тухай хуулинд нэмэлт оруулах арга илүү найдвартай, асуудлыг сууриар нь шийдвэрлэх боломжийг олгох болно гэж үзэж байна.

Байгаль орчны үнэлгээ, тулгамдсан асуудлууд, эмзэг байдал

Айраг сумын төвд Хятад улсын 100 хувийн хөрөнгө оруулалттай Янтай уул ХХК-ийн жоншны баяжуулах үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулдаг. Энэ үйлдвэр нь Эрдэнэт, Бор-Өндөрийн баяжуулах үйлдвэрийн адил баяжуулалтад 10 гаруй төрлийн химийн бодис хэрэглэдэг гэсэн мэдээлэл байгаа ч чухам ямар төрлийн бодис хэрэглэдэг, ямар нөлөөтэй болох талаар мэдээлэл байхгүйгээс урьдчилан сэргийлэх боломж байхгүй. Тэдгээрийн дотор азот нилээд их хэрэглэдэг. Үйлдвэрийн зүгээс хурц, эвгүй үнэр байнга үнэртдэг. Хаягдал нь харахад элсэрхэг, цайвар шаргал өнгөтэй ба энэхүү шланкийг задгай ил асгадаг. Бороо цасны ус руу орж, мал уух, хөрс, ургамал хордох аюул ойрхон байна. Гүний худгийн цэвэр усыг уурхайд ашигладаг ба ашигласан усыг шууд ил асгадаг. Уурхайд болон баяжуулах үйлдвэрт ашигладаг усны үнэ хэтэрхий хямд, үнэгүй мэт байгаа нь цэвэр усны нөөц багатай говь нутагт усны хомсдолд орох аюултай байдлыг бий болгож байгаа.

Уурхайн үйл ажиллагаа хаалттай, ямар бодис хэрэглэдэг нь тодорхой бус, хаягдлаа хоргүйжүүлэх талаар юу ч хийдэггүй. Хүний эрүүл мэнд, агаар, орчин, байгальд нөлөөлөх нөлөөлөлийн талаар иргэд ямар ч мэдээлэл, байхгүй байна. Сүүлийн үед төрж байгаа хүүхдүүд загатнаа, харшилтай төрж байгаа.

Жонш гар аргаар олборлож байгаа Алтад, Хайрт, Цагаан дэл нь ухсан нүх, цооног, ахуйн хог, овоолсон шороо болж үлдэх магадлалтай болсон.

Техникийн болон байгалийн нөхөн сэргээлт огт хийхгүй байгаа ба орон нутгийн захиргаатай гэрээгүй, ямар ч зөвшөөрөлгүй, хүлээх үүрэг хариуцлагагүйгээр олборлолт хийж байна. Газар эвдэрч, цаашдаа байгаль орчин сүйрэлд орох, ургамал ургахаа болих ч магадлалтай болж байна. Мөн мал, хүн унаж үхэх аюул ч байна.

Эдгээр эмзэг асуудлуудыг шийдвэрлэхийн тулд газар, ашигт малтмал ашиглах гэрээ, зөвшөөрлийн асуудлыг яаралтай шийдвэрлэж, БУЭ иргэдийг хууль сахин биелүүлдэг, эрхээс гадна үүрэг хэрэгжүүлдэг болгох хэрэгтэй байна. Мөн баяжуулах үйлдвэр, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг байгаль орчныг хамгаалах, ил тод, шударга ажиллах, Монгол улсын хуулийг хэрэгжүүлдэг болгох хэрэгтэй байгаа бөгөөд энэ нутгийн иргэдийн эрүүл, тайван, ирээдүй, хойч үедээ санаа зовохгүй амьдрах боломжтой болгоно гэж үзэж байна.

Айраг сум дахь жонш олборлолт болон жонш баяжуулах үйлдвэрийг тойрсон байгаль орчны эмзэг асуудлуудын тоонд гүний цэвэр усны нөөцийг хайрлан хамгаалах, үнэ цэнийг нэмэгдүүлэх асуудал орж байна.

Ундны зориулалтаас бусад үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашигладаг усны үнийг нэмэгдүүлэх, ус ашиглалтын хяналтын тогтолцоог сайжруулах, ашигласан бохир усыг цэвэршүүлж, хоргүйжүүлэх, шаардлагатай мэдээлэлийг ил тод болгох болон тэдгээрийн нөлөө, хүн ба байгаль орчинд нөлөөлөх хортой нөлөөлөлийг үгүй болгох, түүнд тавих олон нийтийн хяналтыг сайжруулах шаардлагатай гэж үзэж байна.

Хог хаягдалын зайлуулалт, далдлалт, олборлолтын дараа нөхөн сэргээлтийг заавал хийлгэх, орчны ариун цэврийн менежментийг сайжруулах ажлыг БУЭ иргэдийн албан бус бүлэг, нөхөрлөлүүдээр дамжуулан тэдэнд үүрэг хүлээлгэх шаардлагатай бөгөөд газар ашиглах, байгалийн баялаг олборлох зөвшөөрөл олгож, гэрээ байгуулах, гэрээнд эдгээр үүрэг хариуцлагыг тодорхой зааж өгөх хэрэгтэй байна.

Дорноговь аймгийн Айраг сумын Дорнын босго ТББ нь 13 нөхөрлөлтэй, 70-аад гишүүнтэй. Эх орон хамтын хүч ТББ нь 17 нөхөрлөл, 80 гаруй гишүүнтэй.

БҮЛЭГ IX. СЭЛЭНГЭ АЙМГИЙН МАНДАЛ СУМ

9.1 Сумын нийгэм эдийн засгийн судалгаа

Газар зүйн байрлал. Мандал сумын төв нь Зүүнхараагаас өмнөд зүгт 5 км зайд Хэрх суурин газар байрлах бөгөөд эдгээрийг Хараа гол тусгаарладаг. Зүүнхараагаас зүүн өмнөд зүгт 44 км зайд Түнхэл суурин оршдог.

Сумын нутгаар олон улсын төмөр зам дайрдаг.

Зүүнхараа хот Улаанбаатараас 170 км, Сүхбаатараас 220 км зайд оршдог. 1924-1931 онд Богд хаан уулын аймгийн Ноён уулын хошууны Мандал сум хэмээн байгуулагдсан бөгөөд төрийн дээд байгууллагын шийдвэрээр 1931 онд Төв аймгийн харъяалалд Мандал сумыг байгуулж, 1938 онд Сэлэнгэ аймагт шилжүүлэн 1943 онд Батсүмбэр, Угтаалцайдам сумдыг, 1994 онд Түнхэл хороог мөн суманд нэгтгэжээ.

Зүүнхараагийн баруун өмнөд зүгт 30 км зайд Бороогийн алтны уурхай, зүүн өмнөд зүгт 30 км зайд Гацууртын алтны уурхай тус тус байрладаг. Мандал сумын нутагт "Ширхэнцэг", "Их мандал" хэмээх сүрлэг сайхан уулс байдаг

Мандал сум нь 484.3 мянган га нутаг дэвсгэртэй, 25009 хүн амтай, 7048 гаруй өрхтэй, 66033 толгой малтай, Монгол Улсын хамгийн том сум юм.

Тус сум 197 аж ахуйн нэгжтэйгээс 128 нь худалдаа үйлчилгээ, 69 нь газар тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлдэг, 17 мянган га тариалангийн эргэлтийн талбайтай. Эдгээр аж ахуйн нэгжүүд жилдээ 21709.0 сая төгрөгийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг. Мөн Монгол улсын хүнсний томоохон үйлдвэр болох Спирт бал бурмын үйлдвэр тус суманд үйл ажиллагаагаа иявуулдаг.

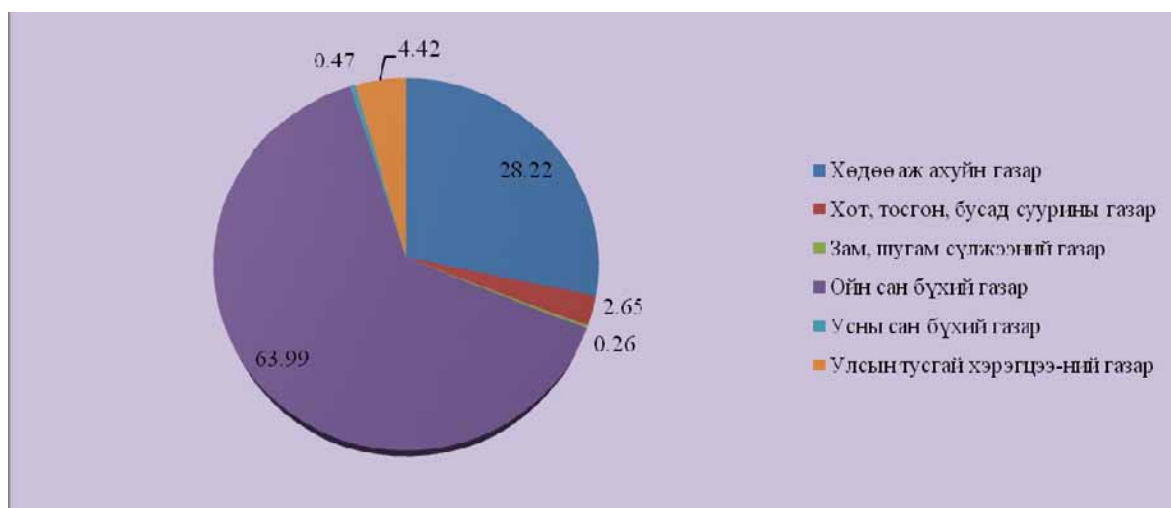
Сумын газар нутгийн ихэнхийг Хэнтийн нурууны арын 2200 хүртэл өндөр Мөнгөлөг, Тунгалаг, Итэмийн нуруу, Мандал, Ноён уулс, Хараа, Ерөө, Бороо голын үржил шимт хөндий эзэлдэг. Ерөнхий боловсролын хэд хэдэн сургууль, хүний их эмчийн салбар, телевизийн дахин дамжуулах станц болон бусад үйлчилгээний газруудтай.

Газрын нэгдмэл сангийн ангилал

Хүснэгт 184. Мандал сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал, га

Нийт газар нутгийн хэмжээ	ХАА-н газар	Хот тосгон бусад суурины газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар
484373	136668.5	12827.36	1242.27	309957	2260	21417.92

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 118. Мандал сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал

Хүснэгт 185. Мандал сумын ХАА-н газар, түүний ангилал

ХАА-н газар	Бэлчээрийн газар	Тариалангийн газар	Бусад /Атаршсан газар, ХАА-н хэрэгцээнд тохирохгүй газар, ХАА-н барилга байгууламжийн газар
136668.45	107896.55	17885.39	10886.51

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 186. Мандал сумын өрхийн эзэмшлийн талбайн хэмжээ, хувиар

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Өрхийн эзэмшлийн газар	Өрхийн эзэмшлийн газар /хувиар/
484373	1170.43	0.24

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 187. Өрхийн эзэмшлийн талбай болон ашиглалтын, хайгуулын лицензтэй газар нутгийн хэмжээ /хувиар/

Нийт газар нутгийн хэмжээ км2	Хот тосгон бусад суурины газар	Өрхийн эзэмшлийн газар			Ашиглалтын лицензтэй талбай			Хайгуулын лицензтэй талбай	
		Өрхийн эзэмшлийн газар	Нийт газар нутагт эзлэх хувь /хувиар /	Хот тосгон, бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Ашиглалтын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар	Хот тосгон бусад суурин газарт эзлэх хувиар	Хайгуулын лицензтэй талбай	Нийт газар нутагт эзлэх хувиар
484373	12827.36	1170.43	10.88	9.12	10758.37	2.22	83.9	76044.06	15.70

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

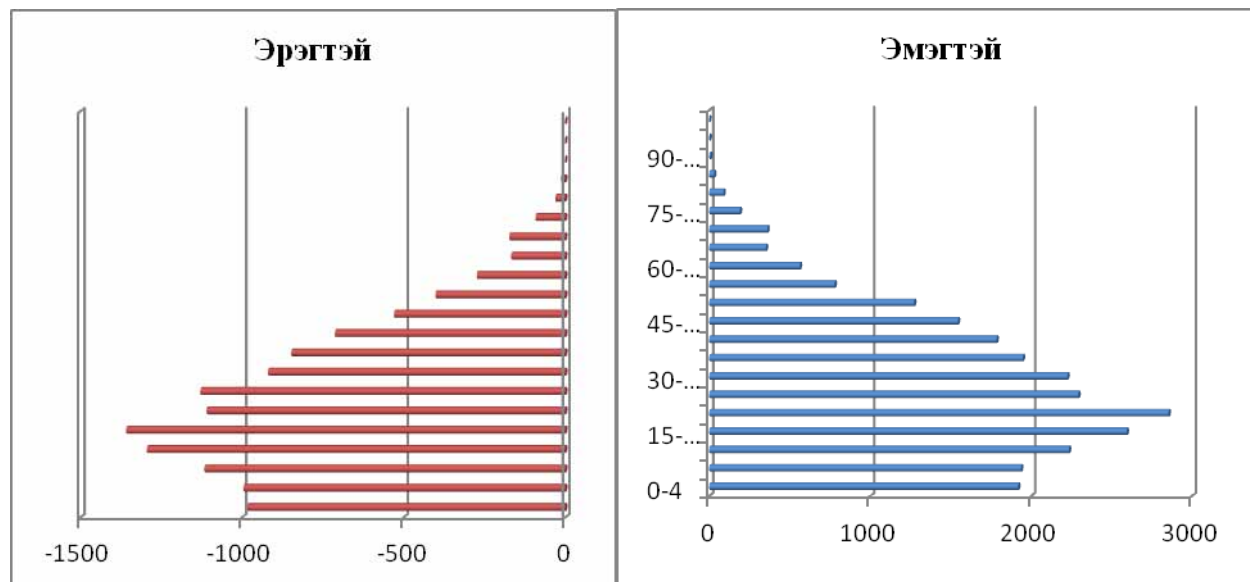
Зураг 119. Мандал сумын 2010,2011 оны ашиглалтын болон хайгуулын талбайн харьцуулалт

Хүснэгт 188. Нийт эвдрэлд орсон талбайн хэмжээнд уурхайн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь

Нийт газар нутгийн хэмжээ км ²	Нийт эвдрэлд орсон талбай	Нийт газар нутгийн хэмжээнд эвдрэлд орсон талбайн эзлэх хувь	Уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбай /ААН-ийн/	Уурхайн олборлолтоос эвдэрсэн талбайн /ААН-ийн/ нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь	ХАМО, БУЭ-ийн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбай	ХАМО, БУЭ-ийн олборлолтоос болж эвдрэлд орсон талбайн нийт газар нутгийн хэмжээнд эзлэх хувь
484373	12740,2	2.63	8170.9	1.69	348.3	0.071907

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Зураг 120.Мандал сумын хүн амын нас, хүйсийн суварга

Эх сурвалж: Статистикийн эмхэтгэл 2010 он

Хүснэгт 189. Мандал сумын хүн амын суваргын үзүүлэлтүүд

Залуу хүн амын эзлэх хувь	24,3
Хөгшин хүн амын эзлэх хувь	4,1
Хүн амын ачаалал	39,9
Хөгшрөлтийн индекс	16,9
Дундаж нас	28,9
Хүйсийн харьцаа	94

Нийт хүн амын 24,3 хувь нь 15 нас хүртэлх хүүхдүүд, 4,1 хувь нь 65-аас дээш насны хөгшид эзэлдэг байна. **Хүн амын ачаалал** нь 100 “тэжээгч”-д ногдох “тэжээлгэгч” хүн амын тоогоор тодорхойлогдоно. **Тэжээгч** хүн ам гэдэг - хөдөлмөрийн насны, эдийнзасгийн идэвхитэй хүн амын тоо бөгөөд **тэжээлгэгч** хүн ам - хөдөлмөрийн бус насны, эдийн засгийн идэвхгүй хүмүүс /15-аас доош насны хүүхдүүд, 65 ба түүнээс дээш тэтгэврийн насны ахмадууд/ байна. 100 тэжээгчид 40 тэжээлгэгч ногдож байна. Тухайн суманд 15 хүртэлх насны 10 хүүхдэд 65-аас дээш насны 7 хүн ногдож байна. Мөн дундаж нас нь 28,9 байгаа нь өсвөр насны хүүхэд залуучууд ихтэй байгааг харуулж байна.

Хүйсийн харьцаа харьцангуй тэнцвэртэй байгааг харуулж байна.

Мандал сум нь нийт 25009 хүн ам, 7048 өрхтэй бөгөөд нийт хүн амын 51,4 буюу 12872 нь эмэгтэй байна. Нийт хүн амын 17787 нь буюу 71,1 хувь нь сумын төвд, харин 1642 нь буюу 9,2 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт хүн амын 1,6 хувь буюу 423 нь малчид байна. Нийт өрхийн 71,02 хувь нь буюу 5006 нь сумын төвд, 532 буюу

7,5 хувь нь хөдөөд амьдардаг байна. Нийт өрхийн 6,9 хувь нь буюу 493 нь малчин өрх байна.

Харин нийт өрхийн 60 орчим хувь нь буюу тэдгээрийн 4228 гишүүн нь бичил уурхай эрхэлж байна. Тухайн суманд 228 гаруй иргэн албан ёсоор байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг ХАМО, БУЭ-дийн нөхөрлөлийн гишүүд байдаг байна.

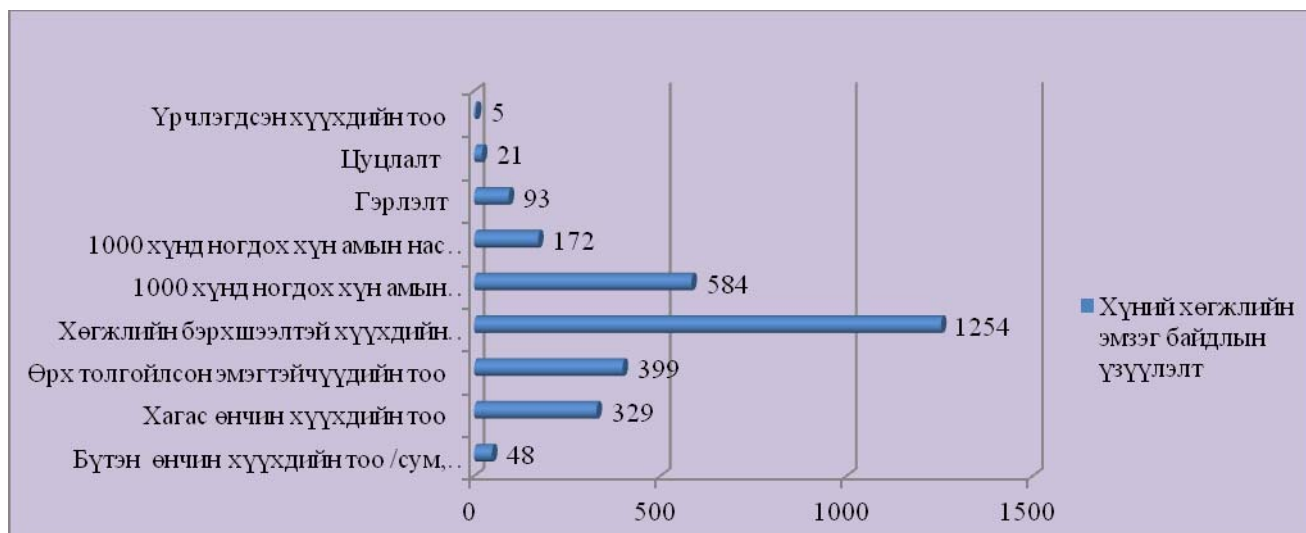
Тухайн суманд хөдөлмөрийн насны хүн ам нийт хүн амын 67.2 хувь нь буюу 16818 байдаг байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амыг тооцохдоо ажиллагчдын тоо, бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо, ажилгүй иргэдийн тооны нийлбэрээр авч үздэг ба тухайн суманд нийт хүн амын 58,7 хувь нь буюу 9870 нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам байна.

Тухайн суманд ажил эрхлэлтийн түвшин 99,34%, ажилгүйдлийн түвшин 0% байна.

Хүснэгт 190. Мандал сумын хүн ам, өрх, ажил эрхлэлтийн үзүүлэлт

Үзүүлэлт	Тоогоор	Хувиар
Суурин хүн амын тоо /оны эцэст/	25009	
Үүнээс эмэгтэй	12872	51.4
Сумын төвд амьдардаг	17787	71.1
Үүнээс эмэгтэй	9296	52.2
Хөдөөд амьдардаг	1642	9.2
Үүнээс эмэгтэй	780	47.5
Малчдын тоо	423	1.6
Өрхийн тоо /оны эцэст/ мян.хүн	7048	
Сумын төвд амьдардаг өрхийн тоо	5006	71.02
Хөдөөд амьдардаг өрхийн тоо	532	7.5
Малчин өрхийн тоо	493	6.9
БУЭ- өрхийн тоо	4228	60
Ажиллах хүчний тоон үзүүлэлтүүд		
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	16818	67.2
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо	9870	58.7
-Ажиллагчдын тоо	9805	58.3
-Ажилгүй иргэдийн тоо	0	0.0
-Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	65	0.4
Эдийн засгийн идэвхгүй хүн амын тоо	15139	60.5
Ажил эрхлэлтийн түвшин %	99.34	
Ажилгүйдлийн түвшин %	0	

Эх сурвалж: Сумын статистикийн тайлан 2010 он

Зураг 121. Мандал сумын хүний хөгжлийн эмзэг байдлын үзүүлэлт

Эх сурвалж: Сумын статистикийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 191 Мандал сумын эрүүл мэндийн үзүүлэлт

Их эмчийн тоо	Нийт хүн ам	1 эмчид ногдох хүний тоо	Хүн амын дундаж наслалт
28	25009	893.18	67

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 192 Мандал сумын халдварт өвчлөлийн үзүүлэлт

Бүртгэгдсэн халдвар өвчин	Үүнээс:			
	Бэлгийн замын халдварт өвчин	Гэдэсний халдварт өвчин	Амьсгалын замын халдварт өвчин	Бусад халдварт өвчин
247	78	45	87	47

Эх сурвалж: МУ Газрын нэгдмэл сангийн тайлан 2010 он

Хүснэгт 193. Мандал сумын малын үзүүлэлт

Нийт малын тоо /төрлөөр/ мян	Тоогоор	Хувиар	1 хүнд ногдох малын тоо
Нийт малын тоо	100946	100	20,96
Үхэр	21788	21,58	4,52
Адуу	8331	8,25	1,73
Тэмээ	74	0,07	0,02
Хонь	36842	36,50	7,65
Ямаа	33911	33,59	7,04
Малын зүй бус хорогдлын тоо	26609	26,36	5,52

Эх сурвалж: Сумын статистик мэдээлэл, 2010 он

Хүснэгт 194. Мандал сумын боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын үзүүлэлт	Тоо	Хувь
СӨБ-д хамрагдах хүүхдийн тоо	1896	
Үүнээс эмэгтэй	901	47.52

Үүнээс: Малчдын хүүхэд	19	1.79
СӨБ-д хамрагдаж буй хүүхдийн тоо	1057	55.74
Үүнээс эмэгтэй	539	50.99
ЕБС-д суралцах хүүхдийн тоо	5218	
Үүнээс эмэгтэй	2620	50.21
ЕБС-д суралцаж буй хүүхдийн тоо	4706	90.18
Үүнээс эмэгтэй	2384	50.65
Бага боловсрол	2353	50
Үүнээс эмэгтэй	1160	49.2
Суурь боловсрол	1649	35.04
Үүнээс эмэгтэй	829	50.27
Дунд боловсрол	704	14.95
Үүнээс эмэгтэй	395	56.1
Багшийн тоо	214	
Үүнээс эмэгтэй	172	80.3
1 багшид ногдох суралцагсдын тоо	27.36	

Эх сурвалж: БСНУЯ-ны тайлан 2005-2010 оны хичээлийн жилийн тайлан

Хүснэгт 195 Нялхсын эндэгдэл /1000 хүүхэд тутамд ногдох/

Нялхсын эндэгдэл	2005	2006	2007	2008	2009
0-1 нас	4/15.6	8/25.6	1/2.3	5/8.8	8/12.0
1-5 нас			2/4.6	1/1.7	1/1.6

Эх сурвалж: ЭМЯ-ны тайлан 2010 он

Хүснэгт 196. Мандал сумын нийгэм эдийн засгийн бусад үзүүлэлтүүд

Үзүүлэлтүүд		2005	2006	2007	2008	2009
Гэмт хэргийн тоо						
Бүртгэгдсэн гэмт хэргийн тоо		308	297	323	370	298
Шүүхээр ял шийтгүүлсэн яллагдагсадын тоо		182	163	205	231	238
Согтуугаар гэмт хэрэг үйлдсэн хүний тоо		142	102	113	100	78
Тухайн орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага						
Орон нутгийн төсвийн орлого		111.6	104.2	114.7	674.2	356.5
Орон нутгийн төсвийн зарлага		188.7	198.2	274.6	978.6	637.2
Төсвийн нийт зардалд өөрийн орлогын эзлэх хувь		0.021	0.0164	0.0131	0.01	0.0041
Төсвийн зарлагын хэтрэлт, хэмнэлт /сая.төг/		-12.4	42.37	9.7	36	-3.9
Төсвийн	өр/сая.төг/	0	0	01.1	0.5	0.8
	авлага /сая.төг/					
Тухайн суманд хийгдсэн хөрөнгө оруулалт /сая.төг/						
Тухайн суманд хийгдсэн хөрөнгө оруулалт /сая.төг/		1245.6	1050.4	1594.9	1.77	1856.6
		5.84	336	525.2	225	165.3
Улсын төсвийн хөрөнгөөр						
Орон нутгийн төсвийн хөрөнгөөр		180.1	3.73	117.8	978.1	285.8
Хандив тусламжийн хөрөнгөөр		397.9	362.4	260	156.3	978.1

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

Олон улсын байгууллагын төсөл хөтөлбөрөөр 683.4 278.7 691.9 717.7 144.7

Жижиг, дунд үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/

Жижиг, дунд үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /сая.төг/	616207	554637	2175424	1438542	1563557
Малчин өрхийн тоо					
Малчдын тоо	504	292	355	542	
Цахилгаан гэрэлтэй малчин өрхийн тоо	143		106	236	287
Телевизортой малчин өрхийн тоо	174	84	85	270	311
Авто машинтай малчин өрхийн тоо	121	24	148	146	294
Трактортой малчин өрхийн тоо	36	36	36	37	21
Мотоциклтэй малчин өрхийн тоо	89	89	95	59	42
Тариалсан талбай /мян.га/	3829	2313	3657	2.04	4.30
Газар тариалангийн үйлдвэрлэл					
Нэг га талбайгаас хураасан үр тариа /цн/	6	13.8	14	14	15.2
Хураасан ургац /төмс/	6398	7333	V.23	8536	10000.2
Нэг га талбайгаас хураасан төмс /тн/	137.8	158	168	141	160
Хураасан хүнсний ногоо /тн/	165	180	210	210	208
Өөрсдийн бэлтгэж байгаа малын тэжээл, байгалийн хадлан /тн/	15500	17754	18000	18000	15000
Малын таримал тэжээл /тн/			1022	509.5	
Ойжуулсан талбай /мян.га/	48	29		VI.48	269.3
Шинээр гаргасан болон сэргээн засварласан уст цэгийн тоо			2	1	
Шинээр барьсан өвөлжөө, хаваржааны тоо			3	3	4

Эх сурвалж: Засгийн газрын мэдээллийн сан 2010 он

9.2 Мандал сумын иргэдийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүснэгт 197. Санхүүгийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тоо		88.0
1 хүнд ногдох малын дундаж тоо	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	3.2
1 өрхөд ногдох дундаж нийт орлого	Улсын дундажид харьцуулсан хувиар	115.8
Хадгаламжтай өрхийн эзлэх хувь	Хувиар	31.4
Ажилгүйдлийн түвшин	Хувиар	50.0
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		46.1

1 өрхөд ногдох дундаж орлогын улсын дундажид харьцуулсан харьцаа 100-аас их үед тооцоонд 100 хувиар авч тооцсон.

Хүснэгт 198. Хүний капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
БУЭ-ийн уурхайн талбарт ажиллаж байгаа 16-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	Судалгааны үр дүнгээс	98.0
Нэг их эмчид ногдох хүний тоо	Улсын дундажид харьцуулсан тоо	84.0
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн боловсролын түвшинг тодорхойлох	Судалгааны үр дүнгээс	57.7
Сургуулийн насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь	БСШУЯ, ҮСХ-ны хүн амын тайланг харьцуулах замаар	99.2
Хүний капиталын үзүүлэлт		59.6

Хүснэгт 199. Байгалийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
Цэвэр усны эх үүсвэр, хангамж	1 литр ундны усны улсын дундаж үнийг тухайн орон нутгийн иргэдийн дундаж үнэтэй харьцуулж тодорхойлно.	60
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	Нийт БУЭ буй иргэдэд олборлолт явуулах эрхтэй бичил уурхайчдын эзлэх хувь	10.5
		15.3

Хүснэгт 200. Нийгмийн капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ
ЭМД-д хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн ЭМД-д хамрагдсан хувь	59.1
нийгмийн даатгалд хамрагдалтын хувь	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн НД-д хамрагдсан хувь	20.5
Нийтийн оролцоог дэмжсэн хөгжлийн төвийн тоо	Тухайн орон нутаг дахь нийтийн оролцооны хөгжлийг дэмжсэн төвийн тоонд ноогдох 16-аас дээш насны хүмүүсийн тооны харьцаагаар тооцно.	7.3
		28.9

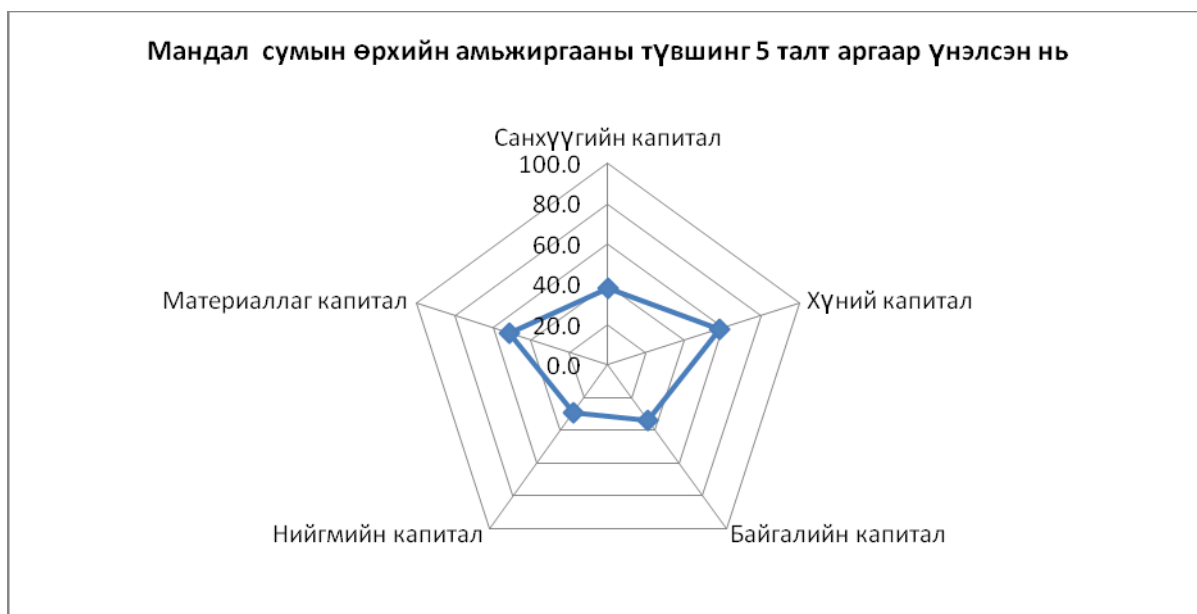
Хүснэгт 201. Материаллаг капитал

Үзүүлэлт	Үнэлэх аргачлал	Үнэлгээ

Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоо	Тухайн газар нутаг дахь бөөний болон жижиглэн худалдаа, ахуйн засвар үйлчилгээний тоог улсын дундажтай харьцуулан тооцно.	36.8
1000 хүнд ногдох эмнэлгийн орны дундаж тоо	Тухайн газар нутгийн 1000 хүнд ноогдох эмнэлгийн орны тоог улсын дундажтай харьцуулан үнэлэх	24.0
Тухайн өрхийн сууцны төрөл, түүнд гарсан өөрчлөлт	Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сууцны төрлийн жигнэсэн дундажаар тооцно.	62.3
Өрхийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тоо, хувь хэмжээ	Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн эзэмшиж буй тээврийн хэрэгслийн тооны жигнэсэн дундажаар тооцно.	55.6
		59.6

Хүснэгт 202. Нэгдсэн байдлаар

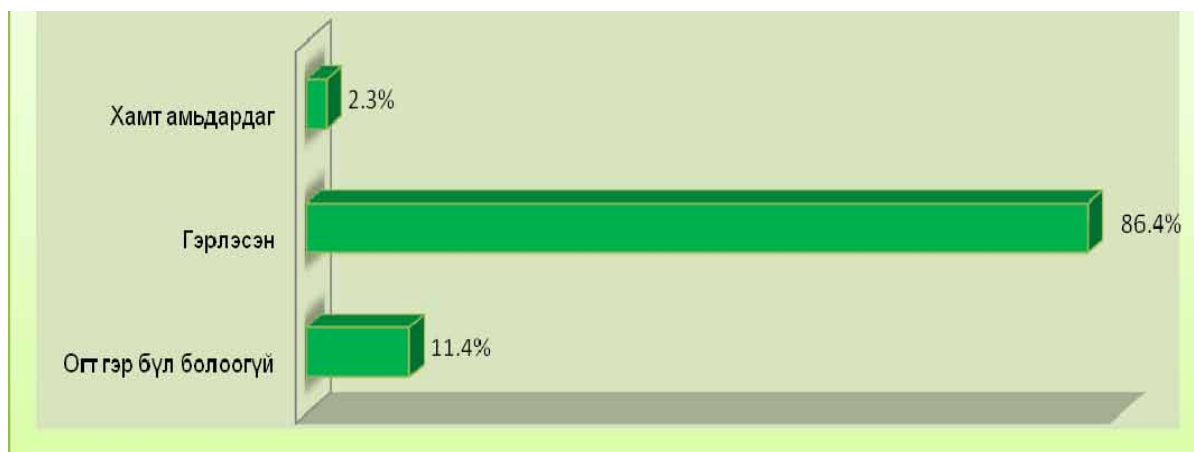
Капиталын төрөл	Дундаж үнэлгээ
Санхүүгийн капитал	46.1
Хүний капитал	59.6
Байгалийн капитал	15.3
Нийгмийн капитал	28.9
Материаллаг капитал	59.6

Зураг 122.Мандал сумын өрхийн амьжиргааны түвшингийн 5 талт үнэлгээ

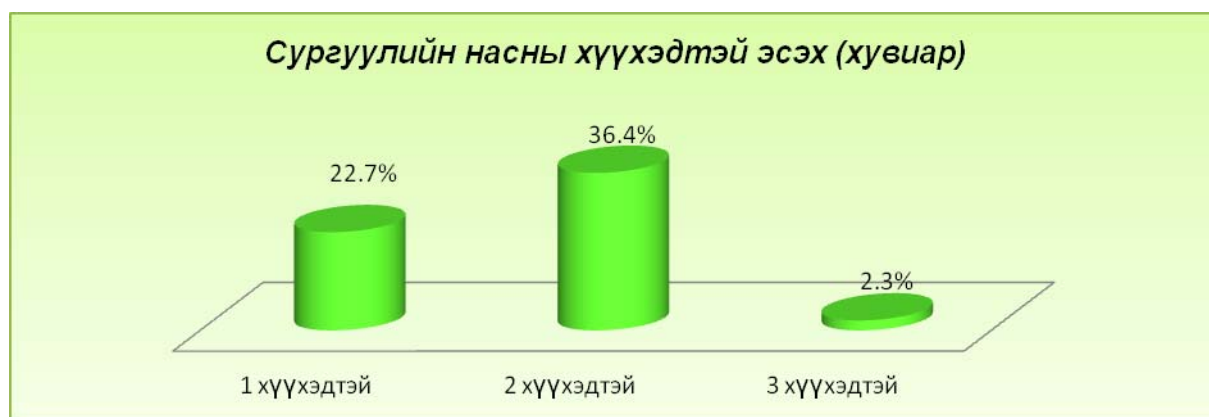
9.3 Мандал сумын БУЭ-ийн судалгаа

Судалгаанд оролцсон хүмүүсийн хамгийн залуу нь 19 настай, хамгийн ахмад нь 67 настай, дундаж нас 36-тай байсан бөгөөд судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 20%-ийг эмэгтэйчүүд эзэлж байсан нь нөхөрлөлийн үйл ажиллагаанд эмэгтэйчүүдийн үүрэг эрчүүдийнхтэй ижил тэгш, эмэгтэйчүүд алт олборлолтоос гадна нөхөрлөлийн гишүүдийнхээ хоол унд бэлтгэх зэрэг ажил хэрэгт оролцдог байсан юм.

Зураг 123. Судалгаанд хамрагдагсдын гэрлэлтийн байдал, хувиар

Судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн дийлэнх буюу 86.4% нь гэрлэсэн байгаа нь БУЭ байгаа хүмүүсийн насны хувьд дундаж насны гэр бүлийн байдал харьцангуй тогтвортой, бэлбэсэн болон салсан үзүүлэлт байхгүй байгаа нь эерэг үзүүлэлт байлаа.

Зураг 124. Судалгаанд хамрагдагсдын хүүхдийн талаарх мэдээлэл

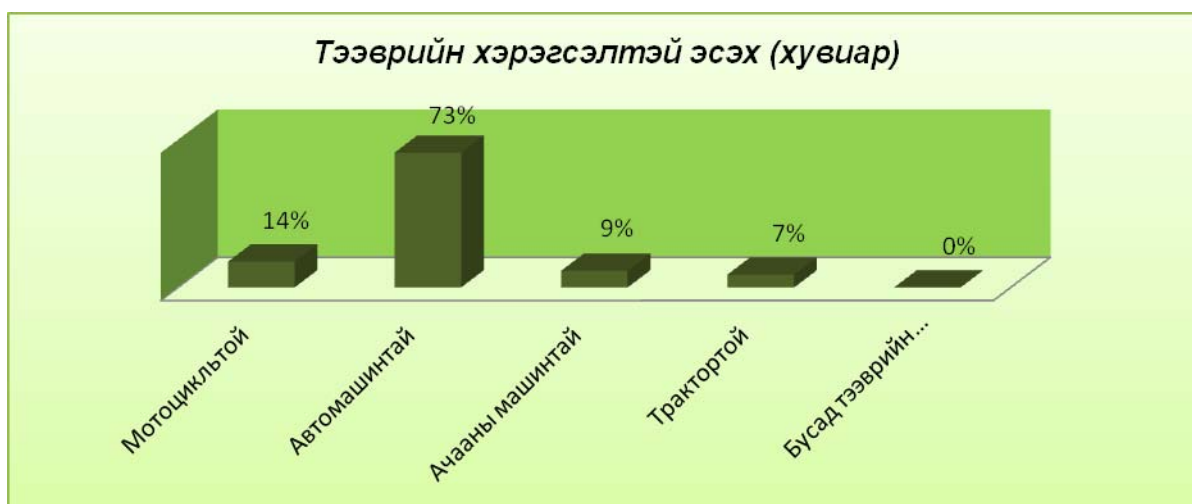
Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 61,4% нь сургуулийн насны хүүхэдтэй гэсэн хариулт өгсөн байгаа бөгөөд үүний 50-иас илүү хувийг 2 хүүхэдтэй гэсэн хариулт эзэлж байна. Энэ нь БУЭ байгаа хүмүүсийн орлогын тодорхой хэмжээний хувийг амьжиргааны түвшингээ залгуулах, хүүхдийн хээ хичээлийн хэрэгсэл боловсролд зарцуулдаг болохыг харуулж байна.

Зураг 125. Судалгаанд хамрагдагсдын боловсролын үзүүлэлт

Боловсролын түвшингийн хувьд нийт судалгаанд хамрагдсан иргэдийн 59.9%-ийг бүрэн дунд боловсролтой хүмүүс эзэлж байгаа бөгөөд уул уурхайн салбар хөгжиж буй өнөө үед эдгээр хүмүүсийг техникийн мэргэжил олгох сургалтанд хамруулах, техникийн мэргэжил эзэмшсэн хүмүүсийг алт олборлохоос өөр бусад ажилд зуучилж өгөх, дээд боловсролтой хүмүүсийг мэргэжлээрээ ажиллахад нь дэмжлэг үзүүлэх шаардлага байгаа нь судалгаагаар болон ярилцлагуудаас харагдаж байна.

Газар, гурван талт гэрээний асуудлыг шийдвэрлэж чадахгүй нөхцөлд БУЭ-ийн үйл ажиллагаа тогтвортой бус бөгөөд БУЭ-дийн амьжиргааны баталгаа байхгүй, эмзэг байдлын зэрэг өндөр байна. Тиймээс ХАМО иргэд, БУЭ-дийг байнгын ажлын байртай болгохын тулд таарч тохирох, хийж чадах ажилд нь зуучлах, мэргэжил олгох, ур чадварыг нь дээшлүүлэх сургалтад хамруулах, нийгмийн идэвхтэй үйл ажиллагаанд хамруулах шаардлагатай юм.

Зураг 126. Мандал сумын судалгаанд хамрагдсан иргэдийн тээврийн хэрэгслийн үзүүлэлт

Нийт судалгаанд хамрагдсан иргэд нь бүгд тодорхой нэгэн тээврийн хэрэгсэлтэй байсан бөгөөд үүний дийлэнх буюу 73%-ийг автомашин эзэлж байсан юм. Үүнээс харахад Мандал суманд алт олборлож байгаа иргэдийн дийлэнх хувь нь амьжиргааны түвшний хувьд харьцангуй боломжийн байгаа нь харагдаж байгаа бөгөөд цаашид орлогын эх үүсвэрийг нэмэгдүүлэхийн тулд өөр бусад ажлаар орлогын эх үүсвэрээ нэмэгдүүлэх, нөхөрлөлд хамрагдаагүй иргэдийг нөхөрлөлийн зохион байгуулалтанд оруулж өгөх,

үйл ажилллагаа явуулж байгаа нөхөрлөлүүд, тухайн орон нутаг дахь тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч компани болон орон нутгийн засаг захиргааны ажлын уялдаа холбоог сайжруулах шаардлагатай юм.

Зураг 127. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн сарын зардлын үзүүлэлт

Өрхийн зардал бүрдүүлэлтийн хувьд дийлэнх хувийг буюу хоол хүнс 29%, хувцас 26%, шатахуун тээврийн хэрэгслийн зардалд 13%-ийг зарцуулж байна. Малын тэжээлд зарцуулж байгаа зардал бага байгаа нь тухайн орон нутагт БУ-н үйл ажиллагаа явуулж байгаа хүмүүсийн дунд мал аж ахуй эрхэлж хүмүүсийн цөөн байгааг харуулж байна.

Зураг 128. Судалгаанд хамрагдсан өрхийн хадгаламжийн мэдээлэл

Өрхийн сарын хадгаламжийн хувьд 63,6% нь огт хадгаламж хадгалж чаддаггүй гэсэн үзүүлэлттэй байгаа бөгөөд үүнээс харахад алт олборлолтоос олж байгаа орлого амьжиргаанд нь хүрэлцэхгүй байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 129. Иргэдийн орлогын зарцуулалт

Алтнаас олсон орлогын зарцуулалтыг авч үзвэл, 84.1% нь амьдралаа дээшлүүлэхэд, 79.5% нь орон гэртэй болоход гэсэн үзүүлэлттэй байгаа нь тус сумын БУЭ-ийн хувьд амьжиргааны түвшин маш доогуур байгааг харуулж байна.

Зураг 130. Иргэдийн эрүүл мэндийн тусламжийн мэдээлэл

Эмнэлгийн тусламж хэрхэн авдаг талаарх асуултанд БУ-ийн хувьд нарийн мэргэжлийн эмчид үзүүлэх нь хамгийн өндөр буюу 70.5% байгаа нь эмнэлгийн хүртээмж тэр дундаа нарийн мэргэжлийн их эмчийн тоо хангалттай байгааг харуулж байна.

Зураг 131. Судалгаанд хамрагдсан иргэдийн хөдөлмөрийн осол гэмтлийн талаарх мэдээлэл

Хөдөлмөрийн нөхцөлтэй холбоотой осол гэмтэл харьцангуй бага байгаа боловч бусад төрлийн осол гэмтэлд /архидан согтуурах гэх мэт/ өртөх нь 77.3% буюу их өндөр үзүүлэлттэй байгаа нь хувь хүний хариуцлагүй болон санамсаргүй байдлаас их үүдэн гарч байна.

Зураг 132. БУЭ-чид нөхөрлөлд орсон давуу талын мэдээлэл

Нөхөрлөлд хамаарагдсаны гол давуу талыг аюулгүй байдал сайжирдаг гэж тодорхойлсон байгаа бөгөөд энэ нь нөхөрлөлд орсноор эзэмшиж буй газраа бусдад булаалгах, дарамт шахалтанд орох зэргээс ангижирч чадна гэж ойлгож байгааг харуулж байна.

Төрийн бус байгууллагууд

Төрийн бус байгууллагын нэр: Дууш мандал Хайрхан, 704 гишүүн бүхий 129 нөхөрлөлтэй.

“Баатар вангийн хишиг” “Хэрх ноён уул” ТББ байгуулагдан хамтарч ажиллаж байна.

- Ажлын өдөр тутмын бүртгэлтэй, үйл ажиллагааны болон санхүүгийн тайлангаа тогтсон хугацаанд нь өгдөг.
- Төслөөс санхүүгийн дэмжлэг авч ажилласан.
- Хоггүй, архигүй орчинг олборлолтын талбай дээр бүрдүүлж чадсан.
- “Хил хязгааргүй алхам” ТББ-тэй хамтран ажилласан нь ТББ-ыг удирдах арга барилаа сайжруулах, гишүүдээ үйл ажиллагаандаа татан оролцуулах “нөлөөлөх” чадварыг нэмэгдүүлсэн.
- Аврах баг үр дүнтэй ажилласан бөгөөд ХХАА-ны улсын чанартай тэмцээнд оролцсон нь бичил уурхайчдын хувьд анхдагч боллоо.
- Нөхөрлөлүүд гэрээний дагуу ажиллахгүй, нүүдэллэн олборлолт хийж байгаа нь ТББ-ын үйл ажиллагааг явуулахад цаг, зардал их зарцуулсан.
- Зөвшөөрөгдсөн олборлолтын газаргүй болохоор зангидаж ажиллахад хэцүү.
- БУЭ нар гишүүний татвараа төлдөг.
- Гишүүдийнхээ бодит амьдралд нөлөөлөхүйц тэднийг татахуйц үйл ажиллагаа явуулж чадахгүй байна.

9.4 Мандал сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргачлалаар үнэлэх

Хүний капиталын судалгаа:

Хүснэгт 203. Хүний капитал

Үзүүлэлт	
Хөдөлмөр хамгааллын хувцас хэрэглэдэг БУ-ийн хувийн жин	34.1
Ажлын байран дахь осол гэмтэл	52.0
Олборлолт явуулах эрхтэй БУЭ-ийн эзлэх хувь	10.4
Хүний капиталын үзүүлэлт	32.2

Байгалийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 204. Байгалийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Тухайн орон нутгийн уурхайн лицензтэй газар нутаг болон нийт эвдрэлд орсон газар нутгийн харьцаа	Нийт эвдэрсэн талбай	12740.2
	Тухайн орон нутгийн олборлолтын лицензтэй талбай	86802.43
БУЭ-ийн үйл ажиллагаанаас болж эвдрэлд орсон, сүйтгэгдсэн газар нутгийн хэмжээ /жилээр га-гаар/	нөхөн сэргээлт хийсэн газар нутгийн хэмжээ	2,7
	олборлолт явуулсан газар нутгийн хэмжээ	348.3
Байгалийн капиталын үзүүлэлт		0,8

Байгалийн капиталын үзүүлэлт=100-Бичил уурхайн олборлолт явуулсан талбайн нийт олборлолт явуулсан талбайд эзлэх хувь

Физик капитал буюу материаллаг капиталын судалгаа:

Хүснэгт 205. Материаллаг капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн үнэ	БУЭ-ийн тоног төхөөрөмжийн багцын үнэ	256751
	Олборлолтын орлого	653372
Материаллаг капиталын үзүүлэлт		89.5

Нийгмийн капиталын судалгаа:

Хүснэгт 206. Нийгмийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
Нийт уурхайчдын дотор БУЭ-ийн нөхөрлөлийн гишүүдийн эзлэх хувь	Нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо	228
Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн гишүүдийн эзлэх хувь	Уурхай эрхлэгчдийн холбоонд элссэн БУЭ-ийн тоо	
	Нийт БУЭ-ийн тоо	6727

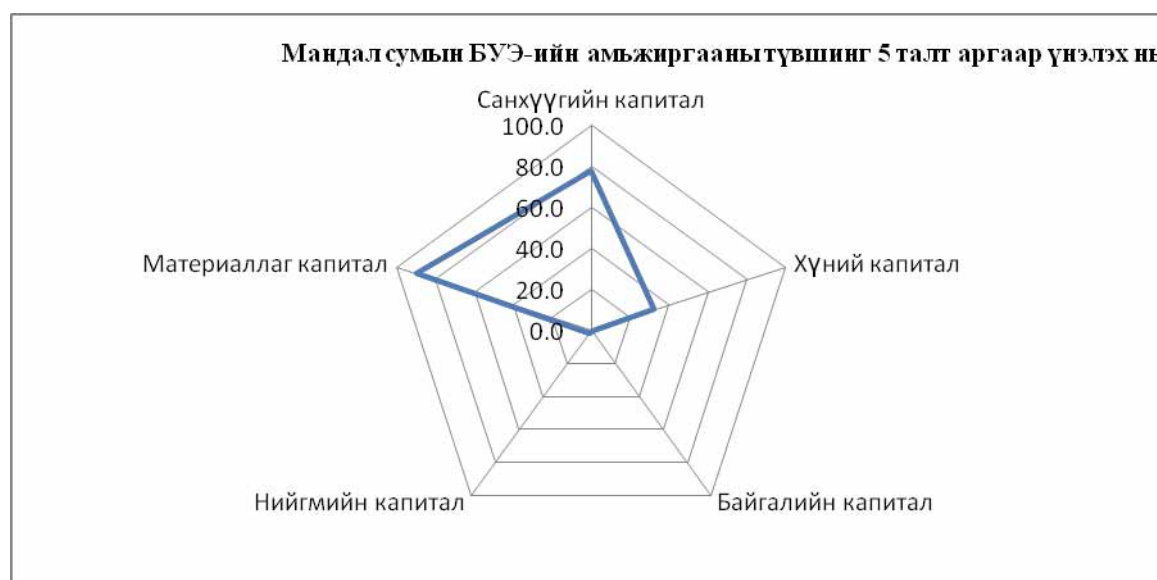
Нийгмийн капиталын үзүүлэлт	1.7

Санхүүгийн капитал:

Байгаль орчны үнэлгээ, тулгамдсан асуудлууд, эмзэг байдал

Хүснэгт 207. Санхүүгийн капитал

Үнэлэх аргачлал	Үзүүлэлт	
БУЭ-ийн зардлын зохистой зарцуулалтын харьцааг үнэлэх	Өрхийн дундаж нийт орлого	1473585
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд хүний хөгжилд зарцуулсан хувь хэмжээ	87
	Зардлын зарцуулалтын харьцаанд зохистой хооллолтонд зарцуулсан хувь хэмжээ	68
Санхүүгийн капиталын үзүүлэлт		77,5

Зураг 133. Мандал сумын БУЭ-ийн амьжиргааны түвшинг 5 талт аргаар үнэлэх нь

Мандал сумын бичил уурхай эрхлэгчдийн байгалийн, материаллаг болон санхүүгийн үзүүлэлтүүд харьцангуй сайн, хүний капитал нийгмийн капиталын үзүүлэлтүүд хангалтгүй байна.

Мөн БУЭ нартай уурхайд алт олборлож байгаа үед хэрхэн амьдардаг талаар асууж тодруулсан юм.

1. Алт олборлож байгаа үед хүүхдээ хэрхэн хүмүүжүүлдэг, хамт амьдардаг талаар тодруулахад нийт алт олборлогч БУЭ нарын хувьд эхнэрийн хамт алт олборлоод үр хүүхдүүд нь сумын төвд аав ээж дээр нь эсвэл ганцаараа алт олборлож байгаа үед эхнэр хүүхдүүд нь сумын төвд амьдардаг байна.
2. Алт олборлож байгаа үедээ БУЭ нар нь нөхөрлөлийн гишүүдийн хамт уурхайд гэрт амьдардаг байна.

3. Алт олборлоход гарах зардлаас голчлон хоол хүнс болон алт олборлоход шаардлагатай машин механизмын шатахуун тээврийн зардалд ихээхэн хэмжээний зардал гаргадаг гэж хэлж байв.
4. Амралт ажлаа хэрхэн зохицуулдаг тодорхой хөтөлбөр боловсруулдаг талаар тодруулахад БУЭ нарын хувьд 7 хоногт нэг удаа цэвэрлэгээний ажилд оролцдог бөгөөд бусад цагаар өдөрт 8-12 цаг алт олборлодог зарим үед шөнөөр ажиллах үе ч бий гэсэн хариулт өгч байлаа. Мөн зарим нөхөрлөлийн хувьд тодорхой тогтоосон амралт ажлын хөтөлбөр байхгүй гэсэн хариулт өгч байлаа.
5. Эмэгтэйчүүд, эрчүүдийн ялгаа баримтлах зарчим, оролцооны хувьд бол зарим нөхөрлөлд эмэгтэйчүүд эрчүүд ялгаагүй ижил цагаар адил тэнцүү оролцож алт олборлож байсан бол зарим нөхөрлөлийн хувьд алт олборлох ажилд харилцан адилгүй оролцдог өөрөөр хэлбэл эмэгтэйчүүд нь алт олборлохын хажуугаар гал тогоо барина бусад үед нь алт олборлох ажлаа эрхэлдэг байна.
6. Шороон ордны олборлогчид гол төлөв гар аргаар алт олборлодог байхад Цагаан цахир уурхайн хувьд машин иеханизм, багаж тоног төхөөрөмжийн тусламжтайгаар алт олборлодог бөгөөд генератор, ачааны машин, пад пад трактор, мулдак, өрөм, трос, насос, ремень, хүрз, жоотуу, ломбо гэх мэтчилэн багаж хэрэгслүүдийг ашигладаг байна.
7. Хөдөлмөр хамгааллын талаарх, мэдлэг, мэдээлэл, хувцас хэрэглэлийг хэрхэн ашиглах талаар тодруулахад нөхөрлөлийн гишүүдийг сургалтанд хамруулдаг бөгөөд сургалтан дээр хөдөлмөр хамгааллын багаж хэрэгслийг хэрхэн ашигладаг талаар болон бусад багаж хэрэгслийг ашиглах, цаашид нөхөрлөлүүдийг хэрхэн ажиллах талаар тодорхойлдог байна.
8. Тогтвортой бичил уул, уурхайн төсөл хэрэгжиж эхэлснээр уурхайд олборлох алтны хэмжээ нэмэгдэх төдийгүй амьжиргааны түвшин дээшлэх болон өр зээлээ дарж тодорхой хэмжээний хуримтлалтай болсон. Мөн зарим БУЭ нар уг төсөл хэрэгжиж эхэлснээр эмчилгээний зардал, сургалтын төлбөр гэх мэт зүйлсэд санаа зовох зүйлгүй болсон. Өөрийн гэсэн гэр онтой болсон гэх зэрэг хариулт өгч байсан нь саашайлтай хэрэг байсан юм.
9. Олборлолт явуулахаар нэгдсэн өрхүүд томоохон баяр ёслолыг нөхөрлөлийн гишүүдийн хамт тэмдэглэдэг бөгөөд зарим нөхөрлөлийн хувьд ойн арга хэмжээ болон баяр ёслолд хандив өргөж оролцдог байна.
10. Олборлолт явуулах ажлаа нөхөрлөлийн гишүүдийн хамт хийдэг бөгөөд бусад ажлыг сумын төвд байгаа ар гэрийнхэн болон зарим тохиолдолд өөрсдөө сумын төв орж зохицуулдаг гэж байлаа.
11. Өдрийн хоолонд ихэвчлэн мах, гурил, гоймон, будаа болон хүнсний зарим төрлийн ногоо хэрэглэдэг гэж хэлж байлаа.

БҮЛЭГ Х. ДҮГНЭЛТ, САНАЛ, ЗӨВЛӨМЖ

10.1 Дүгнэлт, санал

Монгол Улсын Их хурлаас 2010 онд бичил уурхайн зохицуулалттай холбогдуулан Ашигт малтмалын тухай хууль, Газрын тухай хууль, Орлогыг нь тухай бүр тодорхойлох боломжгүй ажил, үйлчилгээ хувиараа эрхлэгч иргэний орлогын албан татварын тухай хуульд нэмэлт өөрчлөлт тус тус оруулж, дээрхи хуулиудыг үндэслэн, Засгийн газраас 2010 онд 308 дугаар тогтоолоор “Бичил уурхайгаар ашигт малтмал олборлох журам-”ыг баталсан байна.

Журамд заасны дагуу бичил уурхай эрхлэх(БУЭ) үйл ажиллагаатай холбоотой дүрэм, заавар, маягтуудыг АМГ-ын даргын 2011 оны 153 дугаар тушаалаар баталсанаар бичил уурхайн эрх зүйн орчныг бүрдүүлэхэд тодорхой ахиц гарсан байна.

Монгол Улсын Бичил уурхайн хууль эрх зүйн энэхүү орчин бусад бичил уурхай бүхий орнуудтай харьцуулахад нилээд хожуу бүрдсэн ч олон улсад сайнаар үнэлэгдэж байгаа ажээ.

Бичил уурхайн асуудлыг ийнхүү хуульчилж, холбогдох журам, зааврыг батлан мөрдүүлж эхэлсэн нь ХАМО үйл ажиллагааг дагасан эмх замбараагүй байдлыг цэгцлэх, гар аргаар ашигт малтмал олборлож байгаа иргэдийн газар эзэмшилт, олборлолт хийх зөвшөөрөл буюу 3 талт гэрээний асуудлыг холбогдох талууд хамтран шийдвэрлэх, ХАМО иргэдийг нөхөрлөлийн зохион байгуулалтанд оруулах, байгаль орчны ариун цэвэр, хамгаалал, нөхөн сэргээлтийг зохих журмын дагуу хийх, нөхөн сэргээлтэд олон нийтийн болон төрийн байгууллагын хяналт тавих, болзошгүй осол аваариас бичил уурхай эрхлэгч иргэдийн амь насыг урьдчилан сэргийлэх, аливаа хэлбэрийн химийн хорт бодис ил, далд хэрэглэх явдлыг таслан зогсоох зорилготой бодлогын чухал алхам юм.

БУЭ-той холбоотой тогтоол, журмуудыг гарган мөрдүүлснээр хувиараа ашигт малтмал олборлох үйл ажиллагаа бичил уурхайн хэлбэрт шилжих, бичил уурхайн олборлолт, техник технологийн тухай асуудлууд шийдэгдэж эхэлсэн байна.

Ингэснээр хувиараа алт, жонш, нүүрс олборлогч иргэдийн хамтын ажиллагааны зохион байгуулалт, орлогын эх үүсвэр болон ажлын байрны баталгаажилт, хөдөлмөр хамгаалал аюулгүй ажиллагаа, нийгмийн бусад харилцааг зохицуулахад нааштай өөрчлөлтүүд гарсаар байна. Гэхдээ газар ашиглалт болон олборлолтыг тойрсон олон асуудлыг бараг бүх аймаг, сумдад шийдвэрлэж чадахгүй байгаа нь өнөөдөр ч ХАМО иргэдийн үйл ажиллагаа бичил уурхай (БУ) болтлоо хөгжиж чадахгүй байгаагийн үндсэн шалтгаан юм.

Бичил уурхайг тогтвортой хөгжүүлэх нь орон нутагт иргэдэд ажлын байр, орлогын эх үүсвэр бий болгох бөгөөд ХАМО иргэд алт, байгалийн баялаг олборлолтоос олсон орлогоо өрхийн амьжиргаагаа дээшлүүлэх, үр хүүхдийнхээ хөгжил боловсролд зарцуулах, улмаар сүүлийн үед хадгаламж, хуримтлал хийх, орлогоо өсгөн үржүүлэх өөр боломжуудыг эрж хайх хандлага бий болж байна.

Мөн зарим иргэдийн хувьд санхүүгийн бага ч гэсэн эх үүсвэр, хуримтлалтай болсон, үр хүүхдээ болон өөрийгөө хөгжүүлэх сургахад мөнгө зарцуулан, мэргэжил эзэмших хандлага нэмэгдэж байгаа нь хүний хөгжлийг дэмжихэд хувь нэмэр болох боломжтой.

Тухайн орон нутгийн жонш, алтны илрэл, олдоцоос хамаарч, нийт өрхийн 35-60 хувь нь бичил уурхайн олборлолт эрхлэх эсвэл бичил уурхай дагасан үйлчилгээ эрхэлж байна. Энэ нь орон нутгийн иргэдийн ядуурлыг бууруулахад тодорхой хувь нэмэр олж байгааг харуулж байна.

ХАМО иргэд, бичил уурхай эрхлэгчид, тэдэнд үйлчилгээ үзүүлэгчдийн дийлэнх нь олсон орлогын дийлэнх хувиа гэр бүлээ тэжээх, амьдралаа дээшлүүлэх, хүүхдийн сургалтын төлбөр, орон гэртэй болох гэсэн 4 чиглэлээр зарцуулдаг байна гэсэн дүгнэлт хийгдсэн. Тэдний орлогын түвшин, машин унааны байдал бусад иргэд, өрхийнхөөс дээгүүр байна. Энэ нь амьжиргааны түвшинд нөлөөлөх санхүүгийн болон материаллаг капиталын үзүүлэлтийг нилээд эерэг гаргаж байгаа. Гэхдээ БУЭ иргэд болон жоншны олборлолт хийдэг бүлэг, нөхөрлөл зэрэг албан бус бүлгүүдийн гишүүдийн дийлэнх нь бизнес, эрх зүйн болон эрүүл мэндийн боловсрол доогуур, орлогоо нэмэгдүүлж амьдралаа дээшлүүлэх талаар мэдлэг муутай байгаа нь амьжиргааны түвшингөө тууштай дээшлүүлэхэд өөрөөс нь хамаарсан сөрөг нөлөө болж байгааг тэмдэглэх хэрэгтэй. Энэ нь тэдний суурь боловсрол доогуур, эзэмшсэн мэргэжилгүйгээс гадна тэднийг сургалтад хамруулах, мэдээлэлээр хангах талаар орон нутгийн төрийн захиргааны байгууллагууд хангалттай ажиллаж чадахгүй байгаагийн илрэл мөн.

БУЭ-дийн зүгээс 1998-2009 оныг хүртэл үргэлжилсэн хууль бусаар бусдын олборлолтын талбай, эзэмшил рүү дур мэдэн дайрч орох, зодуулах, жанчуулах, баривчлагдах зэрэг асуудал сүүлийн 2 жилд буурч байгаа ч Төв аймгийн Заамар суманд БУЭ иргэд бүлэглэн, нэгдэж тусгай зөвшөөрөл бүхий компанийн олборлолтын ул шороо руу дайрах явдал байсаар байна.

Заамар сумын засаг дарга, Тогтвортой бичил уурхай төслийн баг, Мондулаан ХХК, Энхмөнх Эргэх холбоо ТББ-ууд гурван талт гэрээ хийж, 50 бичил уурхай эрхлэгч иргэнийг Мондулаан ХХК-ны тусгай зөвшөөрөл бүхий эзэмшил газрын зөвшөөрөгдсөн талбайд /Ул шорооны/ уурхайн дагаж мөрдөх журмын дагуу ажиллуулдаг болсон нь бусад аймаг сумдад нэвтрүүлж, хэрэгжүүлэх боломжтой туршлага гэж үзэж байна. Энэ нь томоохон техникээр боловсруулалт хийх боломжгүй, зөвхөн гар аргаар ашиглаж болох, хуулалт хийсэн ул шорооны талбайд гар аргаар, зөвхөн металл хайгч ашиглан алт хайх ажиллагаа явуулж, гурван талын тохирсон үнээр тухайн талбайгаас олсон алтыг тусгай зөвшөөрөл бүхий компани худалдан авахаар гэрээндээ тусган ажиллаж байна.

Засгийн газраас баталсан журмын дагуу ХАМО иргэдийг орон нутагт бүртгэлтэй болгох, нөхөрлөлийн зохион байгуулалтад оруулах, энэ талын үүсгэл санаачлагыг олборлолт хийх газрын зөвшөөрөлөөр баталгаажуулах талаар Баянхонгор аймгийн судалгаанд хамрагдсан сумдад тодорхой ахиц гарсан байна. Бичил уурхай эрхлэгч нар төрийн бус байгууллагад нэгдсэнээр, сум орон нутгийн захиргаа, тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчтэй гурвалсан гэрээ байгуулж ажиллах, аюулгүй ажиллагааг хангах, сургалт зохион байгуулах, энэ талаар мэргэшин дадлагажих, эрүүл мэнд, аврах үйл ажиллагааны нэгдсэн мэдээ, мэдээлэлтэй болох талаар ажиллаж, төрийн болон олон улсын байгууллага, ТББ-аас үзүүлж буй дэмжлэг үзүүлэх үйлчилгээнд хамрагдаж эхэлж байна.

БУЭ иргэдэд хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны сургалттай нэгэн адил ач холбогдолтой сургалт бол БУЭ иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлт, бизнесийн зохион байгуулалт, холбогдох хууль, дүрэм журам, орлого хуваарилалт, цалин хөлс, тэдний хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлуудаар хийх сургалт байна.

Гэхдээ ихэнх БУЭ-чид тэргүүн зэрэгт өөрсдийнхөө олборлолт хийх эрхийг тавьж, байгаль орчинд ээлтэй хандах, татвар төлөх, эрүүл мэндийн болон нийгмийн даатгалд харагдах үүргээ тэр бүр биелүүлдэггүй байна.

Алт, жоншны олборлолт хийж байгаа орчны газар нутаг нь ухсан нүх, цооног, ахуйн хог, овоолсон шороо болж, ус бохирдож, ширгэж, мал, ургамал хордож үлдэх магадлалтай болсон.

ХАМО иргэд, БУЭ нар ихэнх сумдад олборлолт хийсэн газартаа техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлт огт хийхгүй байгаа ба орон нутгийн захиргаа, тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчтэй хийсэн гэрээгүй, ямар ч зөвшөөрөлгүй, хүлээх үүрэг хариуцлагагүйгээр олборлолт хийж байна. Газар эвдэрч, цаашдаа байгаль орчин сүйрэлд орох, ургамал ургахаа болих ч магадлалтай болж байна. Мөн мал, хүн төрсөн нутгаасаа дайжих, нүхэнд унаж үхэх, ус, ургамал хомсдох аюул ч ойрхон байж болохоор байна.

Эдгээр эмзэг асуудлуудыг шийдвэрлэхийн тулд тэдэнд тусгай хэрэгцээний газраас олборлолт хийх боломжоор хангаж, ашигт малтмал олборлолт хийх гэрээ, зөвшөөрлийн асуудлыг яаралтай шийдвэрлэж, БУЭ иргэдийг хууль сахин биелүүлдэг, эрхээсээ гадна үүрэг хэрэгжүүлдэг болгох хэрэгтэй байна. Мөн олборлолтын томоохон уурхайнууд, баяжуулах үйлдвэрүүд, тэдгээр дэх гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг байгаль орчныг хамгаалах, ил тод, шударга ажиллах, Монгол улсын хуулийг хэрэгжүүлдэг болгох хэрэгтэй байгаа бөгөөд энэ нь нутгийн иргэдийн эрүүл, тайван, ирээдүй, хойч үедээ санаа зовохгүй амьдрах боломжтой болгоно гэж үзэж байна.

Алт, жонш олборлолт болон алт цэвэршүүлэх цех, жонш баяжуулах үйлдвэрийг тойрсон хүний эрүүл мэнд, байгаль орчны эмзэг асуудлуудын тоонд орчны ариун цэвэр, байгаль орчны нөхөн сэргээлт, гүний цэвэр усны нөөцийг хайрлан хамгаалах, үнэ цэнийг нэмэгдүүлэх асуудал орж байна.

Хог хаягдлын зайлуулалт, далдлалт, олборлолтын дараах нөхөн сэргээлтийг заавал хийлгэх, орчны ариун цэврийн менежментийг сайжруулах ажлыг БУЭ иргэдийн албан бус бүлэг, нөхөрлөлүүдээр дамжуулан тэдэнд үүрэг хүлээлгэх шаардлагатай бөгөөд газар ашиглах, байгалийн баялаг олборлох зөвшөөрөл олгож, гэрээ байгуулах, гэрээнд эдгээр үүрэг хариуцлагыг тодорхой зааж өгөх хэрэгтэй байна.

Жонш, алт борлуулалтын одоогийн сүлжээг өөрчлөн байгуулахад дэмжлэг үзүүлж, дундын ченжүүдийн үйл ажиллагааг зохицуулж, шат дамжлагыг цөөрүүлж, үнийн зохицуулалт хийж чадвал олборлолт дээр ажилладаг иргэдийн амьдрал дээшлэх боломж байна гэж үзэж байна. Энд тусгай зөвшөөрлөөр дамжуулан зохицуулах, бирж байгуулах, хүнд даацын тээврийн хэрэгсэл худалдан авах, лизингээр авах, түрээслэхэд нь нөхөрлөлүүдэд дэмжлэг үзүүлэх зайлшгүй шаардлага байгааг тэмдэглэж байна.

Мөн орчны хог хаягдлын болон ариун цэврийн менежментийг хэрэгжүүлэх, хариуцах эзэнтэй болгох талаар БУЭ-дийн нөхөрлөл, тэдхий эрх ашгийг хамгаалахаар байгуулагдсан ТББ-тай хамтран ажиллах үндсэн дээр тэдэнд эрх дагасан хариуцлагыг нь хүлээлгэх хэрэгтэй.

Гэхдээ одоогоор энэ талын үйл ажиллагааны ямар ч эхлэл байхгүй байна.

БУЭ иргэд болон жоншны олборлолт хийдэг бүлэг, нөхөрлөл зэрэг албан бус бүлгүүдийн гишүүд нь бизнес, эрх зүйн болон эрүүл мэндийн боловсрол доогуур, орлогоо нэмэгдүүлж амьдралаа дээшлүүлэх талаар мэдлэг муутай нь харагдав.

Нөхөрлөл дэх ажлын үр дүн, орлого хуваарилалт, цалин хөлсний асуудлаар мэдлэг сул, байгаль орчин, ариун цэвэр, нөхөн сэргээлт, татвар, ЭМД, НДШ-ийн асуудлаар мэдээлэл, мэдлэг муутай, хүлээх эрх үүргээ мэддэггүй байдал түгээмэл байгаа нь ажиглагдав.

Одоогийн нөхцөл байдал болон шинээр бий болж байгаа нөхөрлөлийн хөгжлийн хандлага-нөхөрлөлийн ахлагч нар ажил олгогч болж байгаа байдал, орлогын хуваарилалт, ажлын хөлс, борлуулалтын сүлжээ, үнэ бүрдэлтийн байдал зэрэг нь БУЭ иргэдийн өрхийн амьжиргаа тогтвортой дээшлэх боломжийг төдий олгож чадахгүй гэсэн дүгнэлт хийхэд хүргэж байгаа ба борлуулалтын олон дамжлагатай сүлжээ, орлогын шударга бус хуваарилалтын систем, мөлжлөг үүсэх нөхцөл бүрдэж байна гэж дүгнэлт хийхэд хүргэв.

Олборлолт хууль бусаар, хэн ч ямар ч үүрэг хүлээхгүйгээр зөвхөн орлогын төлөө өнөөдрийн, маргаашийн хоолныхоо төлөө ажиллаж байгаа ба тэд эх орны газар, байгалийг хайрлахгүйгээр өнөөдрөөр амьдарч, олборлолт хийж байна.

Байгалийн капиталд олборлох үйл ажиллагаа хэрхэн нөлөөлж байгааг авч үзэхэд, цэвэр усны нөөц багатай энэ нутагт усыг хайр гамгүй хэрэглэж байгаа, гар аргаар олборлолт хийж байгаа бүх газарт биологийн нөхөн сэргээлт огт хийгдэж байгаагүйгээс гадна ариун цэврийн ямар ч системгүй, хог хаягдал, бохирыг байгальд хор хөнөөлгүй болгох талаар юу ч хийгээгүй байна. Хог хаягдал, 00, бохиртойгоо хамт олборлолтоо хийж, унтаж, идэж, ер нь хамт амьдарч байна.

Цэвэр усны нөөц нь зөвхөн гүнийх бөгөөд бүх хүн ам болон бичил уурхайд өрөмдлөгийн төхөөрөмж хөргөх, баяжуулах үйлдвэрийн үйлдвэрлэл дэх үйл ажиллагаанд ихэнх газарт гүний худгийн зөөврийн цэвэр ус хэрэглэж байна.

Гол мөрний эхэнд уул уурхайн олборлолт хийхийг хуулиар хориглож, ТЗ-г цуцлах шийдвэрийг ЗГ гаргасан боловч олон газарт ойн гүнд, усны эхэнд олборлолт хийсээр байна. Төв аймгийн Борнуур суманд Ноён уулын Сүжигт хайрхан орчмын олборлолт нь Хүннү гүрний түүх соёлын олдвор, эртний хүннүгийн булш, бунхан бүхий соёлын үнэт өв бүртгэгдсэн газар байгаа нь Монгол улсын түүх соёлын үнэт өв сүйрэлд ойр болж байгааг харуулж байна.

Мөн энэ нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа тусгай зөвшөөрөл бүхий компани уулын ажил гүйцэтгэх, тэсэлгээ, усгүйжүүлэх, алт цэвэршүүлэх үйл ажиллагааг маш өндөр харуул, хаалт хамгаалалттай нууцлагдмал орчинд хийдэг, цаашаад ч ийм маягаар хийх төлөвтэй байгаа нь уурхайн үйл ажиллагаа олон нийт, байгаль орчны болон МХ-ийн байцаагчийн шууд хяналт хийх боломжийг хаасан байдлаар явагдах төлөвтэй байгааг харуулж байна. Үйл ажиллагаа хаалттай, ямар бодис хэрэглэх нь тодорхой бус, бүр ямар компани болохоо шууд нууж байсан нь судалгааны явцад тохиолдсон болно.

Зарим оронд уул уурхайн компаниуд газрын хөрсний болон усны ундаргаас гарах усыг химийн бодис хэрэглэн ууршуулдаг, усгүйжүүлэхэд ёроолд нь цемент мэт шал үүсдэг бөгөөд тэр нь усны эх ундрага болон байгаль орчин, ургамлын ургалтад маш хортой сөрөг нөлөө үзүүлдэг нь тогтоогдсон.

Иймд ийм арга технологи хэрэглэхгүй байх талын хяналтыг сайтар тавих шаардлагатай гэж үзэж байна.

Уул уурхайн компаниуд, БУЭ-дийн нөхөрлөл, ТББ-ууд техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлт хийх, химийн хорт бодис хэрэглэхгүй байх талаар орон нутгийн захиргаатай байгуулах гэрээнд тусгах, хүлээх үүрэг хариуцлагатайгаар олборлолт хийж, зөрчсөн т охиолдолд үйл ажиллагааг нь зогсоодог, хуулийн дагуу хариуцлаг хүлээлгэдэг болох нь газар эвдрэлд орох, сүйтгэгдэх, ус ширгэж, цаашдаа байгаль орчин сүйрэлд орох, ургамал ургахаа болих сөрөг үр дагавараас урьдчилан сэргийлэх болно.

Байгаль орчны эмзэг асуудлууд болон олборлолт хийгчдийн үйл ажиллагаанаас болж уурхайн үйл ажиллагаа, ХАМО, БУЭ-ийг цаашид үргэлжлүүлэх боломжгүй тохиолдолд шинээр ажлын байр бий болгох, мэрэгжлийн чиг баримжаа олгох, санхүүгийн дэмжлэг олгох зэргээр иргэдэд дэмжлэг үзүүлэх хэрэгтэй.

БУЭ-чдийн газар, ашигт малтмал ашиглах гэрээ, зөвшөөрлийн асуудлыг сум бүрт яаралтай шийдвэрлэж, БУЭ иргэдийг хууль сахин биелүүлдэг, эрхээс гадна үүрэг хэрэгжүүлдэг болгох асуудлуудыг гэрээнд тусгах хэрэгтэй байна.

Мөн ХАМО ХХК-ийн баяжуулах цех, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг байгаль орчныг хамгаалах, ил тод, шударга ажиллах, Монгол улсын хуулийг хэрэгжүүлдэг болгох хэрэгтэй байгаа болно.

Ундны зориулалтаас бусад үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашигладаг усны үнийг нэмэгдүүлэх, ус ашиглалтын хяналтын тогтолцоог сайжруулах, ашигласан бохир усыг цэвэршүүлж, хоргүйжүүлэх, шаардлагатай мэдээлэлийг ил тод болгох болон тэдгээрийн нөлөө, хүн ба байгаль орчинд нөлөөлөх хортой нөлөөлөлийг үгүй болгох, түүнд тавих олон нийтийн хяналтыг сайжруулах шаардлагатай гэж үзэж байна.

Орон нутгийн байгууллагууд болон тусгай зөвшөөрөл олгогч байгууллага(АМГ) тусгай зөвшөөрөл олгосон байдлаа эргэж харах, тэдэнтэй хэлцэл хийж, олборлолт хийх нутаг дэвсгэрээс нь тусгай хэргэцээнд буцаан авч, нутгийн иргэдэд олборлолтын талбай гаргуулах талаар гэрээ байгуулах зайлшгүй шаардлага байна гэж үзэж байна. Одоо энэ ажил урсгалаараа явж, тодорхой ахиц гарахгүй байгаа нь харагдаж байна.

Алт жонш олборлох нутгийн иргэдийн үйл ажиллагааг бүрмөсөн зогсоох боломжгүй болсон тул одоогийн хуулийн хүрээнд зохицуулах, тэднээр уулын ажил, баяжуулалт, байгаль орчны хамгаалалт, хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаа, татвар, даатгалын талаархи хуулиудыг сахин биелүүлүүлэх үүрэг хүлээлгэн ажиллуулах нь байгаль орчныг хамгаалах, иргэдийн амьжиргааг дээшлүүлэх бөгөөд боломж хомс тохиолдолд тарийлангийн зориулалтаар газар олгож, ногоо, тариалан, хадлан эрхлүүлэх, малжуулах, жижиг дунд үйлдвэр эрхлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх, ялангуяа тэдэнд мэргэжлийн болон санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх шаардлагатай байна.

БУЭ иргэдийн алт олборлолтын үйл ажиллагаа зарим суманд зогссон нь тэдний цаашдын тогтвортой үйл ажиллагаа болон БУЭ иргэдийн амьжиргааны эмзэг байдлын зэргийг өндөржүүлж байгаа болно. Нөгөө талаар зарим нэг хүсч хүлээгээгүй сөрөг үр дагавар гарах эрсдлийг төрүүлж болзошгүй.

Энд тусгай зөвшөөрлөөр болон 3 талт гэрээгээр дамжуулан зохицуулах, ТЗ эзэмшигчид өмнө олгосон газраас багахан газрыг эргүүлэн авч, БУЭ иргэдэд буюу тэдний нөхөрлөл, компанид хуулийн хүрээнд олгох боломж эрх зүйн хувьд нээлттэй байгаа боловч тодорхой үр дүн гараагүй байна.

Сум бүрт БУЭ-дэд зориулсан тусгай хэргэцээний газрын санг хуулийн хүрээнд заавал бий болгож, ХАМО иргэд, БУЭ-дийг зөвхөн энэ газар дээр олборлолт хийхээр журамлах, энэ талын хуваарийг АМГ-аас баталж хяналт тавьж ажиллах шаардлагатай байж болох юм.

Эсвэл ЗГ-ын журамд тусгасан заалтуудыг хуульчлах өөрөөр хэлбэл бичил уурхайн бие даасан хуультай болох буюу одоо мөрдөж байгаа ашигт малтмалын тухай хуулинд одоогийнхоос илүү тодорхой нэмэлт оруулах боломж байгаа бөгөөд энэ нь асуудлыг сууриар нь шийдвэрлэх боломжийг олгох болно гэж үзэж байна.

Иргэдийн амьжиргаанд нөлөөлөх, түүнийг дэмжих суурь хүчин зүйл болж байгаа байгалийн баялаг, түүний эх үүсвэр болсон газар, түүний баялагийг хуулийн хүрээнд хүртэх, ашиглах боломж хир байгааг сум бүрт судлах нь чухал ач холбогдолтой

БУЭ иргэд, тэдний нөхөрлөлүүдийн нэг нь ч газар ба газрын баялагийг эзэмших, ашиглах ямар нэг зөвшөөрөл, эрх, албан ёсны гэрээ байхгүй байна. БУЭ иргэд болон бүлэг, нөхөрлөлүүд тусгай зөвшөөрөлтэй байгууллагын газар дээр хууль бусаар буюу ямар нэг гэрээ, зөвшөөрөлгүй олборлолт хийдэг байна.

Ашигт малтмал олборлолтыг хуулийн хүрээнд хийхийн тулд 3 талт гэрээг яаралтай байгуулах, БУЭ иргэдийн нөхөрлөлүүд ХХК болон хөгжиж, зохион байгуулагдаж, хуулийн этгээд болох, уулын ажил гүйцэтгэх, тэсэлгээ хийх мэрэгжлийн багийг бэлтгэх, аврах-аюулгүй ажиллагааны багтай болох болон бусад шаардлага, нөхцлийг ханган уулын тэсэлгээ хийх эрх авах эсвэл энэ ажлыг байгуулагдсан ХХК нь эрх бүхий байгууллагатай гэрээ байгуулж, тэсэлгээний ажлаа гүйцэтгүүлэх, уулын ажил болон баяжуулалтад мөнгөн ус болон бусад химийн хорт бодис огт ашиглахгүй талаар гэрээ байгуулах, үйл ажиллагааны байнгын хяналтын тогтолцоог бий болгох шаардлагатай нь харагдав.

БУЭ иргэдэд хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны сургалттай нэгэн адил ач холбогдолтой сургалт бол БУЭ иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлт, бизнесийн зохион байгуулалт, холбогдох хууль, дүрэм журам, орлого хуваарилалт, цалин хөлс, тэдний хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлууд байна.

Өмнө нь олон улсын байгууллага, ТББ-аас хамтарч хийсэн сургалтууд ихэвчлэн хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагаанд чиглэсэн нь зохих үр дүнгээ өгч эхэлсэн ба цаашид БУЭ иргэд, нөхөрлөл, бүлгүүдийн хүрээлэн байгаа орчин, хууль хэрэгжүүлэх талаар хүлээх үүрэг хариуцлагын асуудлаар болон орлого хуваарилалт, цалин хөлсний талаар сургалт хийх шаардлагатай гэж үзэж байна.

Нөхөрлөл, бүлгийн БУЭ иргэд бөөнөөрөө нэг гэрт амьдардаг нь хүний эрх зөрчигдөж, хүй нэгдлийн үеийн амьдрах аргыг санагдуулах боловч тэднийг шүүмжлэх, буруутгах аргагүй байна.

БУЭ иргэд болон алтны олборлолт хийж байгаа нөхөрлөл, бүлгүүдийн гишүүд, тэдний өрхийн судалгаанаас харахад, уурхайд тэсэлгээ хийх, ухах, өрөмдөх, гүнээс хоолойгоор болон цооногоос алт, жонш гаргах, ачих буулгах, савлах ажил эрхлэгчдийн дийлэнхи нь суурь, бага, боловсролтой эсвэл огт боловсролгүй иргэд-эрэгтэйчүүд байна.

ХАМО иргэд, БУЭ иргэд олборлолтод өрөм, липотка, жоотуу, лантуу, дизель генератор зэрэг хамгийн энгийн төхөөрөмжүүд ашигладаг. Нөхөрлөлийн ахлагч, албан бус бүлгийн ахлагч-иргэд голчлон тээврийн машинтай байгаа нь тэдний орлогоо нэмэгдүүлэх боломжийг дээшлүүлдэг.

БУЭ иргэдийн амьжиргааг дээшлүүлэх асуудлыг таван талт капиталын судалгаанд үндэслэн авч үзэх хэрэгтэй бөгөөд гагцхүү энэ нь зөвхөн хуулийн хүрээнд байх ёстой.

Таван талт капиалын судалгаанд үндэслэн бичил уурхай эрхлэгч иргэд болон тэдний хараьяалагддаг сумын түвшинд хийсэн өрхийн амьжиргааны суурь судалгаанаас үзэхэд, индикатор үзүүлэлтүүдийн сонголт, тооцоолол, харьцуулах стандарт-суурь үзүүлэлтийг сонгох талаар цаашдын судалгаанд анхаарах шаардлага байгаа нь харагдлаа.

10.2 Зөвлөмж

10.2.1 Одоо байгаа хууль, журмыг хэрэгжүүлэн биелүүлэх, зохицуулалтыг сайжруулах талаар

- Газрын тухай, Ашигт малтмалын тухай Монгол улсын хууль, Засгийн газрын 308 дугаар тогтоолоор 2010 онд баталсан “Бичил уурхайгаар ашигт малтмал олборлох журам-”ыг хэрэгжүүлэн сум бүрт 2012 оны эхний хагас жилд багтаан

тусгай хэрэгцээний газрын сан байгуулах хуваарийг Засгийн газраас батлах, хэрэгжилтэд олон нийтийн хяналт тавих

- Олборлолт хийж байгаа бүх сум, орон нутгийн жагсаалтыг нарийвчлан гаргаж, кадастрын зураглалд оруулах
- Тусгай хэрэгцээний газрын санд авсан ашиглалтын талбайд тухайн сум орон нутагт ХАМО болон БУЭ хийж байгаа иргэд, нөхөрлөлүүдэд газар олгож, ашигт малтмалыг тухайн орон нутгийн онцлогт тохирсон арга хэлбэр, гэрээгээр олборлох боломжийг бүрдүүлж өгөх
- ХАМО иргэдийг орон нутгийн бүртгэлд бүрэн хамруулах, нөхөрлөлийн зохион байгуулалтад оруулах, тэднийг нэгтгэсэн ТББ-аар дамжуулан болон шууд гэрээний үндсэн дээр ЗГ-ын баталсан журмыг бүрэн хэрэгжүүлэх үүрэг хүлээлгэх
- Хууль, журам зөрчсөн ХАМО иргэд, БУЭ-дийн нөхөрлөлүүдийн ашигт малтмал олборлох үйл ажиллагааг зогсоож, зөвшөөрлийг цуцлах, хуулийн дагуу хариуцлага хүлээлгэх
- ХАМО иргэд, БУЭ иргэд, нөхөрлөлийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих олон нийтийн, орон нутгийн иргэдийн хяналтын тогтолцоог бий болгох, дэмжих
- АМГ, МХЕГ, орон нутгийн захиргааны байгууллагын ажлын уялдааг сайжруулах

10.2.2 Эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох талаар

- ЗГ-ын журамд тусгасан заалтуудыг хуульчлах өөрөөр хэлбэл бичил уурхайн бие даасан хуультай болох буюу одоо мөрдөж байгаа ашигт малтмалын тухай хуулинд одоогийнхоос илүү тодорхой нэмэлт оруулах

10.2.3 БУЭ иргэдийн амьжиргааны түвшинг тогтвортой дээшлүүлэх талаар

- Таван талт судалгааны аргачлалыг Монгол орны нөхцөлд тохируулан илүү тодорхой, боловсронгуй болгон, таван талт судалгааны аргаар хийх уурхай орчмын болон БУЭ иргэдийн амьжиргааны суурь судалгааны хамрах хүрээг олборлолт хийгдэж байгаа сумдын талаас дээш хувь хүртэл өргөтгөх, судалгааны дүгнэлтэд үндэслэсэн бодлого, зохицуулалтын арга хэмжээг авах
- Газар, зөвшөөрөл, гэрээний асуудлыг шийдвэрлэх
- Олборлолт хийгддэг сумдад ашигт малтмалын бирж байгуулах, олборлолт хийдэг нөхөрлөлүүдийг шууд борлуулагч, экспортлогч болгох боломжийг бодлогоор дэмжих
- Ашигт малтмалын үнийг унагадаг, олон шаттай ченжийн тогтолцоо, гадаад иргэдийн худалдан авалт, мөнгөний урсгалыг хязгаарлах
- Нөхөрлөл дэх орлогын хуваарилалтыг илүү шударга болгох үүднээс БУЭ-дэд цалин хөлс, хамтын хөдөлмөрийн үр дүнг хуваарилах, түүнд хяналт тавих талаар мэдээлэл, мэдлэг олгох сургалтууд зохион байгуулах
- БУЭ боломжгүй сумдын БУЭ иргэдийг амьжиргаагаа дээшлүүлэх өөр төрлийн ажил үйлчилгээ эрхлэхэд чиглүүлсэн сургалтад хамруулах, мэрэгжил олгох сургалтын төвд хөнгөлөлттэй сургах, газар олгох, малжуулах, жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэхэд нь орон байр, тоног төхөөрөмжийн болон санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх

- БУЭ иргэдийн хуулийн мэдлэгийг дээшлүүлэх сургалтуудыг зохион байгуулж, тэднийг хамруулах

10.2.4 Байгаль орчны нөхөн сэргээлт, ариун цэврийн асуудлаар

- Олборлолтын үйл ажиллагаанаас болж эвдрэлд орсон, сүйтгэгдсэн газар нутгийн жагсаалт, газрын хэмжээ, эвдрэл, гэмтлийн байдал, нөлөөлөлийн зэргийг тогтоох ажлыг 2012 онд багтаан МХЕГ, орон нутгийн төрийн захиргааны байгууллага, АМГ хамтран гаргах, үнэлэлт өгөх, кадастрын зураглалд оруулах, хариуцах компани, нөхөрлөлүүдтэй гэрээ байгуулж, нөхөн сэргээлтийг 3 жилийн дотор хийлгэх, эзэнгүй газруудыг нөхөн сэргээх ажлыг олон нийтийн үүсгэл санаачлага болон тухайн орон нутагт үйл ажиллагаа явуулдаг, ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл бүхий компанитай хамтран мөн хугацаанд хийхээр тохиролцох
- 2012 оноос эхлэн байгаль орчны нөхөн сэргээлт, орчны ариун цэвэр, ус, хөрсний ариун цэврийн шаардлага хангуулах асуудлыг журмын дагуу хээрэгжүүлж ажиллуулах, үүнийг мэргэжлийн хяналтын байгууллага, тусгай зөвшөөрөл олгогч, орон нутгийн захиргааны байгууллагууд хамтран олон нийтийн хяналтын дор хэрэгжүүлж ажилладаг болох
- Байгаль орчны нөхөн сэргээлт, орчны ариун цэвэр, хамгаалалын асуудлаар журам биелүүлээгүй, ноцтой зөрчил гаргасан том, жижиг аж ахуйн нэгжүүд, БУЭ-дийн тусгай зөвшөөрөл, гэрээг цуцлах, ашиглалтын газрыг тусгай хэрэгцээний газрын санд татах

10.2.5 Таван талт капиталын судалгааны аргачлалыг боловсронгуй болгох талаар Судалгааны хамрах хүрээг өргөтгөх, индикатор үзүүлэлтүүдийн сонголт, тооцоолол, харьцуулах стандарт-суурь үзүүлэлтийг сайжруулах

БУЭ-ийн зохион байгуулалтанд хийсэн үнэлгээ

Үзүүлэлтүүд	Үнэлэх аргачлал	Цаашид өөрчлөх талаарх санал
БУЭ-тэй хамтран ажиллаж буй нэгжүүдийн тоо	БУЭ процесст шууд нөлөөлж буй нэгжүүдийг тодорхойлж, нөлөөллийн шинжилгээ хийж, зураглал гаргах	БУЭ-х процесст нөлөөллийн шинжилгээг Загасан нурууны арга ашиглан үнэлэх
Тухайн газар нутаг дахь БУЭ-ийн төрийн бус байгууллага, нөхөрлөлийн тоо	Орон нутгийн статистик судалгаагаар	Бичил уурхай эрхлэгч ТББ, нөхөрлөлийн статусыг хууль эрх зүйн орчинтой уялдуулан судлах, дүгнэх, оновчтой хувилбарыг санал болгох
БУЭ-ийн тоог тодорхойлох	БУЭ болон БУЭ-чдэд дагалдах үйлчилгээ үзүүлж буй иргэдийг түүвэр судалгааны аргаар нарийвчлан тооцох	Орон нутаг дахь статистик мэдээ хариуцсан ажилтнаар дамжуулан мэдээлэл авах
БУЭ- чид болон тухайн орон нутаг дахь томоохон уурхай эрхлэгчдийн хоорондын тохиролцооны тоо	Уурхайн олборлолтын газрыг бичил уурхайчид хамтран ашиглаж болох талаар хийгдсэн алхамууд, түүний үр дүнг үнэлнэ.	Сайн сургамж бүхий жишээг тодорхойлж түүнийг бусад орон нутагт хэрхэн хэрэгжүүлэх талаар зөвлөмж боловсруулах

БУЭ-х асуудалд идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж байгаа засаг захиргааны ажилтнуудын тоо	Тухайн орон нутгийн засаг захиргааны ажилтнууд БУЭ асуудлыг хэрхэн зохицуулдаг, ямар төрлийн туслалцаа үзүүлдэг, тэр нь эрх зүйн хувьд хэрхэн боломжтой байдагт үнэлгээ өгнө.	БУЭ-тэй холбоотой асуудлыг төр захиргааны шат дараалсан нэгжүүд хэрхэн авч үзэж байгаа процедурт үнэлгээ өгөх ба шийдвэрлэх арга замыг боловсронгуй болгох арга зүйн зөвлөгөөг санал болгох

Хавсралт 1. Баян-Овоо сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
26		16700.53					56298.65
Ашиглалтын лицензтэй							
12			13				
1	Жаргалантын ам	167.59	Монголболгар гео	Алт	1995.01.31	2025.01.31	2513.87
1	Жаргалантын доод адаг	460.37	Тал булаг трейд	Алт	2001.07.24	2031.07.24	6905.5
2	Чавганцын булаг	2.39	Дальняяземля	Алт	2003.07.30	2033.07.30	35.85
1	Улаан толгой	755.2	Спейшлмайнз	Алт	2003.12.29	2033.12.29	11327.96
1	Цагаан-Овоо	298.13	Спейшлмайнз	Алт	2004.02.05	2034.02.05	4471.95
1	Улаан толгойн худаг	116.73	Булуцагаан хайрхан	Алт	2007.04.30	2037.04.30	1750.92
1	Гучинсайр	349.4	Андын тэмүүлэл	Алт	2007.09.17	2037.09.17	5241.05
1	Бурхантын булаг	282.43	Сантавиач	Алт	2009.11.23	2039.11.23	4236.49
1	Шанд булаг-1	193.51	Баяжмал-Алт	Алт	2010.08.17	2040.08.17	2902.66
2	Бууцат уул	117.81	Ханшижир	Алт	2011.07.25	2041.07.25	1767.08
Нийт		2743.56					
Хайгуулын лицензтэй							
20	13						
1	Урт дэл	565.86	Идэрголд		2004.02.25	2013.02.25	848.79
1	Гучингийн сайр	172.69	Мондулаан трейд		2004.03.17	2013.03.17	259.04
1	Гучингийн сайр	3719.1	Гучиндэлгэр		2005.03.14	2014.03.14	5578.65
2	Манж худаг	458.48	Баялагбогд		2005.10.11	2011.10.11	
1	Цахир дэл	538.27	Баялагбогд		2005.10.11	2011.10.11	
1	Цагаан цахир	377.4	Гаррисон-Ази		2005.11.30	2011.11.30	
1	Шанд булаг	1783.29	Сантавиач		2006.12.13	2012.12.13	1783.29

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

2	Бурхантын булаг	663.64	Сантавиач		2006.12. 13	2012.12.13	663.64
1	Цагаан цахир уул	920.63	ШЖТ		2007.08. 21	2013.08.21	920.63
1	Цахир Уул	365.43	ШЖТ		2007.08. 21	2013.08.21	365.43
1	Цагаан цахир	407.51	Энхмөнх туул		2007.08. 24	2013.08.24	407.51
2	Салхит	1491.3	Ай Эн Ди		2007.12. 19	2013.12.19	1491.3
1	Шанд булаг-1	1292.64	Баяжмал-Алт		2006.12. 13	2012.12.13	1292.64
2	Бууцат уул	100.47	Ханшижир		2002.05. 06	2011.05.06	
1	Гучингийн сайр	1022.93	Андын тэмүүлэл		2004.03. 17	2013.03.17	1534.4
1	Бууцат уул	77.35	Ханшижир		2002.05. 06	2011.05.06	
Нийт		13956.99					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 2 Бөмбөгөр сумын нутаг дэвсгэрт ашиглалт, хайгуулын лицензтэй ААН-үүд

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
39		82641.45					124669.5
Ашиглалтын лицензтэй							
23			12				
1	Далд-2	86.57	Монголболга рgeo	Алт	1996.07.22	2026.07.22	1298.51
1	Бумбатын булаг бүлэг	371.82	Бадамлах- Очир	Алт	1996.03.01	2026.03.01	5577.33
2	Лхамсүрэнг ийн тохой	75.63	Ти энд Ти юникс	Алт	2000.04.27	2030.04.27	1134.49
1	Харганы хөндий	178.08	Хана голд энд жэм монголиа	Алт	2000.05.05	2030.05.05	2671.15
1	Жугамын ам	128.87	Ти энд Ти юникс	Алт	2002.04.23	2032.04.23	1933.04
2	Цагаан тохой	47.04	Ододгоулд	Алт	2002.10.03	2032.10.03	705.65
1	Өлзийт гол	340.67	Ододгоулд	Алт	2003.04.19	2033.04.19	5110
2	Чавганцын булаг	192.68	Дальняяземля	Алт	2003.07.30	2033.07.30	2890.19
1	Өлзийт гол	217.33	Ододгоулд	Алт	2004.01.28	2034.01.28	3260
1	Улаан сайр	372.33	Ханшижир	Алт	2004.03.26	2034.03.26	5584.89
2	Байдраг гол	59.66	Ододгоулд	Алт	2004.05.12	2034.05.12	894.89
1	Өлзийт гол- 1	158.11	Ододгоулд	Алт	2005.04.07	2035.04.07	2371.61
2	Цав уул	199.43	Баялагбогд	Алт	2005.07.28	2035.07.28	2991.42

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Өлзийт гол	264.73	Коулдголд монгол	Алт	2006.11.06	2036.11.06	3971
1	Өлзийт гол	513.78	Ододгоулд	Алт	2007.04.18	2037.04.18	7706.69
1	Ихэр худаг	1684.89	Шинэсансар	Алт	2009.09.30	2039.09.30	25273.38
1	Даатай	149.61	БС Санчир	Алт	2009.10.12	2039.10.12	2244.14
1	Далангийн уул орчим	164.78	УБТТТ	Алт, Кадми	2010.02.11	2040.02.11	2471.77
Нийт		5206.01					
Хайгуулын лицензтэй							
25			14				
1	Хөх толгой	4707.18	Хана голд энд жэм монголиа		2004.05.12	2013.05.12	7060.77
2	Далангийн уул орчим	9512.53	УБТТТ		2004.07.14	2013.07.14	14268.8
1	Хатавчийн өндөр уул	795.16	Эрдэнэжас		2004.07.23	2013.07.23	1192.74
1	Даамай-2	369.68	БС Санчир		2003.08.19	2011.08.19	
1	Даамай-1	897.3	БС Санчир		2003.08.19	2011.08.19	
1	Хулстайн ам	1123.07	Сантавиач		2005.07.29	2014.07.29	1684.6
1	Ангархай	534.75	Эмэмарай		2005.08.12	2011.08.12	
1	Зүүн дэнж	3234.05	Түшээ говь		2005.09.24	2011.09.24	
1	Далтын өвөр	791.61	Хөхбулагийн хөндий		2007.07.02	2013.07.02	791.61
1	Хөх булгийн хөндий	1805.51	Голденкастл		2007.10.18	2013.10.18	1805.51
2	Салхит	4305.46	Ай Эн Ди		2007.12.19	2013.12.19	4305.46
1	Өндөр толгой-2	153.67	Женри		2008.01.10	2014.01.10	153.67
1	Далт	1760.56	Томшижир		2008.01.29	2014.01.29	1760.56
1	Зүүндэнж-2	416.2	Түшээ говь		2008.12.01	2011.12.01	
1	Шар цохио	1843.23	Сутайн багана		2009.01.23	2012.01.23	
1	Хар ат уул	7137.81	Эмэмарай		2009.09.16	2012.09.16	2141.34
2	Улаан эрэг	9487.91	Эмэмарай		2009.09.16	2012.09.16	2846.37
1	Ангархай ам	287.27	Эмэмарай		2009.09.16	2012.09.16	86.18
1	Цогт хайрхан уул	1886.64	Эмэмарай		2009.09.16	2012.09.16	565.99
2	Товцог хайрхан уул	164.79	Эс Кью Эс		2009.12.08	2012.12.08	49.44
1	Хашаатын хөндий	26221.04	Эс Кью Эс		2009.12.08	2012.12.08	7866.31
Нийт		77435.42					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 3. Галуут сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
32		35423.99					64767.27
Ашиглалтын лицензтэй							
16			12				
1	Ар чулуут	6.87	Мондулаан трейд	Алт	1996.03.15	2026.03.15	102.98
1	Өвөрчулуут	71.95	Баялаг-Орд	Нүүрс	1996.10.28	2026.10.28	359.77
1	Баян-Ам	26.69	Хаангарди	Алт	1995.05.18	2025.05.18	400.37
1	Мухар эрэг, Өвөрчулуут, Сайрын худаг	829.5	Монголболгарг ео	Алт	1996.02.12	2026.02.12	12442.46
1	Манжийн худаг-2	59.13	Таванхангал трейд	Алт	2003.04.25	2033.04.25	886.93
1	Хоолой худаг	112.65	Хаангарди	Алт	2003.11.26	2033.11.26	1689.81
1	Булгийн хөл	65.92	Жамп	Алт	2004.06.18	2034.06.18	988.75
1	Их тойруу	624.07	Гацуурт	Алт	2006.08.18	2036.08.18	9361.11
1	Хавцгайтын хөндий	258.69	Эрчим-Импекс	Алт	2004.06.21	2034.06.21	3880.38
1	Бууцат уул	90.72	Магнет-Импорт	Нүүрс	2007.08.23	2037.08.23	453.62
1	Замын булаг	115.45	Хаангарди	Алт	2007.08.28	2037.08.28	1731.74
1	Балган уул	657.97	Жамп	Алт	2010.09.09	2040.09.09	9869.56
1	Хавцгайтын ам-1	106.51	Рео	Алт	2010.08.27	2040.08.27	1597.71
2	Бууцат уул	544.98	Ханшижир	Алт	2011.07.25	2041.07.25	8174.77
1	Их тойруу	624.07	Гацуурт	Алт	2006.08.18	2036.08.18	9361.11
Нийт		4195.17					
Хайгуулын лицензтэй							
23			12				

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Замын булаг	437.91	Хаангарди		2003.07.30	2011.07.30	
1	Манхан уул	133.55	Вестернресурс		2004.06.29	2013.06.29	200.32
1	Мухарлиг худаг	33.63	Вестернресурс		2003.12.30	2012.12.30	50.44
1	Хүүшийн ам	46.27	Вестернресурс		2004.09.27	2013.09.27	69.4
2	Далангийн уул орчим	157.52	УБТТТ		2004.07.14	2013.07.14	236.28
2	Манж худаг	700.38	Баялагбогд		2005.10.11	2011.10.11	
1	Бор хайрхан	557.84	ПСИЛ		2005.10.14	2011.10.14	
1	Балганы ар хоолой	71.15	Тинаха		2006.04.17	2012.04.17	
1	Хүрэн чулуут	1394.66	Эрчим-Импекс		2006.12.13	2012.12.13	1394.66
2	Бурхантын булаг	772.55	Сантавиач		2006.12.13	2012.12.13	772.55
1	Зүүн даваа	1944.78	Эрчим-Импекс		2006.12.13	2012.12.13	1944.78
1	Хавцгайтын ам	284.85	Вестернресурс		2006.09.25	2012.09.25	284.85
1	Улаанбулаг	591.62	Сайенс-Элементс		2007.10.29	2013.10.29	591.62
2	Бууцат уул	451.49	Ханшижир		2002.05.06	2011.05.06	
1	Жаргалантын нуруу	1527.18	Эс Кью Эс		2009.12.08	2012.12.08	458.15
2	Товцог хайрхан уул	20552.56	Эс Кью Эс		2009.12.08	2012.12.08	6165.77
1	Далтын нуруу	874.55	БЕСТ КОППЕР ГОУЛД КОРПОРЕЙШН		2009.12.08	2012.12.08	262.37
1	Бага далтын нуруу	1320.39	БЕСТ КОППЕР ГОУЛД КОРПОРЕЙШН		2009.12.08	2012.12.08	396.12
Нийт		31852.88					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 4. Борнуур сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
17		27351.29					75285.26
Ашиглалтын лицензтэй							
9			3				
2	Сүжигтэй	591.26	Гүнбилэг трейд	Алт	1997.06.13	2027.06.13	8868.87
1	Харгана	45.6	Гүнбилэг гоулд	Алт	2003.05.05	2033.05.05	684.07
2	Өнжин уул	2174.58	Бороогоулд	Алт	2009.11.20	2039.11.20	32618.73
2	Зуун модны гол-1	18.22	Зуунмод уул	Алт	2010.07.01	2040.07.01	273.27
2	Зуун модны гол	4	Зуунмод уул	Алт	2010.07.01	2040.07.01	59.99
Нийт		2833.66					
Хайгуулын лицензтэй							
22			8				
2	Баруун мухар гол	1344.56	Брэйвхарт ресорсиз		2003.12.09	2012.12.09	2016.84
2	Өндөр уул	2785.98	Сентеррагоулд монголия		2004.05.10	2013.05.10	4178.97
3	Аргант	582.29	Сэлэнгэминералс		2004.12.14	2013.12.14	873.44
2	Хараа гол-2	5757.68	Сэлэнгэминералс		2004.12.14	2013.12.14	8636.52
4	Нарт уул	8496.72	Сэлэнгэминералс		2004.12.14	2013.12.14	12745.07
3	Сайр уул	42.22	Сэлэнгэминералс		2004.12.14	2013.12.14	63.33
1	Харгана	1242.03	Гүнбилэг гоулд		2006.02.09	2012.02.09	
1	Илрэл-24	2254	Эм Ар Си Эм Жи Эл		2007.11.20	2013.11.20	2254
1	Харгана	109.23	Гүнбилэг гоулд		2008.06.20	2014.06.20	109.23
1	Харганы ам	221.51	Итгэлтхүлэг		2008.07.31	2014.07.31	221.51
1	Харганы ам-1	1073.84	Туншан шиандон		2008.07.31	2014.07.31	1073.84
1	Харганы ам-1	607.58	Ворлдмайнинг		2008.07.31	2014.07.31	607.58
Нийт		24517.64					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 5. Заамар сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
106		33500.37					254334.91
Ашиглалтын лицензтэй							
120				39			
1	Баянголын дэнж	108.6	Алтандорнод монгол	Алт	1997.03.06	2027.03.06	1628.94
1	Ар наймган хөндий доод хэсэг	103.76	Алтандорнод монгол	Алт	1996.07.24	2026.07.24	1556.42
2	Туул голын гольдрол	334.86	Монголросцвет мет	Алт	1995.08.18	2025.08.18	5022.89
1	Тосонгийн гол	56.96	Ньюхаппи	Алт	1995.11.23	2025.11.23	854.46
1	Тосонгийн дэнж	455.38	Монполимет	Алт	1996.04.22	2026.04.22	6830.74
1	Баруун шанд	22.65	Алтандорнод монгол	Алт	1996.07.22	2026.07.22	339.75
1	Баянголын хөндийн Зүүншанд, Салт	15.89	Авдарбаян	Алт	1996.05.23	2024.05.23	238.4
1	Цагаан чулуут	34.43	Алтандорнод монгол	Алт	1997.01.06	2027.01.06	516.49
1	Урд дэлэнгийн Жалга-44	64.19	Их алт-Заамар	Алт	1995.12.18	2025.12.18	962.91
2	Ар тамсаг	2.17	Хосхас	Алт	1996.06.24	2026.06.24	32.57
1	Бага наймган	8.67	Уянган	Алт	1996.07.20	2026.07.20	130.11
2	Баянголын гольдрол	426.09	Алтандорнод монгол	Алт	1996.07.22	2026.07.22	6391.32
1	Хайлааст	487.87	Алтандорнод монгол	Алт	1995.10.14	2025.10.14	7318.07
2	Тосонгийн гольдрол	554.2	Монполимет	Алт	1996.10.14	2026.10.14	8312.95
1	Туулын полигоны зүүн дэнж	37.19	Алтандорнод монгол	Алт	1995.07.31	2025.07.31	557.86

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Багахайлааст	14.83	Мондулаан трейд	Алт	1994.05.06	2024.05.06	222.5
1	Бага хайлааст	9.69	Мондулаан трейд	Алт	1994.05.06	2024.05.06	145.41
1	Бага хайлааст	11.4	Мондулаан трейд	Алт	1994.05.06	2024.05.06	170.96
1	Туулын зүүн дэнж	8.96	Алтандорнод монгол	Алт	1995.07.31	2025.07.31	134.35
1	Туул голын дэнж	387.48	Алтандорнод монгол	Алт	1997.07.21	2027.07.21	5812.16
1	Бумбат	24.46	Бумбат	Алт	1997.11.14	2027.11.14	366.9
1	Заамарын-Эх	835.49	Уулсзаамар	Алт	1998.01.15	2028.01.15	12532.4
1	Хашаат	125.26	Алтандорнод монгол	Алт	1998.04.21	2028.04.21	1878.95
1	Урд дэлэнгийн дэнж	114.11	Буд-Инвест	Алт	1995.12.18	2025.12.18	1711.72
1	Баянгол	55.27	Бат-Алт төв	Алт	1998.01.23	2028.01.23	829
1	Баг хайлаастын амны эх	166.08	Бумбат	Алт	1999.07.30	2029.07.30	2491.16
2	Туулын их тохойрол	25.05	Шижир-Алт	Алт	1999.09.17	2029.09.17	375.77
1	Цагаан булаг Жалга-5	41.25	Чинтөгс	Алт	2000.04.07	2030.04.07	618.78
1	Халзангийн ам	115.94	Алтандорнод монгол	Алт	2001.11.05	2031.11.05	1739.12
1	Цагаан эрэг	33.53	Их тохойрол	Алт	2002.02.01	2032.02.01	502.95
1	Ар наймган	451.71	Алтандорнод монгол	Алт	2002.05.15	2032.05.15	6775.69
1	Ар наймган	530.12	Алтандорнод монгол	Алт	2002.05.15	2032.05.15	7951.78
2	Урд дэлэн	71.42	Эс Би Эф	Алт	2002.07.29	2032.07.29	1071.34
1	Галт	38.24	Антрацит	Нүүрс	2002.08.21	2032.08.21	191.18
1	Баян ам-1	37.49	Монголросцвет мет	Алт	2002.08.30	2032.08.30	562.28
1	Улаан уул	81.4	Монголросцвет мет	Алт	2002.09.17	2032.09.17	1220.93
1	Улаан шивэртийн ам	860.45	Авдарбаян	Алт	2002.09.19	2032.09.19	12906.68

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Ар наймганы дунд хэсэг	1252.6	Алтандорнод монгол	Алт	2002.10.23	2032.10.23	18788.95
1	Баян-Овоот уул	37.16	Алтандорнод монгол	Алт	2002.11.08	2032.11.08	557.44
1	Туулынбаруун дэнж	64.04	Алтандорнод монгол	Алт	2003.05.19	2033.05.19	960.65
2	Туулын баруун дэнж	22.36	Алтандорнод монгол	Алт	2003.06.20	2033.06.20	335.39
1	Нарийн гол	364.88	Нарийн гол гоулд	Алт	2003.09.30	2033.09.30	5473.22
1	Тосонгийн гол	21.81	ХОТУ	Алт	1995.11.23	2025.11.23	327.16
1	Бумбат 56	24.44	Бумбат	Алт	2003.11.11	2033.11.11	366.56
1	Бумбат 115	24.43	Бумбат	Алт	2003.11.11	2033.11.11	366.43
2	Туулын гольдрол-3	95.21	Жотойнбажуун а	Алт	2003.12.02	2033.12.02	1428.21
1	Баржин	172.07	АШБ	Алт	2004.01.26	2034.01.26	2580.98
1	Улаан-Уул	121.42	Монголросцвет мет	Алт	2004.03.23	2034.03.24	1821.37
1	Туулын баруун тэнж	49.52	Монголросцвет мет	Алт	2004.04.02	2034.04.02	742.85
1	Нарийн гол	392.27	Нарийн гол гоулд	Алт	2004.06.10	2034.06.10	5884
2	Их Тохойрол	1336.25	Их тохойрол	Алт	2004.06.11	2034.06.11	20043.75
2	Их Тохойрол-1	274.09	Их тохойрол	Алт	2004.06.11	2034.06.11	4111.39
1	Бумбат-197	39.67	Бумбат	Алт	2004.07.06	2034.07.06	595.07
1	Бумбат-188	46.13	Бумбат	Алт	2004.07.06	2034.07.06	691.97
2	Ар тамсаг-1-1	582.78	Алтангол эксплорэйшн	Алт	2004.12.08	2034.12.08	8741.74
1	Их галт	108.65	Монголросцвет мет	Алт	2005.01.03	2035.01.03	1629.76
2	Дунд Галт	185.2	Булгангангат	Алт	2005.02.17	2035.02.17	2778.04
1	Баянголын дэнж Б хэсэг	87.69	Уянган	Алт	2005.03.24	2035.03.24	1315.33
2	Ар тамсаг-1-2-2	4.19	Монжап-Интернэшнл	Алт	2004.12.08	2034.12.08	62.81
1	Тосон гол	37.71	Хүслэмж	Алт	2005.08.26	2035.08.26	565.65

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

2	Тохойрол-88	0.15	Алтандорнод монгол	Алт	2005.09.14	2035.09.14	2.32
3	Урд дэлэн	331	Заамарын их алт	Алт	2005.10.07	2035.10.07	4965
1	Улаан уул-2	30.06	Монголросцвет мет	Алт	2005.11.30	2035.11.30	450.83
1	Туулын баруун дэнж	226.71	Ньюпэрл	Алт	2006.02.23	2037.02.12	3400.72
2	Ар тамсаг-1-1-1	144.53	Хосхас	Алт	2004.12.08	2034.12.08	2167.92
1	Ар тамсаг-1-3-1	145.54	Хосхас	Алт	2004.12.08	2034.12.08	2183.03
1	Цагаан галт	32.59	Монголросцвет мет	Алт	2006.10.24	2036.10.24	488.78
3	Ар тамсаг-1-1-2	169.15	Собттрейд	Алт	2004.12.08	2034.12.08	2537.3
1	Ар тамсаг-1-3-2	277.2	Эрхэсмайнинг	Алт	2004.12.08	2034.12.08	4157.94
1	Бэрх уул	506.47	Сонортрейд	Алт	2007.01.08	2037.01.08	7597.02
1	Туулын зүүн дэнж-1	79.97	ХОТУ	Алт	2007.04.17	2037.04.17	1199.6
1	Цагаан чулуут	149.8	Алтандорнод монгол	Алт	2007.05.07	2037.05.07	2247.04
3	Заамарын эх -2	356.28	Уянган	Алт	2007.10.03	2037.10.03	5344.16
2	Цайдам	46.25	Нэйшнлхимикал	Хүхэр	2008.02.19	2038.02.19	693.74
1	Баянголын дэнж-6	64.67	Илтгоулд	Алт	2008.03.10	2038.03.10	970.09
1	Тосонгийн гол-1	225.39	ХОТУ	Алт	2008.04.29	2038.04.29	3380.78
1	Цагаан булаг	159.8	Монжин далай	Алт	2005.07.28	2035.07.28	2397.01
1	Баянголын дэнж	305.48	Тод-Ундрага	Алт	2009.02.02	2039.02.02	4582.16
2	Ар тамсаг	49.01	Өмний их тал	Алт	2004.12.08	2036.07.31	735.21
1	Тосонгийн гол	35.98	Сутайцэнд	Алт	2009.05.27	2039.05.27	539.67
2	Туулын баруун дэнж	1.58	Есөн эрдэнэ ундарга	Алт	2009.07.08	2039.07.08	23.66
1	Хадатгогой	206.5	Жи Кэй Эм Кэй	Алт	2009.08.13	2039.08.13	3097.53
2	Баруун зах цаг	0.69	Төсөлч	Алт	1998.02.20	2037.02.09	10.28
2	Ар тамсаг	270.81	Илтгоулд	Алт	2004.12.08	2037.12.08	4062.2

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Ар наймганы дээд хэсэг	70.87	Аварга тосон хэнтий	Алт	2005.10.07	2035.10.07	1063
1	Ар наймганы доод хэсэг	168.15	Аварга тосон хэнтий	Алт	2005.10.07	2035.10.07	2522.23
1	Ар наймганы хөндийн дээд хэсэг	15	Аварга тосон хэнтий	Алт	1996.06.24	2026.06.24	225.06
2	Туулын зүүн дэнж	2.05	Хүслэмж	Алт	2010.04.07	2040.04.07	30.7
1	Туул гол	135.76	Жотойнбажууна	Алт	2010.05.28	2040.05.28	2036.34
1	Урд дэлэн	2.86	Их алт-Заамар	Алт	2005.10.07	2035.10.07	42.97
1	Урд дэлэнгийн дэнж	76.04	Эс Би Эф	Алт	1995.12.18	2025.12.18	1140.61
1	Баясгалантын дэнж	52.88	ХОТУ	Алт	2010.12.27	2040.12.27	793.16
2	Туул голын баруун дэнж	15.56	Төсөлч	Алт	2003.10.04	2033.10.04	233.35
Нийт		16451.89					
Хайгуулын лицензтэй							
19			10				
2	Доргонот, Улаан ухаа	3806.32	Алтандорнод монгол		2001.11.15	2009.11.15	
3	Мандалын хоолой, Басангийн хооло	3327.31	Жи Кэй Эм Кэй		2003.09.30	2012.09.30	4990.97
1	Баянгол дэнж-2	14.09	Төвшин-Энх		2004.03.29	2013.03.29	21.13
1	Баянголын дэнж-1	167.41	Тод-Ундрага		2005.05.27	2014.05.27	251.12
1	Тосонгийн гол	4937.77	Сутайцэнд		2005.08.22	2011.08.22	
2	Цоохор морьт-3	5	Монжап-Интернэшнл		2005.11.08	2011.11.08	
1	Бор толгой	2228.1	Тосонбуга		2006.02.21	2012.02.21	
1	Цоцгоны мухар	2243.48	Эм Жи Эл ресурс		2007.02.02	2013.02.02	2243.48
3	Өндөр улаан	32.34	Баярсгоулд		2007.10.08	2013.10.08	32.34
1	Баянголын дэнж-1	143.55	Тод-Ундрага		2005.05.27	2014.05.27	215.33

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Баянголын дэнж-1	78.33	Тод-Ундрага		2005.05.27	2014.05.27	117.5
1	Баянголын дэнж-1	39.66	Тод-Ундрага		2005.05.27	2014.05.27	59.49
1	Улаан уул	25.11	Асгат-Эрдэнэ		2010.04.08	2013.04.08	7.53
Нийт		17048.47					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 6. Шарын гол сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
29		5521.88					37328.35
Ашиглалтын лицензтэй							
22			12				
1	Шаазгайт, Жалга1,2	66.55	Зүнма	Алт	1996.01.31	2026.01.30	998.18
2	Шарын гол	10.8	Дадизи юиан	Алт	1995.12.18	2025.12.18	162
1	Хавчуу	91.44	Багатаян	Алт	1997.10.01	2027.10.01	1371.66
1	Их өвөлжөө	28.53	Их өвөлжөө	Алт	1995.12.21	2025.12.21	428.01
2	Шар хөтөл Хэрээт	10.66	Шижирталст	Алт	1999.04.06	2029.04.06	159.95
1	Шарын гол	1826.18	Шарын гол	Нүүрс	1999.04.20	2029.04.20	9130.89
2	Бурхангайн хөндий	36.66	ЖМЭ	Алт	2002.05.13	2032.05.13	549.85
1	Бурхант	31.97	Дархан алтан туул	Алт	1995.07.09	2025.07.09	479.59
1	Шаазгайн гозгор	56.7	Гуравт	Алт	2003.04.19	2033.04.19	850.54
2	Бурхангайн хөндий	21.19	Жиндизи юиан	Алт	2002.09.27	2032.09.27	317.8
2	Буянтын хөндийн адаг	91.96	Эрдэсхолдинг	Алт	2003.07.03	2033.07.03	1379.39
2	Бурхант-3	97.17	Полиметпотала	Алт	2004.06.03	2034.06.03	1457.55
2	Их бурхант	302.16	Полиметпотала	Алт	2004.08.13	2034.08.13	4532.38
2	Бурхант	462.89	Полиметмонгол	Алт	2005.03.16	2035.03.16	6943.32
Нийт		3134.86					
Хайгуулын лицензтэй							
23			11				

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Шаазгай голын адаг	100.1	Тэсотрейд		2005.09.16	2011.09.16	
1	Морин толгой	241.13	Дэлгэр-Орчлон		2005.05.31	2014.05.31	361.7
2	Бурхантын хөндий	41.62	Дадизи юиан	Алт	2005.05.18	2035.05.18	624.36
2	Шар хөтөл	7	Шижирталст	Алт	2006.02.17	2036.02.17	104.93
1	Хар ямаат	28.12	Лайтуоркс	Алт	2006.08.03	2036.08.03	421.76
1	Овоот	49.57	Гуравт	Алт	2006.09.25	2036.09.25	743.59
1	Их шарын гол-2	28.44	Альфа-Оргил		2008.12.09	2011.12.09	
1	Хар ямаат	40.9	Лайтуоркс		2008.03.26	2014.03.26	40.9
2	Хар ямаат	1295.16	Дадизи юиан		2008.08.04	2011.08.04	
2	Бэрх уул	21.17	Хосбогд		2008.07.28	2014.07.28	21.17
1	Баруун нуруу	37.49	Мөнхтэргүүн		2008.12.01	2011.12.01	
2	Шарын гол	42.09	Дадизи юиан		2009.06.25	2012.06.25	
2	Морин толгой	37.64	БУМБ		2009.03.25	2012.03.25	
2	Хар ямаат	97.58	Дадизи юиан	Алт	2010.02.02	2040.02.02	1463.66
2	Шайзгайтын гол	319.01	Моручи	Алт	2010.07.15	2040.07.15	4785.17
Нийт		2387.02					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 7. Айраг сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
70		142106.08					99667.28
Ашиглалтын лицензтэй							
30			25				
1	Бор толгой	5.66	Монголросцвет мет	Жонш	1995.08.17	2025.08.17	84.91
1	Бужгар	14.16	Монголросцвет мет	Жонш	1995.08.17	2025.08.17	212.36
1	Бага нарт	26.12	Монголросцвет мет	Жонш	2000.04.21	2030.04.20	391.87
1	Дай-Уул	59.25	Монголросцвет мет	Жонш	2000.04.21	2030.04.21	888.78
1	Баруун цагаан дэл	31.25	Таванбаатар	Жонш	2001.05.21	2031.05.21	468.71

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Дулий	25.06	Монголросцвет мет	Жонш	2001.08.10	2031.08.10	375.93
1	Жоншт толгой	28.39	Хүрээ дэл	Жонш	2002.05.20	2032.05.20	425.82
1	Хонгор овоо	111.97	Өсөн	Жонш	2003.04.28	2033.04.28	1679.53
1	Найдвар	27.72	Их талст	Жонш	2003.05.29	2033.05.29	415.77
1	Хөх дэл-1	74.98	Хөхтөр	Жонш	2004.09.23	2034.09.23	1124.72
1	Өмнөт хар айраг	76.08	Хөхтөр	Жонш	2004.09.23	2034.09.23	1141.26
1	Алаг толгой-1	37.78	Дэрбумба	Жонш	2006.04.24	2036.04.24	566.75
1	Баруун цагаан дэл 175	29.46	Дунфанлунма	Жонш	2006.07.06	2036.07.06	441.84
1	Хөх дэл	72.52	Дорноговийн үйлс	Жонш	2006.08.22	2036.08.22	1087.75
1	Самартай-1	30.91	Цохонт-Өндөр	Жонш	2007.02.15	2037.02.15	463.65
1	Дай уул	99.89	Тайшаншин юань	Жонш	2007.04.18	2037.04.18	1498.34
1	Баруун цагаан дэл	314.38	Эм Си Ти Ти	Жонш	2007.08.01	2037.08.01	4715.67
1	Өмнөд алтат	40.01	Хэрлэн-Импекс	Алт	2008.02.01	2038.02.01	600.09
1	Жонш толгой	38.41	ЗЦБЭ	Жонш	2008.09.05	2038.09.05	576.14
1	Цагаан дэл	73.84	Мөнхболор хүрээ	Жонш	2008.12.04	2038.12.04	1107.53
1	Эмэний хүрэн өндөр	80.29	Бушуо-Уул	Жонш	2009.04.21	2039.04.21	1204.32
1	Цагаан Овоо	26.79	Алтанбарга	Жонш	2009.05.15	2039.05.15	401.81
1	Баруун дэл	117.11	Дугуй-Уул	Жонш	2009.06.17	2039.06.17	1756.67
1	Яшил	40.52	Орчлон айрон	Жонш	2004.06.11	2034.06.11	607.86
1	Хүрэн-1	323.41	Айваору	Жонш	2009.07.27	2039.07.27	4851.22
1	Хадан-Ус	1508.2	Мизү	Бар/м	2009.08.03	2039.08.03	7540.98
1	Нэргүй толгой	379.25	Бужгар-Орд	Жонш	2009.09.09	2039.09.09	5688.8
1	Сөрт	76.07	Ууган-Илч	Барий, Жонш, Иттрий	2010.03.11	2040.03.11	1141.11
1	Дөрвөлжин	76.89	Монголын алт МАК	Перлит	2010.12.08	2040.12.08	1153.38
1	Майхант толгой	103.87	Ти Эн Би	Жонш	2006.03.31	2036.03.31	1558.04
Ни йт		3950.24					
Хайгуулын лицензтэй							

51			29				
1	Дөрвөлжин	332.07	Монголын алт МАК		2003.08.29	2011.08.29	
1	Цагаан дэл	335.29	Эм Си Ти Ти		2004.03.31	2013.03.31	502.93
1	Өехий	239.27	Ноён-Ээж		2004.08.03	2013.08.03	358.91
1	Модот	761.91	Модот-Уул		2005.12.23	2011.12.23	
1	Дунд айраг	185.92	Синсэрэдевело фмент		2006.09.29	2012.09.29	185.92
1	Илрэл-90	7507.91	Нийслэл-Өргөө		2005.11.23	2011.11.23	
1	Улаан нуур	18994.44	Глобал истерн минералз рисеч		2007.07.24	2013.07.24	18994.44
1	Баян-уул	5520.76	Жаньюань		2007.11.14	2010.11.14	
2	Өндөршил 10	532.69	Глобал истерн минералз рисеч		2008.01.29	2014.01.29	532.69
1	ЭЭ-52	16903.04	Эс Си И Ар		2008.03.11	2014.03.11	5070.91
2	Хойд хонгор	15.81	Ди Би Си Эн		2008.03.21	2014.03.21	15.81
1	Өмнөт	599.84	Ди Би Си Эн		2008.03.21	2014.03.21	599.84
1	Нүүрэнг	13219.09	БХХБ		2008.03.27	2014.03.27	13219.09
1	Хар айраг овоо	6411.94	БХХБ		2008.03.27	2014.03.27	6411.94
2	Ноодойн улаан нуур	753.26	БХХБ		2008.04.17	2014.04.17	753.26
1	Алаг толгой	3941.47	Мизү		2008.05.07	2014.05.07	3941.47
1	Улаан худаг	34.33	Босстон- Интернэшнл		2008.06.09	2014.06.09	34.33
2	Цахиртолго й	176.97	Босстон- Интернэшнл		2008.04.10	2014.04.10	176.97
1	Судалт	690.33	Босстон- Интернэшнл		2008.07.31	2014.07.31	690.33
2	Ухаа	223.77	Талстбурхант		2008.08.07	2014.08.07	223.77
1	Баруун цагаан дэл	195.75	Талстбурхант		2008.08.07	2011.08.07	
1	Толгой	170.6	Гүүдайс		2008.08.12	2011.08.12	

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

3	Их нарт	1877.22	ВАБК		2008.08.14	2011.08.14	
1	Бадамт	82.87	Лотусдай уул		2008.08.25	2011.08.25	
1	Цагаан-Өндөр уул	1601.03	Мизү		2008.09.01	2011.09.01	
1	Цагаан чулуут	8586.12	Мизү		2008.09.01	2011.09.01	
2	Хар ямаат	62.93	Айраг-Индмин		2008.09.25	2011.09.25	
1	Баруун дэл	1161.21	Дугуй-Уул		2008.10.17	2011.10.17	
1	Бор толгой	32.84	Агибаги		2008.11.06	2011.11.06	
1	Хүрэн дэл	40.11	Агибаги		2008.11.06	2011.11.06	
1	Хар овоо	92.65	Талстбурхант		2008.12.01	2011.12.01	
2	Олдохын ус	36131.68	Тефис майнинг		2008.12.08	2011.12.08	
1	Цагаан дэл-2	138.34	САБУ		2009.03.10	2012.03.10	
1	Унагад	333.53	Хэрлэн-Импекс		2009.05.06	2012.05.06	
1	Нэргүй	100.88	Мэжикбридж		2009.10.08	2012.10.08	30.26
2	Гүн шанд	6716.17	Бэйкуанжи туан		2009.10.12	2012.10.12	2014.85
1	Улааннуур	1003.46	Рүйчыдаму		2007.10.29	2013.10.29	1003.46
2	Түшэц	53.18	Сармайдээлт		2009.12.04	2012.12.04	15.95
1	Буржгар-Хүрэн	2332.31	Хэрлэнголын үйлс		2009.12.07	2012.12.07	699.69
1	Сөрт-2	62.82	Зүлэгтбулаг		2010.01.19	2013.01.19	18.85
Нийт		138155.81					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 8. Мандал сумын ашиглалтын болон хайгуулын лицензтэй ААН-үүдийн судалгаа

Нийт тоо	Талбайн нэр	Талбайн хэмжээ (га)	Эзэмшигч	Ашигт малтмал	Олгосон огноо	Дуусах огноо	Дараа жилийн төлбөр [US \$]
64		86802.47					232518.43
Ашиглалтын лицензтэй							
36			11				
1	Билүүт	127.21	Гацуурт	Алт	1995.12.25	2025.12.25	1908.17
2	Сүжигтэй	8.75	Гүнбилэг трейд	Алт	1997.06.13	2027.06.13	131.27
2	Бороо	921.97	Бороогоулд	Алт	1997.06.21	2027.06.21	13829.56

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

1	Гацуурт	415.9	Сентеррагоулд монголия	Алт	1996.05.12	2026.05.12	6238.55
1	Гацуурт	1818.65	Сентеррагоулд монголия	Алт	1997.05.12	2027.05.12	27279.76
1	Булагийн - Ам	133.35	Пураам	Алт	1997.11.14	2027.11.14	2000.27
1	Нарст	94.79	Гацуурт	Алт	1997.12.04	2027.12.04	1421.89
2	Бороогийн	495.97	Бороогоулд	Алт	1999.12.06	2029.12.06	7439.59
1	Эрэн	50.6	Зуунмод уул	Алт	2000.09.25	2030.09.25	759.04
1	Баавгайт	50.66	Зуунмод уул	Алт	2002.04.11	2032.04.11	759.94
1	Билүүт	359.77	Сентеррагоулд монголия	Алт	2002.11.04	2032.11.04	5396.6
2	Нэргүй хөндий	73.23	Анодбанк	Алт	2002.11.22	2032.11.22	1098.41
2	Баянгол	22.13	Бороогоулд	Алт	2004.02.17	2034.02.17	331.9
1	Бороо гол	345.02	Бороогоулд	Алт	2004.02.17	2034.02.17	5175.37
2	Нарийн хөндий	238.63	Бороогоулд	Алт	2004.05.12	2034.05.12	3579.4
1	Ноён уулын ам	189.54	Лучеро	Алт	2004.10.05	2034.10.05	2843.07
1	Хараа	342.26	Сентеррагоулд монголия	Алт	2005.11.14	2035.11.14	5133.83
1	Их дашир	79.43	Бороогоулд	Алт	2006.05.12	2036.05.12	1191.47
1	Алтат	49	Кормонмайн хаус	Алт	2006.08.29	2036.08.26	734.98
1	Их мандал	910.57	Бороогоулд	Алт	2006.09.19	2036.09.19	13658.48
1	Бүдүүн ам	344.69	Шарнарст	Алт	2006.10.09	2036.10.09	5170.33
2	Өнжин уул	613.44	Бороогоулд	Алт	2009.11.20	2039.11.20	9201.67
1	Эрэн гол	664.45	Зуунмод уул	Алт	2010.07.01	2040.07.01	9966.79
2	Зуун модны гол-1	1039.48	Зуунмод уул	Алт	2010.07.01	2040.07.01	15592.22
2	Зуун модны гол	1180.08	Зуунмод уул	Алт	2010.07.01	2040.07.01	17701.17
1	Сүүжийн ам	53.78	Баянцэгүүд	Алт	2010.08.09	2040.08.09	806.7
1	Сэл	135.02	Элээт	Алт	2010.09.27	2040.09.27	2025.35
Нийт		10758.37					
Хайгуулын лицензтэй							

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

55			12				
1	Шаазгайт	2827.43	Сентеррагоулд монголия		2002.07.19	2011.07.19	
2	Чандагтай-3	2055.39	Сентеррагоулд монголия		2003.01.16	2012.01.16	
1	Ноён уулын өвөр	202.39	Монзол		2003.04.06	2012.04.06	
2	Ганга өндөрт уул	1797.48	Бороогоулд		2003.05.26	2012.05.26	
1	Мөнгөлөг уул	2507.33	Бороогоулд		2003.05.26	2012.05.26	
1	Ноёд	276.08	Бэлгүүн-Анар		2003.11.18	2012.11.18	414.12
2	Тахиаг толгой	1240.98	Монлаа		2003.11.28	2012.11.28	1861.47
2	Хөшиг уул	731.02	Сентеррагоулд монголия		2004.03.16	2013.03.16	1096.53
2	Өндөр уул	370.04	Сентеррагоулд монголия		2004.05.10	2013.05.10	555.06
1	Хадат	4378.89	Сентеррагоулд монголия		2004.05.10	2013.05.10	6568.34
1	Хүүш уул	2064.56	Сентеррагоулд монголия		2004.05.10	2013.05.10	3096.83
1	Урт	511.87	Жинхуасиндаж ибин		2004.06.24	2013.06.24	767.81
1	Зуун мод	4968.12	Майнфоундэш н		2004.09.27	2013.09.27	7452.18
1	Зуунмод-1	1136.37	Майнфоундэш н		2004.09.30	2013.09.30	1704.55
1	Хараа гол-3	136.63	Сэлэнгэминера лс		2004.11.02	2013.11.02	204.95
1	Шивэрт	886.14	Сэлэнгэминера лс		2004.11.02	2013.11.02	1329.21
1	Ажинай	1822.03	Сэлэнгэминера лс		2004.11.18	2013.11.18	2733.05
1	Хараа гол	7859.61	Сэлэнгэминера лс		2004.11.18	2013.11.18	11789.42
1	Хатан уул	4400.26	Өгөөмөр тариа		2004.12.08	2013.12.08	6600.39
1	Хатан уулын даваа	152.02	Өгөөмөр тариа		2004.12.08	2013.12.08	228.03
3	Бороо	4864.63	Сэлэнгэминера лс		2004.12.14	2013.12.14	7296.94
3	Аргант	126.58	Сэлэнгэминера лс		2004.12.14	2013.12.14	189.86

Бичил уурхайчдын амьжиргааны түвшинг таван талт аргаар тодорхойлох суурь судалгаа

2	Хараа гол-2	746.29	Сэлэнгэминералс		2004.12.14	2013.12.14	1119.43
4	Нарт уул	165.28	Сэлэнгэминералс		2004.12.14	2013.12.14	247.92
3	Сайр уул	2989.36	Сэлэнгэминералс		2004.12.14	2013.12.14	4484.03
1	Хужирт уул	833.67	Кормонмайн хаус		2005.10.24	2011.10.24	
1	Арцат уул	5399.74	Сентеррагоулд монголия		2006.03.23	2012.03.23	
1	Хайлааст	799.84	Сентеррагоулд монголия		2006.06.02	2012.06.02	
2	Ноёд	159.99	Имай-Амка		2006.11.14	2012.11.14	159.99
2	Цонгол уул	3709.31	Бэрхресорсиз		2007.06.26	2013.06.26	3709.31
1	Сэл	1772.96	Элээт		2007.08.03	2013.08.03	1772.96
1	Балж гол	256.4	Их алт консалтинг		2007.10.16	2013.10.16	256.4
1	Балж гол	544.41	Их алт консалтинг		2007.10.16	2013.10.16	544.41
2	Нарангийн ар	1363.11	Лотто-Инк		2008.06.02	2014.06.02	1363.11
1	Шаварт	39.3	Нарны өртөө		2009.09.04	2012.09.04	11.79
1	Сэртэн	187.84	Дэлхий трейд		2009.11.02	2012.11.02	56.35
1	Шивэрт гол	11760.71	Эм Ар И		2010.02.18	2013.02.18	3528.21
Нийт		76044.06					

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар, Кадастр зураг зүйн албаны мэдээлэл 2011 он

Хавсралт 9. Бичил уурхайн орчмын болон бичил уурхай эрхлэгчдийн суурин газрын суурь судалгаа

Хавсралт 10. Бичил уурхай эрхлэгчдийн /ХАМО/ судалгааны асуулга

Хавсралт 11. Бичил уурхайн газар нутаг дахь уурхайн нэгжүүдийн судалгааны асуулга

Хавсралт 12. Бичил уурхай эрхлэгчдэд үйлчилгээ үзүүлэгчдийн судалгааны асуулга

Хавсралт 13. Эмэгтэйчүүдийн фокус групп ярилцлагын асуулга

Хавсралт 14. Байгаль орчны үнэлгээний асуулга

Хавсралт 15. Бичил уурхай эрхлэх үйл ажиллагаанд оролцож буй хүүхдүүийн судалгааны асуулга

Хавсралт 16. Өрхийн судалгааны асуулга

Хавсралт 17. Тайлангийн эцсийн хэлэлцүүлэгт оролцсон хүмүүсийн нэрсийн жагсаалт